

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЖДАНОВИЧ ОЛЕСЯ ПЕТРІВНА

УДК96(36)3Менандр

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ І ВАРВАРСЬКИЙ СВІТ У МЕНАНДРА
ПРОТЕКТОРА**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і тверджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О.П. Жданович

Науковий консультант: доктор історичних
наук, професор Ставнюк Віктор Володимирович

Київ-2021

АНОТАЦІЯ

Жданович О.П. Візантійська імперія і варварський світ у Менандра Протектора – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України – Київ, 2021.

У дисертації досліджуються взаємини Візантійської імперії й кочових варварських державних утворень середини VI ст. на основі посольських місій, описаних візантійським автором Менандром Протектором. Переклад окремих фрагментів джерела українською мовою здійснений автором дисертації і є першим в українській історіографії.

Варварська проблема у ранній період історії Візантійської імперії була нагальним питанням зовнішньої політики усіх імператорів. Взаємини між імперією і кочовими варварами в період правління Юстиніана I та його наступників описані у творі Менандра Протектора, який дійшов до нашого часу лише у фрагментах. Хронологічно праця візантійського автора охоплює події з 558 по 582 рр., включаючи правління Юстиніана I, Юстина II та Тиберія I.

Обіймаючи посаду при імператорському дворі, Менандр мав доступ до офіційних документів, зокрема, матеріалів посольських місій того часу. Саме тому його свідчення є достатньо об'єктивними й важливими для дослідників. Менандр вперше в європейській історіографії пише про тюрків, описує Тюркський каганат – державу, котра утворилася саме в середині VI століття і досить стрімко стала однією з потужних кочових імперій, відомих далеко за межами регіону.

Дуже інформативним і багатим на інформацію сюжетом про тюрків є опис Менандром подорожі візантійського посольства до тюркського кагана на Алтай. До Менандра ніхто з авторів так детально й точно не писав про алтайських тюрків, а також не наводив цінні відомості про шлях від

Константинополя до ставки кагана. Свідчення, подані Менандром про подорож ромеїв до держави тюрків важливі для дослідників з кількох причин:

1) Він допомагає нам дізнатися про життя, традицій та релігійні уявлення давніх тюрків.

2) Цей опис дозволяє скласти уявлення про розвиток політичних взаємин між тюрками і візантійцями.

3) Менандр Протектор докладно описує спосіб повернення посольства додому. Ці свідчення дають можливість визначати місце розташування держави тюрків та простежити шляхи комунікації між Візантією та Каганатом, у тому числі й потенційні торгівельні маршрути. Інформація про гори, річки, моря й озера, міста і землі надзвичайно важлива для розвитку не тільки історії держав того часу, але й історичної географії.

4) Даний фрагмент є яскравим прикладом демонстрації ставлення Візантії до кочових варварів. У цьому випадку простежується як позиція самого Менандра, так і точка зору учасників посольства, котрі бачили на власні очі, як живуть кочовики, спілкувалися з ними в різних ситуаціях, як на своїй, так і на їхній території.

Актуальність теми дисертації полягає в тому, що вона є першим в українській історичній науці дослідженням взаємин Візантії з кочовими державними утвореннями на основі власного перекладу й аналізу твору візантійського автора Менандра Протектора. Спеціальних робіт з аналізом творчості Менандра та власне перекладів його твору в світі існує лише кілька. Дослідники приділяють увагу, в основному, його свідченням про слов'ян, тоді як опис посольств до тюрків, аварів та персів залишається майже поза увагою. В Україні тематика дослідження ранньосередньовічних грецьких історичних джерел взагалі не представлена належним чином. Проте, відомості, що містяться у Менандра, вкрай важливі для дослідження не тільки історії європейського середньовіччя, але й минулого нашої держави. Адже у своєму творі автор описує події ранньосередньовічної історії на території Центрально-

Східної та Південної Європи (Північне Причорномор'я, Подунав'я, Крим, Балкани, Подніпров'я).

Дисертаційна робота має доповнити якісно нове бачення дослідження сприйняття ромеями кочових варварів на етапі становлення державності у останніх.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено переклад з грецької на українську мову фрагментів твору ранньовізантійського автора VI ст. Менандра Протектора, і на основі власного перекладу здійснюється комплексне дослідження взаємин Візантійської імперії з кочовими варварськими народами (переважно тюрками й аварами) з точки зору ромеїв. Простежується різниця поглядів двох протилежних світів – східного, кочового і язичницького з західним, осілим, християнським.

Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні взаємин Візантійської імперії з державними утвореннями тюрків і аварів у другій половині VI ст. на основі свідчень візантійського автора Менандра Протектора.

У першому розділі «Джерельна база, історіографія та теоретико-методологічні засади дослідження» охарактеризовано джерельну базу роботи, проаналізовано основні здобутки історіографії, що присвячені темі дисертаційної роботи, та основні методи, за допомогою яких проводилось дослідження.

Показано, що джерельна база дослідження репрезентативна, представлена різними за походженням та часом створення джерелами, які дають можливість досягнути поставленої мети, всебічно висвітлити еволюцію взаємин візантійців з варварами, зокрема, кочовиками. Головним джерелом дисертаційної роботи є праця Менандра Протектора. Усі інші джерела, в основному, праці ранньовізантійських істориків, покликані краще зрозуміти процеси, що відбувалися в імперії в період, описаний у Менандра.

Історіографія з теми дослідження представлена кількома групами праць. Насамперед ми виділяємо спеціальні роботи, присвячені самому Менандру та

його твору. До першої групи відносимо переклади його «Фрагментів», аналіз біографії та творчості автора. Другу групу складають узагальнюючі праці з історії Візантії означеної епохи, котрі дають змогу прослідкувати процеси становлення світогляду Менандра в контексті політичної історії імперії. До третьої групи віднесені праці, присвячені кочовикам, зокрема, тюркам. Сюди ж варто включити дослідження різних аспектів історії інших варварських народів, котрі тим чи іншим чином взаємопов'язані, впливали або передували появі на міжнародній арені тюрків. Четверта група аналізованої літератури присвячена аварам та їхньому державному утворенню на теренах Європи – Аварському каганату. Література цієї групи також включає в себе різноманітні дослідження, присвячені зовнішній політиці Візантійської імперії, її дипломатичним стосункам з іншими народами.

В основі методології дослідження покладено світсистемний підхід, до якого долучаються принципи історизму, системності, комплексності, застосування яких доповнюється використанням низки загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів.

У другому розділі «Менандр та його епоха» проаналізовано епоху правління імператорів Юстиніана I, Юстина II, Тиберія II і Маврикія. Саме VI ст. стало періодом, коли у політичну орбіту Візантії потрапили тюркські народи з північного сходу. У даному розділі аналізуються наявні відомості про життя і творчість Менандра, а також всебічно характеризується його праця. З огляду на брак інформації про самого історика, історичний огляд внутрішньо та зовнішньополітичного життя його епохи, із залученням інших джерел, дає змогу більш об'єктивно і всебічно підійти до розуміння поглядів автора. Адже Менандра по праву можна вважати виразником думки офіційного Константинополя щодо кочових держав, що з'явилися в орбіті імперії у той період.

У третьому розділі «Тюрки у Менандра» досліджуються дипломатичні взаємини між Візантійською імперією та Тюркським каганатом, описуються посольства тюрків до ромеїв і візити у відповідь на основі свідчень Менандра.

Для кращого розуміння двосторонніх відносин та ставлення візантійців до тюрків здійснено екскурс в історію давніх тюрків із залученням низки інших джерел.

У четвертому розділі «Авари у Менандра» розглянуто взаємини Візантійської імперії з аварами та їхнім каганатом, створеним у середині VI ст. Як і в попередньому розділі, здійснюється екскурс в етнічну історію аварів, аналізуються причини й передумови появи цього народу на теренах Європи та основні напрямки діяльності Аварського каганату на міжнародній арені тогочасної Європи. В контексті аваро-візантійських відносин неодноразово згадуються слов'яни та описуються території, на яких у той час відбуваються процеси їх розселення.

У висновках сформульовані загальні результати дослідження та викладені основні положення дисертаційної роботи, які виносяться на захист.

Ключові слова: Менандр, тюрки, авари, Візантійська імперія, варвари.

SUMMARY

Zhdanovych O.P. The Byzantine Empire and the barbarians the work of Menander Protector – Qualification scientific work with manuscript copyrights

Thesis for a Doctor of Historical Sciences degree by 07.00.02 - World History speciality – Kyiv Taras Shevchenko National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine - Kyiv, 2021.

The thesis analyzes the relations between the Byzantine Empire and the nomadic barbaric formations of the middle of the 6th century based on embassy missions described by Byzantine author Menander Protector. We translated part of some fragments of this source into Ukrainian language for the first time in Ukrainian historiography.

The book of Early Byzantine's author Menander Protector is very important source for researching the relationship between Byzantine Empire and barbarians. However, this work preserved not whole, but only in fragments (excerpts) Menander wrote about last period of emperor Justinian I and the reign of Justine II and Tiberius I (558–582). Chronological terms of Menander's excerpts include the period from 558 to 582. In order to his post in emperor guardian Menander had access to official documents. He used some texts from diplomatic missions of that time. That is why his evidences are very reliable and important. Menander has his own subjective opinion of barbarians. He describes them as rather strange, unclear and enemy. There is not straight definition against barbarians. Nevertheless, all text – is evidence of strong byzantine position of author.

Menander described the trip of Byzantine Embassy to the Turkish Khanate in Altai. This description is very important for several main reasons:

1). It helps us to study about ancient Turks lives, organization of life in Khanate, customs, traditions and religious beliefs.

2). This description allows us to make an impression of the political relations of the Turks with the Byzantine Empire.

3). Menander describes in detail the way in which the embassy returned home, which makes it possible to identify the location of the Khanate. Information about mountains, rivers, seas and lakes, about cities and lands are extremely important for the development of historical geography.

4). This is the example of demonstration of Byzantine diplomacy towards nomadic barbarians.

Menander wrote about economic life of Turks. In the South Altai was iron ore, so there was a lot of iron and products from it. The Turks were engaged in agriculture, were good artisans, in particular, they made metal tools, weapons and luxury items. Particular attention deserves a description of the Kagan's place known as Golden Mountain. Menander gives an interesting description of the location of Istemy's place, detailing the luxurious life of the Kagan. Obviously, Zemarh emotionally wrote about these details in his report, struck by the incredible wealth of the Turkic ruler. The author describes the magnificent decoration of the tent, which was covered with expensive silk fabrics of delicate natural colors.

The description of Turks Khanate by Menander testifies to the exciting elements of luxury by the Turks. All the riches, most likely, were gained by them as trophies from numerous hostilities and conquests. Nevertheless, in this way they tried to show their power, military force and economic prosperity.

This dissertation is very important because it is the first scientific work in Ukrainian historiography. It helps to study the relations of Byzantium with nomadic state formations, based on the translation and analysis of the work of the Byzantine author Menander Protector. There are only a few special works devoted to the analysis of the work of Menander in the world. Researchers focus mainly on his testimony of the Slavic people, while the description of embassies to Turks, Avars and Persians remains almost out of sight. In Ukraine, the study of early Medieval Greek historical sources is not properly represented at all. However, the information contained in Menander's work is extremely important for the study of not only the history of the European Middle Ages, but also the history of Ukraine. After all, in his

work the author describes the events of early medieval history in the territory of Central and Eastern Europe and Southern Europe.

New of scientific researches of this thesis is the first translation from Greek into Ukrainian some fragments of work of the early Byzantine author of the VI century Menander Protector in Ukrainian historiography. It is also the demonstration of relations of the Byzantine Empire with the nomadic "barbarians" (Turks and Avars) from the point of view of the Byzantines. Observing the difference between the views of the two worlds – the eastern, nomadic and pagan with the western, settled and Christian.

The purpose of the study is to study the relations of the Byzantine Empire with the state formations of Turks and Avars in the second half of the VI centuries on the basis of testimonies by the Byzantine author Menander Protector.

The first part "Sources, historiography and methods of research" describes the source base of work, analyzes the main achievements of historiography devoted to the theme of the dissertation, and the main methods by which the research was conducted.

The sources of the research are representative, represented by different sources and times of creation of sources that enable to achieve the goal, fully reflect the evolution of relations between the Byzantines with the barbarians, in particular, nomads. The main source of the dissertation is the work of Menander Protector. All other sources, basically, works of early Byzantine historians, designed to better understand the processes that took place in the empire during the period, described in Menander.

Historiography is represented by several groups of works. First of all, we distinguish special works devoted to Menander himself and his work. To the first group relate the translations of his "Fragments", an analysis of his biography and creativity. The second group consists of generalizing works on the history of Byzantium of a certain era, which make it possible to follow the processes of the formation of the worldview of Menander in the context of the political history of the Empire. To the third group we will include the works devoted to the nomads, in

particular, the Turks. It is worthwhile to include research on various aspects of the history of other barbaric peoples, which are somehow interconnected, or preceded by the appearance on the international arena of the Turks. The fourth group of the analyzed literature is devoted to Avars and their state –the Avar Khanate.

In the middle of the research methodology is a world-system approach, which incorporates the principles of historicism, systemicity, complexity, the application of which is complemented by the use of a number of general-scientific, special-historical and interdisciplinary methods.

The second chapter, “Menander and his Age”, analyzed the era of the rule of Emperors Justinian I, Justin II, Tiberius II and Mauritius. It is VI century. It became a period when the Turkic peoples from the north-east came to the political area of Byzantium. This part examines the life and work of Menander, his work is fully characterized.

The third section of the “Turks in Menander” investigates diplomatic relations between the Byzantine Empire and the Turkic Kaganate, describes the embassies of the Turks to the Romans and visits in response to the testimony of Menander. For a better understanding of the bilateral relations and attitudes of the Byzantines to the Turks, an excursion into the history of the ancient Turks was used the other sources.

In the fourth part, “Avari in Menander”, the relations between the Byzantine Empire and the Avars and their Khanate, created in the middle of the VI century, were considered. as in the previous part, is an excursion into the ethnic history of avars and the appearance of this people in the territory of Europe. In the context of -relations between the Avar and Romans, are mentioned the Slavonic people and the territories in which their settlement took place at that time.

The conclusions formulated the general results of the study and set out the main provisions of the dissertation, which are put forward in defense.

Key words: Menander, Turks, Avars, Byzantine Empire, barbarics.

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографія:

Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. 236 с.

Статті у фахових виданнях України:

1. В.В Латишев як представник історико-філологічного напрямку російської науки про античність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Випуск 18. – Київ, 2009. – С. 293-301

2. Основоположник грецької християнської історіографії – Євсей Кесарійський // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 11. – С. 137-144.

3. Економіка візантійських провінцій // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Том. 1. Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 179-187.

4. Варвари на Боспорі (III-IX ст.) // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Випуск III. – Одеса, 2011. – С. 200-201.

5. Традиції та звичаї тюрків очима ромеїв (на основі перекладу фрагменту "Історії" Менандра Протектора). // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. - Випуск 110. - К., 2012 - С. 23-25.

6. Візантійське посольство до тюрків за твором Менандра Протектора. // УІЖ. - № 5. - К., 2012. - С. 157-164.

7. Взаємини кочовиків Причорноморського степу з Візантійською імперією протягом IV–VI ст. на основі свідчень візантійської авторів. // Збірник наукових праць Національного Науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. К.: ННДІУВІ, 2013. – Т. XXXI. – С. 213-232.

8. Філософські вчення у ранній Візантії: пошуки сенсу буття. // Україна в Центрально-Східній Європі. - Вип. 2012-2013 рр. – Київ, 2013. - С. 51-64.
9. Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV-VI ст. (на основі свідчень візантійських авторів) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 14. - Київ, 2014. - С. 13-28.
10. Авари та їх взаємини з Візантійською імперією у праці Менандра Протектора. // Мовні і концептуальні картини світу. – Випуск 48. - Київ : Київський університет, 2014 – С. 149-164.
11. Образ варвара-кочовика у ранньовізантійських грецьких текстах. // Текст и образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – Київ, 2016. – С. 30-39.
12. Римська імперія епохи Діоклетіана і Константина: основні тенденції розвитку політичної історії // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. - Київ, 2016. - Вип. 5. - С. 138-148.
13. Візантійський історик Менандр Протектор та його епоха. // Гілея. Науковий вісник. – Випуск 146 (№ 7) Частина 1. Історичні науки. – Київ, 2019. С. 45-49.
14. Джерела та історіографія по історії давніх тюрків // Гілея. Науковий вісник. – Випуск 156 (№ 5). Історичні науки. – Київ, 2020. С. 39-45.
15. Варварська периферія Візантійської імперії (до питання про етногенез тюркських народів раннього середньовіччя) // Етнічна історія народів Європи. – Випуск 62. – Київ, 2020. – С. 60-68.
16. Варвари-кочовики в орбіті економічних інтересів Сасанідського Ірану та Візантії // Часопис Української історії. Вип. 43. – Київ, 2021. – С. 7-14

Статті в іноземних виданнях:

1. Менандр Протектор. История: О посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 г. (перевод и комментарии) // Золотоордынское обозрение - № 1 (3) – Казань, 2014 - С. 22-33

2. Посольство Земарха в ставку тюркского кагана (перевод и комментарии к фрагментам труда Менандра Протектора) // Золотоордынское обозрение. – № 2 (4). – Казань, 2014 - С. 6-21

3. Кочевники и Византийская империя в трудах ранневизантийских историков IV-VI вв. // Золотоордынское обозрение. - № 1 (7) – Казань, 2015. – С. 33-49.

4. Посольства аваров к Византии у Менандра Протектора (комментированный перевод фрагментов источника) // Золотоордынское обозрение. – Т. 4. - № 4. – Казань, 2016 – С. 881–893.

5. Diplomatic relationship between Avars and Byzantine Empire by Menander Protector // Textus et Studia. – Krarow, 2017. -P. 139-151.

6. The economic life of Turks of the Grade Turkic Khanate based on the materials of Menander Protector // Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1, 2, 3. – Yayın tarihi: Aralık 2019. p. 365-371

Науково-популярні видання:

1. Зі Скандинавії у Причорномор'я. Військове мистецтво готів на теренах України. – Київ: Темпора, 2017. – 96 с.

2. Воїни степів. Гуни на території України. – Київ: Темпора, 2017. – 76 с.

3. Авари в Європі: кочовики в системі візантійської дипломатії раннього Середньовіччя. – Київ: Темпора, 2019. – 80 с.

4. Великий Тюркський каганат: кочова імперія євразійських степів. – Київ: Темпора, 2019. – 72 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Джерельна база дослідження	26
1.2. Історіографія наукової проблеми.	51
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	79
РОЗДІЛ 2. МЕНАНДР ТА ЙОГО ЕПОХА	88
2.1. Епоха Менандра: від Юстиніана I до Маврикія	88
2.2. Біографія та творчість Менандра	137
РОЗДІЛ 3. ТЮРКИ У МЕНАНДРА	150
3.1. Ментальні основи ранньовізантійського суспільства (у зв'язку зі сприйняттям кочових народів)	150
3.2. Тюрки у Менандра	168
3.2.1. Посольство тюрків до персів (за Менандром)	186
3.2.2. Посольство тюрків до візантійців (за Менандром)	197
3.2.3. Подорож Земарха на чолі візантійського посольства у ставку тюркського кагана (за Менандром)	204
РОЗДІЛ 4. АВАРИ У МЕНАНДРА	237
4.1. Свідчення візантійських авторів про аварів	243
4.2. Авари та їх поява на території Європи	253
4.3. Авари у Менандра.	272
ВИСНОВКИ	313
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	319
ДОДАТКИ	341
А. Список опублікованих праць за темою дисертації	341

ВСТУП

Взаємини Візантійської імперії з кочовими варварами у другій половині VI ст. – заплутана, малодосліджена, але вкрай важлива тема для розуміння процесів комунікації осілого і кочового світів та формування нових народів на теренах сучасної Європи. Тюркомовні кочовики євразійських степів раннього середньовіччя не залишили по собі писемних свідчень. Натомість, візантійські автори починали писати про них, коли ті потрапляли у поле зору політичних інтересів імперії.

Державні утворення гунів V ст. та Аварський каганат VI-VII ст. описані багатьма ранньосередньовічними авторами в контексті дипломатичних комунікацій з Візантією, нападів на імперію, торгівельних відносин, військових союзів тощо. Ці народи та їхні державні утворення розташовувалися у відносній близькості до ромеїв, про них знали, їх бачили і з ними спілкувалися. Єдиний народ, котрий з'явився в орбіті міжнародних відносин у середині VI ст. і створив власну велику кочову протодержаву, був уперше детально описаний візантійським істориком VI ст. Менандром Протектором. Мова йде про тюрків та їхнє державне утворення – Великий Тюркський каганат. Серед наративних джерел західного світу (першочергово грекомовних та латиномовних) праця Менандра є першою і унікальною за своїм інформаційним наповненням стосовно тюркомовних номадів ранньосередньовічного періоду.

У світовій історіографії ім'я Менандра Протектора не настільки поширене і популярне як імена інших ранньовізантійських істориків і хроністів, серед яких одразу згадуються такі постаті як Пріск Панійський, Прокопій Кесарійський, Феофілакт Сімокатта, Агафій Міринейський, Феофан Сповідник тощо. Праці цих та інших грекомовних середньовічних авторів мають чималу кількість перекладів різними мовами, їм та їхній творчості присвячені спеціальні дослідження, захищені дисертації, опубліковані статті та монографії.

Натомість, спеціальних робіт з аналізом творчості Менандра Протектора та власне перекладів його твору у світі існує зовсім не багато.

У вітчизняній історичній науці до сьогодні не існує жодного повного коментованого перекладу ранньовізантійських грекомовних праць. Інформаційна ж наповненість подібних наративних джерел є дуже важливою для розвитку не тільки вітчизняного антикознавства й медієвістики, але й української історії. «Темне» VI ст., особливо, після правління Юстиніана I і переважно на північній периферії Візантійської імперії, невиправдано оминається дослідниками. Звісно, можна знайти поодинокі згадки про аварів (у слов'янських джерелах – обрив) у вітчизняних істориків, але переважно в контексті великого розселення слов'ян та тісному контактів цих народів на початку Середньовіччя.

Отже, введення в науковий обіг вітчизняної історичної науки грекомовної праці автора кінця VI ст. Менандра Протектора, її переклад українською мовою з науковими історичними коментарями дозволяє, зокрема, досліджувати події і переосмислювати процеси, що відбувалися не тільки у Середземноморському регіоні, але також і на теренах Центрально-Східної та Південної Європи.

Особа Менандра Протектора та його творчість заслуговують на увагу дослідників не лише в контексті його свідчень про слов'ян, адже саме у цьому контексті його досліджували деякі радянські, російські та західні історики. Менандр важливий для нас, насамперед, своїми поглядами на тюркські етноси з точки зору християнина-візантійця, представника величної римсько-ромейської цивілізації. Праця Менандра дозволяє нам простежити деякі аспекти міжцивілізаційних комунікацій двох протилежних світів – західного, осілого, християнського з кочовим, східним язичницьким. Що спільного могло бути між ними, яку вигоду від взаємин переслідувала кожна зі сторін? На ці питання можна знайти відповіді, детально аналізуючи тексти Менандра Протектора.

Вітчизняні історики, як вже зазначалося, традиційно оминають як наративні дослідження самого періоду VI століття, побоюючись, ймовірно, невеликої кількості доступних писемних джерел, так і самого Менандра

Протектора і його працю. Проте, слід зазначити, що українська історична наука зараз як ніколи потребує серйозних досліджень зі всесвітньої історії раннього періоду Середньовіччя. Особливо гостро відчувається нестача наукових праць з античної та ранньомедієвістичної проблематики. Тому дуже актуальним є залучення, насамперед, малодосліджуваних до цього часу джерел, які дадуть історикам можливість подивитися на міжцивілізаційні взаємини на теренах Південної та Центрально-Східної Європи по новому, з переосмисленням та подоланням усталених стереотипів.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що вона є першим в українській історичній науці дослідженням взаємин Візантійської імперії з кочовими державними утвореннями на основі перекладу й аналізу твору ранньовізантійського автора Менандра Протектора. Ця тема цілком кореспондується з сьогоdnішніми зусиллями дослідників відійти від поширених у минулому практик протиставлення греко-римської і Візантійської цивілізації довколишнім етносам, протодержавним і державним утворенням, досліджувати шляхи взаємодії і співробітництва між ними, історію їхніх взаємин. Праці Менандра Протектора у цьому відношенні є інформативним джерелом для провадження таких досліджень.

Поміж тим, ще й сьогодні спеціальних робіт з аналізом творчості Менандра та власне перекладів його твору в світі існує лише кілька. Тим паче, дослідники приділяють увагу, головним чином, його свідченням про слов'ян, залишаючи без розгляду, – чи, принаймні, без належного розгляду, – повідомлення про посольства до тюрків, аварів і персів, тих народів, з якими Візантія перебувала в постійних і різнохарактерних контактах впродовж тривалого часу.

Не становить винятку у цьому відношенні й дослідницька ситуація в Україні. Попри усвідомлення вітчизняними науковцями і суспільством на загал важливості ранньосередньовічних грецьких джерел для осмислення нашого минулого, цивілізаційного контексту, в якому розгортається наша історія, – попри все це праці, виконані на основі цих джерел, усе ще залишаються

поодинокими. Без належного опрацювання, перекладів, коментарів та осмислення залишаються й твори Менандра Протектора, які так багаті на свідчення щодо названих тем. Ось цю лакуну й має, хоча би почасти, заповнити наше дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Тема дослідження відповідає основному напрямку наукових досліджень, що здійснюються кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та виконане в межах науково-дослідницької теми «Суспільства давньої, середньовічної та ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (номер державної реєстрації 0116U007146).

Об'єкт дослідження – свідчення Менандра Протектора про взаємини Візантії з кочовими народами.

Предмет дослідження – взаємини Візантійської імперії з кочовими народами її периферії за доби раннього Середньовіччя.

Мета дисертаційного дослідження полягає у дослідженні взаємин Візантійської імперії з протодержавними і державними утвореннями тюрків і аварів у другій половині VI ст., на основі здійсненого нами перекладу праці візантійського автора Менандра Протектора.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

1. проаналізувати писемні джерела грецьких та латинських ранньосередньовічних авторів з історії Візантійської імперії в контексті взаємин з варварським світом, з'ясувати стан наукової розробки теми дисертації та проаналізувати методи дослідження та визначити теоретико-методологічні засади теми дисертації;
2. всебічно висвітлити період історії Візантії другої половини VI ст., події якого описував у своєму творі Менандр;
3. здійснити аналіз усіх наявних і доступних нам свідчень про життя Менандра Протектора, його роботу над твором. Дослідити і зіставити між собою усі редакції збережених фрагментів і їх перекладів;

4. визначити ментальні основи ранньовізантійського суспільства в контексті сприйняття кочових народів периферії Візантійської цивілізації; здійснити екскурс в історію римсько-ромейського суспільства, звернувши особливу увагу на визначення досвіду сприйняття кочових народів римлянами-візантійцями.

5. на основі власного перекладу ексцерптів Менандра Протектора дослідити особливості сприйняття ромеями тюрків і Тюркського каганату – північного народу з кардинально протилежним ромеями способом мислення, менталітету, всього життєвого устрою;

6. проаналізувати свідчення Менандра щодо посольства тюрків до персів та до ромеїв;

7. дослідити можливості локалізації держави тюрків та з'ясувати особливості їхнього життя на основі опису Менандром подорожі візантійського посла Земарха до ставки тюркського кагана;

8. з'ясувати основні аспекти взаємодії аварів на теренах Європи з Візантійською імперією середини VI ст. та визначити причини появи аварів на кордонах Візантії та перші дипломатичні взаємини між державами;

9. висвітлити усі наявні відомості про аварів у Менандра, проаналізувати ставлення ромеїв до кочовиків.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період VI ст. На другу половину цього століття припадають роки життя і творчості Менандра Протектора. У середині VI ст. з'являються у полі зору візантійців державні утворення кочових народів – Великий Тюркський каганат і Аварський каганат. На цей же час припадає й правління візантійських імператорів – Юстиніана I, Юстина II, Тиберія I і Маврикія, які у своїй зовнішній політиці значну увагу приділяли різноманітним аспектам взаємодій з кочовиками. Разом з тим, у процесі дослідження нам довелося виходити за межі VI ст., здійснюючи екскурс у попередні періоди візантійської історії.

Географічні межі дослідження обумовлені визначеними об'єктом і предметом нашої дисертації і поставленими дослідницькими завданнями.

Географічні межі роботи співпадають з територією Візантійської імперії та її етнічною варварською периферією – Південним Алтаєм, Причорноморськими і Євразійськими степами, та, в особливості, Подунав'ям.

Наукова новизна полягає в розробці теми, яка не отримала достатнього та об'єктивного висвітлення в історичній дослідженнях. Базуючись на здобутках історичної науки та спираючись на автентичні джерела, – зокрема, на детальний аналіз праці Менандра Протектора мовою оригіналу в ході її перекладу українською мовою, нами проведено комплексне дослідження визначеної теми. Результатом цього дослідження стало з'ясування взаємин Візантійської імперії з тюркомовними кочовими народами у другій половині VI ст., особливостей сприйняття візантійцями кочової периферії того періоду. У дисертації переглянуто усталені стереотипи щодо досліджуваної теми, розкрито основні риси, притаманні працям попередніх періодів. Виокремлено проблеми та перспективи для подальшого наукового дослідження.

Практичне значення роботи полягає в тому, що переклад фрагментів джерела з давньогрецької на українську мову з науковими коментарями, здійснений нами, може стати основою для подальшого дослідження як історії Візантійської імперії, всесвітньої історії загалом, так і історії України, написання відповідних наукових праць, монографій, посібників, підручників тощо. Висвітлення малодослідженої епохи на основі введення в обіг вперше перекладеного українською мовою і прокоментованого джерела дасть поштовх для подальшого дослідження взаємовідносин Візантії і народів, що становили периферію Візантійської цивілізації. Поряд з цим, результати дослідження можуть бути використані для започаткування низки спецкурсів, доповнення і уточнення нормативних курсів з історії Візантійської цивілізації, популяризації візантійської спадщини у сьогоденному світі.

Особистий внесок здобувача Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлені власні ідеї і думки автора. Дисертаційне дослідження ґрунтується на широкій, різноманітній джерельній базі. Зокрема, здійснено власний переклад джерела, на якому базується дисертація. Робота містить

теоретичні та методологічні положення і висновки, до яких дисертант дійшла особисто. Використані в дисертації ідеї, думки чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкреслення наших власних ідей.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти обраної теми, а також основні результати дослідження доповідалися на наукових конференціях, а саме: Круглому столі «Історична наука і суспільство: минуле, сучасне, майбутнє (до 2500-річчя з дня народження Геродота)» - 15 грудня 2015 р. (Київ), Міжнародній науковій конференції «VIII Дриновські читання» – 29-31 березня 2016 р. (Харків), Семінарі з історії Криму на тему «Виклики сучасності та історичний досвід» - 15 квітня 2016 р. (Київ), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Крим і Україна: спільна історія і майбутнє». – 19 квітня 2016 р. (Київ), Семінарі з історії Криму, організованого Громадською організацією «Інститут історичного просвітництва та демократії» та Всеукраїнським благодійним фондом «Україна – ЮНЕСКО» за підтримки Посольства Республіки Туреччина в Україні та Меджлісу кримськотатарського народу. – 26 жовтня 2016 р. (Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна-Греція: історія відносин, сучасні виклики та перспективи співпраці», 16 травня, 2017. (Київ), Міжнародному круглому столі «Україна і Литва крізь віки: стан і перспективи наукової співпраці», 17-18 травня 2017 р. (Херсон), Міжнародній конференції «Ukraine-Norway: Far apart, closely connected, Joint conference, Museum of Cultural History, Sankt Olavs gate 29, 13th December 2017», (м. Осло, Норвегія), III Міжнародному історико-економічному конгресі – 25-27 квітня 2019 (м. Ізмір, Туреччина)

Публікації. Викладені в дисертації положення відображені у монографії – «Кочовики і Візантія у Менадра» (Київ, 2018) (15 друк..арк.), чотирьох науково-популярних виданнях – «Зі Скандинавії у Причорномор'я. Військове мистецтво готів на теренах України». – (Київ, 2017) (4 друк.арк.), «Воїни степів. Гуни на території України» (Київ, 2017) (3,1 друк.арк), «Авари в Європі: кочовики в системі візантійської дипломатії раннього Середньовіччя» (Київ, 2019) (3,3 друк.арк.), «Великий Тюркський каганат: кочова імперія євразійських

степів» (Київ, 2019) (3 друк.арк), у 22 наукових статтях у фахових виданнях в Україні та за кордоном, загальним обсягом 28,3 друк. арк..

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона включає в себе чотири розділи, десять підрозділів та три пункти, висновки, список використаних джерел і літератури (272 найменування), додатки. Загальний обсяг дисертації становить 344 сторінки, з них основного тексту – 318 сторінок.

У Вступі визначено актуальність теми дисертації, наукова новизна, мета і завдання роботи, сформульовано об'єкт і предмет наукового дослідження та обґрунтована структура дисертації.

У першому розділі «Джерельна база, історіографія та теоретико-методологічні засади дослідження» показано, що джерельна база дослідження репрезентативна, представлена різними за походженням та часом створення джерелами, які дають можливість досягнути поставленої мети, всебічно висвітлити еволюцію взаємин візантійців з варварами, зокрема, кочовиками. Головним джерелом дисертаційної роботи є праця Менандра Протектора. Усі інші джерела, в основному, праці ранньовізантійських істориків, покликані краще зрозуміти процеси, що відбувалися в імперії в період, описаний у Менандра.

Історіографія з теми дослідження представлена кількома групами праць. Насамперед, ми виділяємо спеціальні праці, присвячені самому Менандру та його твору. До першої групи відносимо переклади його «Фрагментів», аналіз його біографії та творчості. Другу групу складають узагальнюючі праці з історії Візантії означеної епохи, котрі дають змогу прослідкувати процеси становлення світогляду Менандра в контексті політичної історії імперії. До третьої групи віднесені праці, присвячені південноалтайським кочовикам, зокрема, давнім тюркам. Сюди ж варто помістити й дослідження різних аспектів історії інших варварських народів, котрі так чи інакше, взаємопов'язані з тюрками, або передували появі цього народу на міжнародній арені. Четверта група аналізованої літератури присвячена аварам та їхньому державному утворенню –

Аварському каганату. Слід зазначити, що про аварів відомостей значно більше, ніж про тюрків, тому історіографія з історії цього народу представлена дещо ширше. До того ж, відомостей про взаємини аварів з візантійцями та з іншими учасниками міжнародних відносин ранньосередньовічного періоду також значно більше в джерелах, ніж про тюрків. Саме тому праця, присвячених аварам та їх ролі в міжнародній комунікації в європейському регіоні достатньо для того, щоб дослідити історію взаємин мешканців Аварського каганату і Візантійської імперії у VI ст.

В основу методології дослідження покладено світ-системний підхід, до якого долучаються принципи історизму, системності, комплексності, мультивекторності наукової неупередженості, історико-біографічний метод, метод історичної реконструкції тощо. Застосування цих методів і принципів доповнюється використанням низки інших загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів.

Використання світ-системного підходу як основного методу даної дисертації обґрунтоване тим, що наша робота базується на дослідженні взаємин Візантійської імперії та її «варварської» периферії на основі свідчень ромейського автора Менандра Протектора. Тобто, кочовий тюркський світ в контексті міжнародних відносин того часу висвітлюється з точки зору візантійського цивілізаційного світогляду і суб'єктивного сприйняття. Прибічники світ-системного підходу сприймають світ як єдину систему, в якій існують головні і другорядні держави.

У нашому випадку Візантійська імперія, як пряма спадкоємиця античної греко-римської цивілізації, виступає саме тією, «головною» державою. Звісно, що поділ у даному випадку дуже умовний і жодним чином не має на меті применшити значимість північно-східних кочових спільнот і державних утворень.

У другому розділі «Менандр та його епоха» проаналізовано епоху правління імператорів Юстиніана I, Юстина II, Тиберія II і Маврикія. Саме VI ст. стало періодом, коли у політичну орбіту Візантії потрапили тюркські

народи з північного сходу. Останній період правління імператора Юстиніана I та його наступників виявився досить складним в історії Візантійської держави не тільки з точки зору серйозних проблем у внутрішньому та зовнішньополітичному житті ромеїв.

Всебічне висвітлення епохи правління Юстиніана I та наступних після нього імператорів, зокрема, Юстина II, Тиберія I і Маврикія викликає досить непростий і складний процес. У першу чергу, труднощі виникають через брак різнобічних джерел для того, щоб максимально об'єктивно дослідити процеси розвитку ранньовізантійського суспільства. Саме VI ст. в історіографії цілком справедливо називають темними віками. Однак, беручи за основу текст Менандра грецькою мовою та долучивши до нього усі доступні нам джерела, ми здійснили дослідження цього періоду Візантійської імперії, в першу чергу, роблячи акцент на особі самого автора та його праці.

У даному розділі також розглядається життя і творчість Менандра, не зважаючи на майже повну відсутність свідчень про нього. Також всебічно охарактеризовано його працю, зокрема, ті фрагменти, котрі дійшли до нашого часу. Основні труднощі у висвітленні біографії і творчості Менандра полягають у відсутності повної інформації про нього, а також у фрагментарності його праці. Ці факти не дають нам змоги у повній мірі дослідити його погляди.

У третьому розділі «Тюрки у Менандра» досліджуються дипломатичні взаємини між Візантійською імперією та Тюркським каганатом, описуються посольства тюрків до ромеїв і візити у відповідь на основі свідчень Менандра. Для кращого розуміння двосторонніх відносин та ставлення візантійців до тюрків здійснено екскурс в історію давніх тюрків із залученням інших джерел.

У четвертому розділі «Авари у Менандра» розглянуто взаємини Візантійської імперії з аварами та їхнім каганатом, створеним в середині VI ст. Як і в попередньому розділі, здійснюється екскурс в етнічну історію аварів та появи цього народу на теренах Європи.

Основні висновки дисертаційного дослідження формуються на основі власного перекладу окремих фрагментів твору Менандра Протектора. В процесі

роботи нами було переосмислено свідчення ранньовізантійського історика з точки зору сучасного сприйняття міжцивілізаційних процесів останнього періоду Великого переселення народів на території Південної та Центрально-Східної Європи, у тому числі й територій сучасної України. Зроблено аналіз окремих відомостей Менандра про народи з північного сходу, котрі потрапили у поле зору ромеїв саме в описуваний ним період. Акцентовано на суб'єктивності поглядів автора, а через нього простежено ставлення візантійців до варварів-номадів.

Менандр Протектор став першим ранньовізантійським грекомовним автором, котрий дав світові інформацію про деякі народи, які відіграли значну роль в історії середньовічної Європи, у першу чергу про тюрків та Тюркський каганат, котрі вперше в історіографії з'являються саме у Менандра, та про аварів, їхні взаємини з Візантією та іншими народами.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

I.1. Джерельна база дослідження

Джерельну базу нашого дисертаційного дослідження ми поділили на групи у відповідності до тих свідчень, які дозволяють вивчити племінний кочовий світ епохи Великого переселення народів, простежити зовнішньополітичний вектор Візантійської імперії у VI ст., дослідити взаємини ромейської держави з тюркськими кочовими державними утвореннями.

До першої групи відносимо працю Менандра Протектора, на перекладі й аналізі якої базується дисертація. Саме його праця, що збереглася у фрагментах, посідає ключове місце в джерельній базі нашого дослідження. З огляду на те, що Менандру Протектору та його праці присвячений окремий розділ дисертації, детальніша характеристика біографії автора, твору та висвітленню епохи, в яку він жив і писав, подана у другому розділі дисертаційного дослідження.

Другу групу джерел складають праці грекомовних та латиномовних авторів, присвячені історії «варварських» (у розумінні візантійців) кочових народів, котрі потрапили в поле зору Римсько-Візантійської імперії на початку середньовіччя

До третьої групи належать джерела з історії давніх тюрків. Ці джерела можна розподілити на епіграфічні, археологічні й наративні.

Четверту групу складають джерела по історії аварів, Аварського каганату та взаємин кочовиків з ромеями.

Джерел з історії взаємин Візантійської імперії з ранньосередньовічними кочовими народами з півночі на етапі становлення їхніх державних утворень не

так вже й багато. Можна було б, звичайно, долучити китайські й арабські свідчення, але у нашій дисертаційній роботі ми обмежуємось переважно ранньовізантійськими писемними джерелами. Це обумовлене тим, що використання іншомовних джерел потребує знання мов. Звісно, можна було б користуватись перекладами, однак, є кілька застережень:

- по перше, ґрунтовних перекладів з китайської та арабської на українську мову з історичними науковими коментарями тих праць, в яких описуються тюркські кочові народи, практично не існує;

- по друге, дослідження того чи іншого джерела потребує значних зусиль і часу. А отже, в рамках однієї дисертаційної праці охопити, серед іншого, ще й величезний масив східних джерел просто не можливо.

- по третє, ми заздалегідь фокусували свою увагу на дослідженні взаємин Візантії і тюркського світу саме на аналізі відомостей з візантійських грекомовних джерел, зокрема, праці Менандра Протектора. Знання грецької мови дало нам таку можливість всебічно проаналізувати і дослідити окремі аспекти відносин між означеними народами і державами.

Період раннього європейського середньовіччя багатий на імена письменників, істориків і хроністів, котрі писали в основному грецькою і латиною. Якщо говорити про візантійську писемну традицію, то там переважала грецька, тому що саме ця мова була офіційною державною мовою в означений період, а саме після остаточного розколу Римської імперії подальшого падіння Риму та варваризації західної частини колишньої величної імперії. Ранньовізантійська грецька вже, звісно, не та класична давньогрецька, якою писали Фулід і Ксенофонт. Жива мова (а грека на той момент була не просто живою, але й головною мовою комунікації у євразійському регіоні, в першу чергу, мовою торгівлі і дипломатії) постійно розвивається і змінюється у відповідності до реалій життя. Звісно, у кожного грекомовного автора є свої особливості написання, застосування певних мовних шаблонів і канонів, притаманних лише йому. Так, у історіографічній традиції склалася усталена думка про так звану «легкість» Ксенофонта та, наприклад, «складність»

Фукідіда. Що ж до ромейських авторів IV-VII ст., то тут простежується певна спільна тенденція до написання текстів хай і дещо спрощеною, однак, наближеною до класичних канонів давньогрецькою мовою. Тим паче, що майже усі автори того періоду наслідували один одного як в традиції історіописання, так і в мовних практиках.

Отже, грекомовні автори зазначеного нами перехідного і складного періоду історії Візантійської імперії, активно цікавились зовнішньополітичним вектором політики ромейської держави. Саме тому і писали про різноманітних варварів, котрі вступали в контакти з імперією, або загрожували її безпеці. Не винятком стали і кочовики, про яких писали майже усі згадані вище ранньовізантійські грекомовні автори. Тема зовнішньої загрози і нових контактів, які могли бути вигідними ромеям (а часто так бувало, що візантійська влада використовувала на свою користь навіть такі ситуації, де цієї користі на перший погляд і бути не могло). До того ж, торгівля відігравала стратегічно важливу роль у той період, а отже, нові ринки збуту, іноземні рідкісні і коштовні товари (наприклад, шовк та вироби з нього в обхід монополіста Сасанідської Персії). Отже, як бачимо, тематика зовнішніх зв'язків була доволі актуальною для раннього візантійського суспільства, і тією чи іншою мірою висвітлювалась у працях провідних письменників.

Однак, якщо про гунів і аварів писали майже всі відомі нам грекомовні візантійські історики і хроністи V-VII ст., то інформацію про алтайських тюрків можна знайти тільки у одного автора, який, до того ж, дуже широко і ґрунтовно представив інформацію про обмін посольствами між Візантією і аварами. Зважаючи на це, основним джерелом, на якому базується наше дисертаційне дослідження, є праця візантійського історика VI ст. Менандра Протектора. Окрім того, в роботі використано низку інших римських та ранньовізантійських наративних джерел – праць латиномовних та грекомовних авторів IV-VII ст.

Отже, як ми вже зазначали вище, у даному підрозділі ми проаналізуємо джерельну базу дисертаційного дослідження у відповідності до певного умовного групування наявних джерел. Перша група представлена історичним

твором Менандра Протектора, обраного нами в якості основного джерела для висвітлення взаємин двох протилежних і цивілізаційно різних світів – кочового і осілого, – не даремно. Написаний наприкінці того століття, події якого він висвітлює, базований на документальних джерелах письменником, наближеним до імператорського двору, він по праву вважається виразником поглядів та ідей цілого прошарку візантійського суспільства у сприйнятті чужоземців та ідентифікації самих себе в контексті геополітичних змін в Євразії.

Однак, ми вже зазначали, що Менандру Протектору, його біографії, творчості і поглядам присвячено окремий розділ нашої дисертації. Тому ми не вважаємо за доцільне зупинятися тут на аналізі його біографії та праці. Окреслимо коротко лише основні моменти. Візантійський юрист з Константинополя з гарною освітою, із заможною сім'єю, Менандр кілька років провів у пошуках себе, сенсу буття і свого місця у цьому житті. Наприкінці VI століття він опинився при дворі, де служив, очевидно, в імператорській гвардії. Саме там він і почав писати, вмотивований і заохочений, передусім, матеріально, імператором Маврикієм. Його твір не зберігся повністю, а дійшов до нас лише у фрагментах. Інформації ж про самого автора дуже мало, у порівнянні з деякими іншими колегами по цеху, сучасниками Менандра.

Праця Менандра Протектора унікальна, насамперед, тим, що він вперше у європейському світі написав про тюрків. Однак, не просто написав, а цілком достовірно змалював їхнє життя на Південному Алтаї, побут, деякі традиції і звичаї, елементи релігійних вірувань тощо. Окрім опису самих тюрків, у творі Менандра зустрічається багато топонімів і гідронімів, прослідковується шлях яким пересувалися посольства з Візантійської імперії в ставку тюркського кагана і назад.

Дуже цінними є свідчення Менандра про обмін посольствами між візантійцями і аварами, а також дипломатичні відносини з персами. Взагалі, автор дуже точно і зрозуміло описує міжнародну політику другої половини VI ст., дипломатичні відносини на території Європи, і частково Азії, у центрі яких була Візантія. Та й саму інформацію він подає, відштовхуючись від офіційної

позиції Константинополя, а отже, з точки зору суб'єктивного сприйняття ромеями. Однак, це жодним чином не впливає на достовірність інформації, скоріше навпаки, адже Менандр користувався офіційними документами і майже нічого не придумував від себе. Попри це, він не міг уникнути певних непрямих суб'єктивних оціночних суджень про ті чи інші події, або ж в описанні певних народів. Це відчувається в процесі роботи над оригінальним грецьким текстом. Іноді простежується зневажлива риторика по відношенню до варварів, особливо тоді, коли автор пише про ворогів Візантійської імперії.

Втім, нам видається цілком прийнятним та навіть дуже доречним такий суб'єктивний ракурс сприйняття автором певних подій, а особливо, інших народів. Імперськість пересічних ромеїв (в особливості окремих прошарків суспільства) певного регіону найкраще простежується саме у працях людей, котрі належать до цих верств населення окресленого регіону. У даному контексті проглядається основа нових майбутніх історичних розвідок в контексті історії ментальностей, що набирають популярності останніми роками в історичній науці по всьому світові, у тому числі й у нашій державі.

Текстологічний аналіз, зроблений нами в процесі роботи над перекладом праці Менандра, саме дозволяє простежити ставлення автора, а через нього і певної категорії візантійського суспільства, до тих чи інших подій, а тим паче, до окремих варварських народів. Тому, виникає дещо парадоксальна ситуація, коли водночас Менандра Протектора можна назвати одним з найбільш об'єктивних грецьких авторів, і разом з тим – виразником суб'єктивних поглядів окремої (елітарної, провладної) групи ромейського суспільства кінця VI ст.

Фрагменти праці Менандра вкрай важливі для дослідників саме суб'єктивними поглядами на кочових варварів і міжцивілізаційні взаємини того періоду. На основі цього джерела ми можемо простежити сприйняття візантійцями тюрків, аварів, позиції ромеїв щодо дружби, торгівельних та інших зв'язків між ними та тими варварами, котрі раптово і дуже швидко

з'явилися зовсім поруч з Візантійською імперією та потрапляють в коло її політичних інтересів.

Фокусування на суб'єктивному сприйнятті подій, явищ, народів чи відносин в історичному дослідженні виглядає дещо дивно і вибивається з традиційного усталеного уявлення про вивчення минулого. Однак, на нашу думку, саме зміна фокусу й може дати інший, свіжий і нестандартний погляд на історичну подію. З огляду на брак писемної інформації про тюрків у західних джерелах, ми не маємо змоги об'єктивно судити про сам народ, що мешкав на Південному Алтаї. Тому зосередження на сприйнятті їх ромеями крізь призму дипломатичних взаємин між ними у висвітленні візантійського автора цілком може доповнити усю наявну інформацію про кочовиків.

На превеликий жаль, твір Менандра не зберігся в повній мірі. Працюючи з тими фрагментами, які дійшли до нас, перекладаючи й аналізуючи текст, ми прийшли до висновку, що розповідь іноді обривається, або продовжується без логічного викладу. Деякі окремі, безумовно, дуже важливі факти, взагалі не згадуються, або розуміються контексті. Тож, дійсно, складається враження, що думка не завершена, розповідь обірвана і не доведена до логічного закінчення. Це ще раз доводить і підтверджує тезу про фрагментарність праці Менандра. Отже, з того написаного Менандром, що нам залишилося доступним, ми маємо сформувані уявлення про тюрків, аварів, інших учасників міграційних процесів раннього середньовіччя та їхніх взаємин з Візантійською імперською цивілізацією.

Для кращого і всебічного висвітлення питань сприйняття варварів-кочовиків візантійськими авторами на прикладі твору Менандра Протектора нами були використані також праці інших римських і візантійських авторів від IV до VI ст. включно. Саме ці твори і відносяться нами до другої групи джерел.

Зазначені джерела містять відомості про гунів, тюрків, аварів, описуючи їх з точки зору римсько-ромейського світогляду, часто не до кінця розуміючи їхніх «дивних» та навіть жахливих для «цивілізованого» візантійця звичаїв і обрядів, не усвідомлюючи принципової різниці в менталітеті та способі життя,

зумовленого середовищем проживання, кліматом та історичними традиціями. Дослідження під таким кутом певної суб'єктивності можуть стати, як ми вже зазначали, основою популярної і актуальної у світовій історіографії останніми роками історії ментальностей і повсякденного життя того чи іншого давнього чи середньовічного суспільства.

Праці попередників, сучасників і наступників Менандра Протектора дозволяють нам повніше проаналізувати як епоху, в якій жив і писав історик, так і побачити повну картину взаємодії варварського і візантійського світів. Саме тому, в процесі роботи над дисертацією, ми використовували твори інших письменників як в перекладах, так і в оригінальному, грецькому прочитанні.

Більшість ранньовізантійських описів варварських народів раннього середньовіччя ґрунтується на свідченнях посольських місій до кочових держав. Так, наприклад, візантійський історик V ст. Пріск Панійський сам брав участь у посольстві до Атілли, бачив все на власні очі, тож міг як очевидець максимально правдиво написати про гунів. Менандр Протектор особисто не їздив з дипломатичними місіями, але активно користувався матеріалами, написаними учасниками посольств до кочовиків та від них, які були представлені у Константинополі при дворі імператора Маврикія.

Звісно, в процесі написання нашого дисертаційного дослідження ми не можемо оминати своєю увагою таких важливих і чи не найголовніших учасників процесу Великого переселення народів, як гунни. Ці народи відомі в багатьох джерелах під різними назвами. Їх можна вважати попередниками і в якійсь мірі основоположниками тюркських народностей початку середньовіччя. Тим паче, що вони відіграли одну з провідних ролей у глобальних перетвореннях на Європейському континенті, починаючи ще з кінця IV ст., коли з'явилися в полі зору імперії.

Формування гунського етносу на Сході почалося ще наприкінці III ст. до н.е.¹. З кінця I ст. до н.е. гунни знаходилися у дуже тісних контактах з Китаєм.

¹Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов / А.Н. Бернштам. – Ленинград, 1951. – С. 21.

Панування народності хунну (сюнну) на території Тянь-Шаню наприкінці I ст. до н.е. – до 30-х рр. II ст. н.е., а також поступове проникнення їх на захід, до Фергани і Ташкентського оазису, призвело до початку формування тюркської кочової культури. Було закладено основи для створення в подальшому відомої степової держави – Великого Тюркського каганату. У першій половині II ст. н.е. розпочалась міграція частини хунну до Східного Казахстану і Семиріччя, а згодом і до Приаралля, у прикаспійські і заволзькі степи². Не існує достеменних фактів про те, яким чином і чому гунни відділились від племен хунну і рушили на захід.

Перші згадки про гуннів на території Європи (приблизно під 175-182 рр.) містяться у праці «Географія» Клавдія Птолемея – грецького астронома, математика і географа II ст. (приблизно 90- бл. 160-ті рр.)³. У своєму творі «Географія», Птолемеєм подає географічні свідчення про античний світ та племена, котрі так чи інакше потрапляли у поле зору римлян. Дуже часто деякі етноніми вперше зустрічаються саме у цього автора. Так він пише, що гунни мешкають між племенами роксоланів і бастарнів на правобережжі Дніпра (III. 5, 25)⁴.

Приблизно у цей же час і у тій же місцевості гуннів локалізує грецький географ II ст. Діонісій Перієтет⁵, грецький поет, котрий написав віршований

² Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени / С.Г. Кляшторный, Султанов Т.И. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 86.

³ Про Клавдія Птолемея детальніше див., наприклад: Drachmann A. G. Heron and Ptolemaios // Centaurus, 1, 1950 / A. G. Drachmann. P. 117-131; Toomer G. Ptolemy. Complete Dictionary of Scientific Biography / G. Toomer 1970; Jones A. Ptolemy. In: New Dictionary of Scientific Biography / A. Jones. 2007; Barker A. Scientific Method in Ptolemy's Harmonics / A. Barker Cambridge, 2000; Щукин М.Б. Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура / М.Б. Щукин. – Санкт-Петербург, 2005; Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов / В.П. Буданова. – Москва, 2000. – С. 437.

⁴ Клавдий Птолемей Руководство по географии // Античная география. / Сост. проф. М. С. Боднарский. – Москва, 1953.

⁵ Dionisius Periegesis. Orbis description. / Ed. K. Muller // GGM, 1861. Vol. II. P. 103-176.

твір «Опис населеної землі», або «Опис ойкумени». Ця праця стала одним з найкращих і найпопулярніших для свого часу посібників з географії історичних та етнографічних уявлень римлян про навколишні землі та їх наелення. Поема Діонісія Перієгета поєднує в собі реальні знання з міфологічними уявленнями римлян про сусідів⁶.

«Orbis description» Діонісія Перієгета по праву можна назвати зразком для пізнання навколишнього світу античної доби. У зручній віршованій формі автор засвідчив для нащадків уявлення давніх греків про географію. Протягом тривалого часу праця географа вважалась однією з найбільш вагомих і авторитетних книг по географії, на яку посилались не лише античні автори, але й використовували у своїх працях середньовічні як візантійські, так і західноєвропейські письменники. До нашого часу дійшло 134 рукописних грекомовних списки твору Діонісія Перієгета⁷.

Праця Діонісія Перієгета має компілятивний характер, тому що містить уривки з творів інших авторів. У ній хронологічно об'єднані різнопланові відомості про різноманітні аспекти античної географії⁸. Автор прагне дати етногеографічний нарис усього населеного світу. Саме для цього він і використовує запозичення з праць інших авторів, хоча й не посилається на них. Відповідно до сторін світу Діонісій поділяє світовий Океан на чотири частини. Він виділяє Гелеспонтське (Середземне) море на заході, на півдні – Перську і Аравійську затоки, на півночі – затоку, що межує з Каспійським морем⁹.

Дуже важливим для нашого дослідження є згадки про топоніми, вміщені у творі Діонісія Перієгета. Він подає назви річок, гір та інших топонімів, котрі допомагають визначити та локалізувати деякі назви у Менандра Протектора.

⁶Буданова В.П. Варварский мир... – С. 425.

⁷ Tsavari I. Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Périégète / I. Tsavari. Jannina, 1990.

⁸ Детальніше про це див.: Schindler Cl. Geographische Lehrdichtung // Geographie und verwandte Wissenschaften / Hrsg. von W. Hübner. Stuttgart, 2000. S. 163–183.

⁹ Дионисий Александрийский (Периэгет). Описание Ойкумены. / Вступительная статья, перевод и комментарии Илюшечкиной Е.В. // Вестник древней истории. – № 4. – Москва. 2005. – С. 214-231.

По річках Істр, Танаїс, Меотида тощо, автор «розселяє» племена і народи, котрі будуть згадуватись і у пізніших авторів, у тому числі й візантійських.

Окрім гунів, Діонісій перераховує інші племена і народи: гетів, даків, германців, аланів, бастарнів, таврів, неврів, меотів, кіммерійців тощо, і локалізує їх на певних територіях. Це джерело істотно полегшує нам задачу ідентифікувати деякі народності або місцевості, описані у Менандра без чітких визначень.

Уявлення більшості античних географів про кордони між Європою і Азією зберігались доволі довго¹⁰. Так само, як і етнонім «скіфи», котрий застосовували античні та середньовічні автори для позначення народів, розташованих на північ від їхньої держави. Це швидше за все, була данина традиції, без етнічної ідентифікації. Римляни, а потім і візантійці продовжили цю традицію. Тож, у Менандра Протектора назва «скіф» не означає власне представника іраномовних племен, що прийшли на територію Північного Причорномор'я у VIII ст. до н.е. і були витіснені звідти у IV ст. н.е. сарматськими войовничими племенами. Скіфами автор називає кочових варварів, номадів, що локалізувалися переважно у причорноморських та приазовських степах.

Про гунів римляни почали говорити у 70-х рр. IV ст., після того, як ті стали активно нападати на причорноморський і дунайський регіони, а потім і взагалі впритул наблизились до кордонів Римської імперії. Дуже часто даний етнонім міг застосовуватись до абсолютно різних племен, котрі могли навіть не мати жодного відношення до гунів. Так, під цю назву потрапляли ледь не усі кочовики зі Сходу. Схожа історія, як вище зазначалося, була й зі скіфами. Тож розібратись у тому, хто насправді були гуни, а хто ні для римських авторів наразі є проблематичним.

Слід зазначити, що саме гуни розпочали процес масштабних вторгнень в Європу в епоху раннього Середньовіччя. Хоча антична доба вже підготувала для них підґрунтя, коли сюди вдиралися інші іраномовні войовничі кочовики –

¹⁰ Там само.

кімерійці, скіфи, сармати. Естафету гунів згодом продовжили тюрки, авари, хозари, печеніги, половці, монголи тощо.

Серед письменників IV-V ст. про гунів згадували як світські, так і церковні історики, зокрема, Філосторгій¹¹ (365-439 рр.), який за своє життя багато подорожував і добре знав географію. Його книга «Церковна сторія» у дванадцяти книгах не дійшла до нас у повному обсязі, збереглася лише у окремих фрагментах. Події, описані Філосторгієм, охоплюють період з 300 по 425 рр. Його свідчення досить інформативні і достовірні.

У книзі церковного історика містяться дуже важливі відомості про етнічну історію народів, що населяли Балкани¹². У своїй «Церковній історії» Філосторгій, зокрема, зазначає: «Унни, скоріше за все той народ, якого древні називали неврами, жив поблизу Ріпейських гір¹³, з яких тече Танаїд¹⁴, котрий впадає у Меотійське озеро¹⁵» (Philost. Hist. Eccles., IX, 17.) Тут бачимо пряму відсилку до відомостей попередніх (древніх) авторів, імен яких, між тим, Філосторгій не називає, про ймовірних гунів. Тобто, бачимо, що про ці племена вже писали, їх знали, хай і під іншими іменами. Але, робиться певна спроба ідентифікувати і ототожнити вже відомі в джерелах етноси саме з гунами. До того ж, церковний історик був аріанином за своїм віросповіданням, і увага до варварів була також підкріплена його релігійними уподобаннями. Бо, як відомо, варварська периферія раннього періоду Візантійської імперії християнізувалася, у переважній більшості, саме за аріанським варіантом християнської релігії.

¹¹Philostorgius. *Historia Ecclesiastica*. // PG. P., 1858. LXV. Col. 459-638; Philostorgius. *Kirchengeschichte*. / Philostorgius. *Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen* / Philostorgius. Berlin, 1981; Сокращение «Церковной истории» Филосторгия. // Пахимер Г. *История о Михаиле и Андронике Палеологах*. – Т. 1, Кн. 1-6. – Рязань, 2004.

¹²Буданова В.П. *Варварский мир...* – С. 441.

¹³Ріпейські гори деякі дослідники ототожнюють з Уральськими; інші – з Кавказом, а тре вважають, що вони знаходились на Тянь-Шані.

¹⁴Танаїд (Танаїс) – антична назва нижньої течії ріки Дон та річки Сіверський Донець.

¹⁵Азовське море.

Про гунів також писали Олімпіодор¹⁶ (він згадує їх у 18 параграфі тих фрагментів своєї праці, які дійшли до нас), церковний історик Созомен¹⁷. Євнапій¹⁸ у своїй «Історії» вперше наводить легенду про появу гунів на теренах Європи, їхню першу зустріч з готами. Отже, згідно з джерелами, існують дві легендарні версії появи гунів в Європі. За однією з них, вони мешкали неподалік від готів і не знали про існування один одного. Їх розділяло Меотійське болото. І ті й інші були переконані у тому, що за межами їхніх земель – пустота, кінець світу. Проте, одного разу на пасовиську бика гунів вжалив гедзь, від болю тварина стрімглав побігла, не розбираючи дороги повз болото і потрапила на інший берег. Пастух кинувся наздоганяти бика, також перебрався на той берег і там із подивом побачив, що світ не закінчується, а продовжується навіть за межами земель його племені. Він повернувся до своїх одноплемінників і розповів їм про це сенсаційне відкриття.

Цей переказ повторювали у своїх працях ледь не всі візантійські автори, котрі хоч щось писали про гунів. Серед них вже згадуваний Созомен, Зосим¹⁹, Пріск Панійський²⁰, Йордан²¹, Прокопій Кесарійський²², Агафій

¹⁶Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. Bonnae, 1829

¹⁷Церковная история Эрмия Созомена Саламинского. – Кн. 9, гл. 5. – Санкт-Петербург, 1851.

¹⁸Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...; Эвнапий Сардиец. История. // Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец. / Пер. Г. С. Дестуниса. – Санкт-Петербург, 1860.

¹⁹Зосим. Новая история. [Перевод, комментарий, указатели Н.Н. Болгова] – Белгород, Издательство Белгородского государственного университета, 2010.

²⁰Priscus Panites. Fragmenta. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. Bonnae, 1829.

²¹Йордан. О происхождении и деяниях Гетов. / Перевод и комм. Е. Ч. Скржинской. – Санкт-Петербург, 1997.

²²Procopii. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. – Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici.

Міринейський²³ тощо. Про гунів писали також Євагрій Схоластик²⁴, Амміан Марцеллін²⁵, Менандр Протектор²⁶.

Друга версія розповідає про гунських мисливців, які переслідували оленя і не помітили, як перетнули протоку і опинились на землях, що, на їхнє переконання виявились більш вигідними для життя, ніж ті, на яких вони мешкали. Тут був тепліший клімат та ґрунт, придатніший для землеробства. Як і в першому варіанті, мисливці повернулись до себе і розповіли іншим гунам про знахідку. (Jord. Get., 123-125).

Однак ані Євнапій, ані інші історики так і не змогли дати чітких пояснень, звідки походять гуни, і як вони з'явилися в Європі. Єдине, на чому сходяться усі візантійські автори, це те, що гуни – народ, який вийшов з Азії і наприкінці IV ст. прийшов на територію Європи, зокрема й у Причорномор'я.

«Де знаходились гуни, звідки вони вийшли, яким чином пробігли усю Європу і відтіснили скіфський народ, про це ніхто не сказав нічого ясного». (Eunapii, Fr. 42).

Візантійський історик V ст. Зосим²⁷ у своїй «Новій історії» достеменно не ідентифікує гунів періоду їх нападів на готів (70-ті рр. IV ст.). (Zosim, N. H. IV, 20, 3-6). Зосим називає гунів скіфами. Тут ми знову зустрічаємося з

Bonnae, 1829; Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках. / Пер. С. П. Кондратьева. – М., 1996; Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. / Перевод, статья, комментарии А. А. Чекаловой. – Москва, 1993.

²³Агафий Миренейский. О Царствовании Юстиниана. / Пер., статья и примечания М.В. Левченко. – Москва-Ленинград, 1953.

²⁴Евагрий Схоластик Церковная история. / Перевод Санкт-Петербургской духовной академии, пересмотрен и исправлен В.В. Серповой. – Москва, 1997.

²⁵Ammianus Marcellinus. Römische Geschichte. Bd 1-4. Berlin, 1968-1971; Кулаковский Ю. А., Сонни А. И. Аммиан Марцеллин. Римская история. / Ю. А., Кулаковский, А. И. Сонни. – Киев, 1906-1908. – Вып. 1-3.

²⁶Menandri. Exc. Deleg. Rom. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. V.G. Niebuhrii. Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. Bonnae, 1829. P. 344-345.

²⁷Zosimus. Historia nova. / Ed. F. Paschoud. Zosime. Histoire nouvelle. Vols. 1-3.1. Paris, 1971.

плутаниною у назвах народів римськими письменниками. Чіткої ідентифікації римськими і візантійськими авторами варварів, особливо кочовиків, не існувало. Вони знали про скіфів, що мешкали на території Північного Причорномор'я, тож усіх інших народів, котрі з'являлися у цьому регіоні, також називали звичним для себе етнонімом. «Нова історія» Зосима є цінним джерелом для дослідження взаємин між варварами на Дунаї та Візантійською імперією кінця IV- початку V ст. Багато інформації про варварів, наведеної істориком, було використано пізніше іншими ранньовізантійськими авторами.

Стосовно етнічної ідентифікації гунів у той період, коли вони вперше стали відомими римлянам, у нас бракує джерельних відомостей. Про мову гунів ми знаємо лише те, що вони були тюркомовним етносом. Але не можна відкидати припущення, що племінні об'єднання гунів були багатомовними, з огляду на те, що туди входили монголи, угри, іраномовні племена та навіть слов'яни²⁸.

Римський автор готського походження, Йордан, також описує гунів з притаманним для його колег презирством і зневагою. (Jord. Get. 121, 127-128). Проте, одним з найяскравіших описів гунів є свідчення пізньоримського історика IV ст. Амміана Марцелліна²⁹. Його праця стала найважливішим джерелом для дослідження історії вторгнень варварів на території Риму з I по кінець IV ст. Цілком очевидно, що автор, як і всі інші римські історики, котрі писали про варварів, багато чого перебільшує, адже гуни на той час вже були розвинутим народом, спроможним воювати і перемагати суперників з іншим, «вищим» рівнем культури.

Гунів, які створили свою державу на території Європи у V ст., детально описав Пріск Панійський³⁰, який у 448 р. особисто брав участь у посольстві, відправленому візантійським імператором Феодосієм II до гунського царя

²⁸Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии / С.Г. Кляшторный, Д.Г. Савинов.– Санкт-Петербург, 2005. – С. 34.

²⁹Ammianus Marcellinus. Römische Geschichte. Bd 1-4...; Кулаковский Ю. А., Сонни А. И. Аммиан Марцеллин. Римская история...

³⁰Priscus Panites. Fragmenta...

Атілли. Цінність відомостей Пріска полягає, насамперед, у тому, що він був очевидцем і безпосереднім учасником описуваних ним подій. До того ж, при написанні своєї праці він активно використовував офіційні документи. Його свідчення очевидця про гунів, їхню історію, звичаї, традиції та взаємодії з іншими народами, зокрема, й з Візантійською імперією, не мають аналогів.

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський³¹ писав як про «європейських», так і про «азіатських» гунів. Водночас, він зазначав, що між ними є велика різниця, наявна, принаймні, у зовнішньому вигляді і способі життя. Так, наприклад, у своїй праці «Війна з готами» Прокопій описував гунів, які мешкають між Меотійським болотом і рікою Танаїс, в країні з назвою «Євлісія... Народи, які тут живуть, в давнину називались кіммерійцями, тепер же мають назву утігурів».(Procop. Bel. Goth. VIII, 4).

Прокопія можна вважати чи не одним з найкращих ранньовізантійських авторів, котрий досить достовірно описував варварів-сусідів імперії. Цінним є також те, що він багато що описував, засновуючись на своєму власному досвіді спілкування з герями своїх творів, а також на основі офіційних звітів та інших документів.

Племена, які називались утігурами і кутрігурами, відігравали у VI ст. особливу роль у міжнародній політиці Візантійської імперії. Про них писали Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Агафій Мірінейський. Останній в контексті воєн візантійців з персами у VI ст. описував зрадливу вдачу цих народів. (Agaph. V, 13). Він також зазначає, що поряд з кутрігурами й утігурами, серед гунських племен були й інші, зокрема – ультізури, буругунди. (Agaph. V, 11.).

Опис етнічної історії утігурів і кутрігурів зберігся у Прокопія:

«... Якось над гунами володарював цар, який мав двох синів, одного на ім'я Утігур, а іншого звали Кутрігур. Коли їх батько помер, вони поділили владу між собою, а своїх підданих кожен назвав власним іменем... Вони всі

³¹Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках...; Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история...

мешкали в одному місті, мали однакові звичаї і спосіб життя, не маючи спілкування з людьми, які жили по той бік болота [Керченської протоки], адже ніколи не переправлялись через ці води, не підозрюючи, що через них можна перепливати...». (Procop. Bel. Goth. VIII, 5).

Гуни сприймалися римлянами як страшні, войовничі, ворожі їм дикі племена, які разюче відрізняються від них самих. З певною долею іронії і навіть зневаги Амміан Марцеллін, по суті, висловив загальну думку про цих варварів, означив перше враження про кочовиків у римлян. Хоча цілком можна зрозуміти людську реакцію на маловідоме і незрозуміле. Неприйняття і зневага до гунів мали під собою вагоме підґрунтя – вони становили небезпеку для самих римлян. Отже, перші згадки про варварів-кочовиків раннього середньовіччя чітко окреслили їх образ, який потім традиційно продовжуватимуть інші візантійські автори.

Третю групу складають джерела з історії давніх тюрків. Питання наявності писемності у давніх тюрків викликає у дослідників дискусії та неоднозначні твердження. Попри усталену думку, що тюрки, як і всі інші кочовики на початку своєї історії не мали письма і жодних писемних згадок про себе не залишили, наприкінці XIX ст. на території Північної Монголії поблизу річки Орхон російськими археологами були знайдені залишки меморіальних споруд, на яких збереглися давньотюркські написи. Це чи не єдині пам'ятки, що дійшли до нашого часу, зроблені самими тюрками. Поряд із ними були тексти, написані китайською мовою, завдяки яким дослідники змогли дізнатись про дату їх створення – 30-ті рр. VIII ст. Це давнє тюркське письмо зміг дешифрувати датський вчений В. Томсен у 90-х роках XIX ст. В них міститься інформація про створення каганату, його перших правителів, взаємини тюрків з китайцями та про безперервні внутрішні чвари.

«Коли зверху виникло Блакитне Небо, а знизу Бура Земля, між ними обома з'явився рід людський. І посіли над людьми мої пращури – Бумин-каган та Істемі-каган. Посівши на царство, вони створили Ель (Державу) і встановили Тьорю (Закон) народу тюрків... Тих, хто мав голови вони змусили схилити

голови, тих, хто мав коліна – прихилити коліна! На схід і на захід вони розселили свій народ. Вони були мудрими каганами, вони були мужніми каганами!»³².

Так написав на могильній стелі своїх померлих родичів тюрк на ім'я Йоллиг-тегін, і завдяки цьому напису увійшов в історію як перший тюркський літописець. Він продублював свій напис двічі, у 732 і 735 рр. на двох різних ритуальних каменях, увінчаних фігурами драконів.

Дані епіграфічні джерела дають детальну і правдиву інформацію про реальних правителів тюрків та ті народи, що входили до каганату. Там зустрічаються назви нетюркських племен, з якими їм доводилося стикатися. Тож, хоч у тюрків і не склалася традиційна літописна культура, заперечення наявності у них письма не має під собою жодних аргументів.

У середині XIX ст. російський археолог В. Радлов під час розкопок на Південному Алтаї знайшов цілу низку поховань воїнів з кіньми та зі зброєю. У XX ст. вчені, зокрема радянський археолог А. Гаврилова, дослідили знахідки та ідентифікували поховання як тюркські³³.

У традиційному форматі про тюрків писали інші, осілі народи, зокрема, китайці, візантійці, перси. Якби давні тюрки не потрапили у поле зору цих народів з віковими традиціями державності та усталеними принципами літописання, можливо, ми ніколи б не дізналися про них більше, ніж відкрили нам археологи. Попри незаперечну важливість археологічних знахідок та епіграфічних матеріалів, не можна обійтись без свідчень, залишених представниками осілих цивілізацій.

Ми можемо скласти повну картину історичного розвитку, культурних звичаїв і традицій, воєнного мистецтва, дипломатичних навиків тюрків саме завдяки писемним відомостям про них. Звичайно, що ці свідчення є доволі суб'єктивними та упередженими. Однак разом із залученням інших типів

³²Цитата за: Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи... – С. 73.

³³Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах / Ю.С. Худяков. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 24.

джерел (насамперед, археологічних та епіграфічних) історія північно-східних кочовиків набуває повної картини.

Європейському світові про тюрків стало відомо в середині VI ст., коли відбулось перше посольство від цього народу до імператора ромеїв Юстина II. При дворі на той час вже працював Менандр Протектор, який мав доступ до державних документів, зокрема, до протоколів посольських місій. Скориставшись можливістю і використавши документи, вчений описав посольство, а також і самих тюрків, котрі не були до цього часу широко відомі ромеям. Згодом спорядили і відправили посольство у ставку тюркського правителя, яке очолив візантійський посол Земарх.

Пізніше Менандр скористався і його записами в роботі над своєю історичною працею. Завдяки тим невеликим фрагментам його праці, котрі дійшли до наших днів, ми дізналися про цікавий і незвичний для візантійців світ кочовиків з північного сходу.

Серед інших ранньовізантійських авторів про тюрків писали Феофан³⁴, Прокопій Кесарійський³⁵, Феофілакт Сімокатта³⁶. Однак, такого повного викладу тюрксько-ромейських та тюрксько-перських відносин, як у Менандра, у їхніх творах ми не знаходимо.

Дослідник XIX ст. Микита Якович (Іакінф) Бічурін у своїй праці «Сведения о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена»³⁷ на основі китайських джерел подає свідчення про азіатських гунів, тюрків і уйгурів.

Інший блок писемних джерел про тюрків – китайські династичні хроніки – містять багато цінної інформації про державний устрій, правові інститути і політичну думку у тюрків VI-VIII ст. Як відомо, в Китаї майже кожна правляча

³⁴Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...

³⁵ Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами, вандалами и готами. Перевод с греческого Спиридона Дестуниса. – Ч. 1 – Санкт-Петербург, 1876.

³⁶Феофилакт Симокатта. «История». / Отв. ред. Н. Пигулевская. – Москва, 1957.

³⁷Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н.Я. Бичурин. – Москва, 1950.

династія вела свій літопис. Свідчення про алтайських тюрків та про їхню державу Великий Тюркський каганат містяться в історичних хроніках. Нас цікавлять літописи династій Вей (396-581 pp.), Суй (581-618 pp.) та Тан (618-907 pp.).

На відміну від візантійських джерел, написаних грецькою мовою, читати і перекладати китайські джерела ми не можемо, послуговуючись лише наявними перекладами на європейські мови. Зокрема, дослідник XIX ст. Микита Якович (Іакінф) Бічурін у своїй праці «Сведения о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена»³⁸ на основі китайських джерел подає свідчення про азійських гунів, тюрків і уйгурів.

Необхідно зазначити, що відомості династичних хронік поступаються візантійським своєю інформативністю та об'єктивністю. Китайським писемним джерелам притаманна цілковита зневажливість і кричуща суб'єктивність. Тюрки описуються китайцями як підлий і незначний народ. Усі перемоги, отримані ними над китайцями завжди випадкові. Проте, зіставлення і порівняння цих даних дають дослідникам найбільш повну картину історії тюркського світу.

Результати археологічних розкопок в місцях проживання давніх тюрків, тобто на Алтаї, свідчать про те, що на період створення ними держави там було достатньо розвинуте ковальство. Це підтверджують візантійські джерела, зазначаючи, що тюрки вміли виготовляти залізо. Очевидно, вони виготовляли й вироби з заліза – зброю і захисні обладунки.

До четвертої групи джерельної бази нашого дисертаційного дослідження належать джерела з історії аварів (писемні, археологічні, епіграфічні тощо).

Вперше у візантійській літературі аварів згадав Пріск Панійський у своїй книзі «Готська історія»: «Близько цього часу [463] до східних римлян надіслали послів сарагури, уроги і оногури, племена, котрі були виселені зі своєї землі внаслідок ворожого нашествия сабірів, яких вигнали авари, котрих в свою чергу

³⁸Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва, 1950.

вигнали народи, що мешкали на узбережжі океану...» (Пріск Панійський Готська історія. Кн. IV, 30)

Історик VIII ст. Феофан Сповідник у своїй «Хронографії» згадує аварів під 550 роком: «... з'явився у Візантії дивний народ на ім'я авари, і весь народ вийшов подивитись на них, бо ніколи не бачили такого народу. Авари носили довге волосся, відкинуте назад, зав'язане мотузками і заплетене в косу, а в усьому іншому своєю зовнішністю вони були подібними до гунів. Авари втекли зі своєї країни і прийшли в області Скіфії та Мезії й відправили до Юстиніана послів з проханням прийняти їх (тобто, поселити на землі імперії)» (Theophanes. Chronographia. 6050).

Дата першої появи аварів на кордонах Візантії досить спірна. Деякі дослідники вважають, що це був не 550, а 557 чи 558 рік. Менандр Протектор перше посольство аварів до візантійців датує 558 роком.

Агафій Міринейський говорить про аварів лише один раз у своєму творі «Про царювання Юстиніана». Він пише, що на відміну від франків, волосся аварів та тюрків «... нерозчесане, запущене, або некрасиво заплетене...» (Agaph. I, 3.) Твір Агафія охоплює події 552-558 рр., тобто періоду, коли авари тільки почали з'являтися поблизу імперії, про них ще майже нічого не було відомо, тому й відомості дуже незначні.

Одним з найяскравіших авторів, що писали про аварів був історик Феофілакт Сіммоката (кін. VI-VII ст.). Його «Історія» у восьми книгах задумувалась автором як продовження твору Менандра Протектора. Вона охоплює події з 582 по 602 рр. і присвячена в основному висвітленню боротьби Візантії з аварами і слов'янами на Балканах та з Персією на східному кордоні.

Сіммоката пише: «Родом вони [авари] були гуни, мешкали по берегам Істру, плем'я найбільш пілступне і ненаситне з усіх кочовиків». (Ph. Simocatta. Кн. I. III, 2.).

Він називає аварів Паннонії псевдоаварами: «Варвари, що живуть по Істру неправдиво привласнили собі найменування аварів» (Ph. Simocatta. Кн. VII. 7, 10). Цими варварами, на думку історика, була невелика частина племені

огор під назвою уар і хунні³⁹. Ще за часів правління Юстиніана вони втекли від тюрків і оселилися на теренах Європи. Називали вони себе аварами (співзвучно з «уар»), а свого вождя каганом (цю традицію вони перейняли у тюрків). Феофілакт Сіммокатта зазначає, що серед всіх скіфських племен саме аварів вважали найбільш енергійними та здібними (Ph. Simocatta. Кн. VII. 8, 1-4).

Свідчення про аварів містяться у творі Іоанна Ефеського (507-586) – візантійського історика кінця VI ст. Він згадує про аварів, які з'явилися на кордонах імперії ще за правління Юстиніана. Автор говорить про них як про великий народ, здатний відправляти послів. Також «Історія» Іоанна Ефеського містить описи дарунків, якими наділяв аварів візантійський імператор. Серед них згадуються золото, срібло, одяг, пояси й золоті сідла (Ioannes Ephesus 6, 24.)

У своїй праці Іоанн Ефеський описує події, сучасником яких він був. До того ж, за своє життя він багато подорожував й орієнтувався в житті провінцій імперії, особливо східної, азіатської її частини. Його книга «Історія» повністю не дійшла до нас, збереглася лише її третина. Перша частина була втрачена повністю, із другої – збереглася низка фрагментів у ПсевдоДіонісія Тельмахрського та Михайла Сирійця⁴⁰.

Про військову організацію аварів ми знаходимо інформацію у цінному джерелі, датованому VI початком VII ст. і званому під умовною назвою «Стратегікон». Авторство цього твору традиційно приписують імператору Маврікію (582-602). Однак, це припущення не доведене і є дискусійним. Праця містить дуже важливу інформацію про стратегію і тактику візантійської армії, різноманітні нововведення і зміни в даній галузі життя імперії. Книга 11 являє собою своєрідний довідник, як правильно воювати зі скіфами, аварами, тюрками та іншими кочовиками.

³⁹Тюрки називали їх вархонітами.

⁴⁰Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. / Н. Пигулевская. – Москва-Ленинград, 1941. – С. 21

Особливості ведення війни з кочовиками потребували ґрунтовних знань як про самих противників, так і про їхню військову організацію і культуру ведення ними війни. На початок VII ст. візантійці вже добре були ознайомлені з номадами. При чому, як на державному рівні (дипломатичні відносини, описані в джерелах), так і в побутовому житті (зіткнення на кордонах, співіснування в провінціях, спільна участь у походах тощо).

Тож, систематизація усього накопиченого досвіду оформилась у працю «Стратегікон» саме в той час, коли досягли піку війни Візантії з аварами. У нашому дослідженні ми використовували видання «Стратегікона» початку XX ст., перекладене російською мовою⁴¹.

Для кращого розуміння варварів в контексті відносин з Візантійською імперією крізь призму описання ромейського воєнного мистецтва стає в нагоді інше важливе джерело – візантійський воєнний трактат анонімного автора VI ст.⁴². Дослідники датують цю працю останніми роками правління імператора Юстиніана I. Хоча у трактаті не має вказівок на конкретних суперників Візантії, дане джерело допомагає розкрити сутність відносин імперії з навколишнім світом.

Аналізуючи візантійські джерела, в яких міститься інформація про народ, відомий нам під іменем аварів, бачимо, що ранні автори подають відомості про них досить однобоко, з точки зору ромея. Майже у кожного ранньосередньовічного історика відчувається неприязне ставлення до цих варварів. Цей факт віображає настрої у ромейському суспільстві, як до безпосередньо самих аварів, так і до варварів в цілому.

У Менандра ми знаходимо чи не найповнішу інформацію про зв'язки аварів з Візантією шляхом опису ним посольських місій. До того ж, на основі фрагментів його «Історії» можна скласти уявлення про життя кочовиків. Багато античних та ранньосередньовічних авторів описували варварів, особливо

⁴¹Маврикий. Тактика и стратегия. / Маврикий. – Санкт-Петербург, 1903.

⁴²О стратегии: Византийский военный трактат VI века. / Изд. В.В. Кучма. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.

маловідомих їм кочовиків, за певними шаблонами. Проте, Менандр подає фактичний матеріал, якого не було у інших авторів, і цим вносить певні корективи у бачення ромеями аваро-візантійських відносин. Однак, це, мабуть, ніяк не позначилося на сприйнятті ромеями аварів як ворогів та жахливих «варварів».

Одним з авторитетних римських авторів, хто, можна сказати, створив образ кочового варвара і започаткував уявлення про нього в подальшій ромейській історіографії став Амміан Марцеллін. Варто лише згадати його опис гунів, основна ідея якого тиражувалася багатьма більш пізніми авторами.

Так само відбувалося і з аварами. Римляни намалювали собі певний образ дикого кочовика (скіфа), який потім екстраполювали на усіх азіатських номадів, знань про яких у них було недостатньо. До цього додавався негативний досвід від зустрічі з варварами, які наприкінці античності й у ранньому середньовіччі виживали за рахунок того, що чинили набіги на прикордонні міста і села імперії. Люди боялися їх і через це наділяли фантастичними і страшними ознаками. Спосіб життя, менталітет, звички і культурні особливості одних та інших настільки відрізнялися, що зрозуміти один одного, до того ж, майже нічого не знаючи про суперника, було вкрай важко.

Період історії аварів з VII по VIII ст. майже зовсім не висвітлений у джерелах, тож може скластися хибне уявлення про занепад каганату. Однак, тут на допомогу приходять археологія, яка дає матеріальні свідчення про існування держави аварів у Центрально-Східній Європі у цей період.

У VIII ст. починається масштабна велика війна з франками, і в джерелах знову з'являються відомості про каганат. Ці події стали переломними в житті аварів, бо в результаті поразки у війні, вони втратили всю свою армію, а залишки мирного населення розпорошилися по всій Європі.

Останні писемні згадки про аварів датовані 822 р., коли до франкської столиці прибуває посольство від каганату. Так, після IX ст. про аварів вже ніхто нічого не знає, а саме їхнє ім'я оповите легендами, переказами і міфами.

Проаналізувавши джерельну базу з історії аварів на теренах Європи, ми бачимо, що вона є доволі великою. Однак, відомості, що містяться у працях ранньосередньовічних авторів фрагментарні, однотипні і не достатньо повні. Великим мінусом, як вже зазначалося вище, є відсутність будь-яких писемних свідчень у самих аварів.

Отже, аналізуючи грецькі джерела з історії взаємин Візантії з кочовими варварськими народами раннього середньовіччя, групуючи їх в умовні блоки, ми дійшли висновків про те, що інформація з основного джерела нашого дослідження – праці Менандра Протектора – в певних аспектах підтверджується та доповнюється його попередниками, сучасниками і наступниками. Завдяки зверненню до праць інших грекомовних авторів раннього середньовіччя, ми можемо більш впевнено судити про інформацію, зібрану у Менандра.

Однак, в цьому відношенні ми можемо виокремити два протилежні фактори. По перше, автори, котрі писали свої твори приблизно в один і той самий час, в подібних умовах і в одному й тому самому місці, мають подібні погляди і ледь не однакові судження про події, які вони описують. Особливо це стосується ідеологічних аспектів життя і праці автора, його походження, освіти, посади, заангажованості, або ж приналежності до певних політичних угруповань тощо.

Як ми вже зазначали, більшість ранньовізантійських авторів, сучасників Менандра, були представниками еліти візантійського суспільства, мали гарну освіту, працювали при імператорському дворі. Часто ці діячі писали свої твори на хамовлення двору, тому в багатьох працях того часу простежується дещо упереджені судження і суб'єктивізація подій та їх оцінок. По друге, особливістю ранньовізантійської історичної літератури було наслідування традицій попередників, авторитетних авторів. Часто певні факти та події більш пізні історики просто копіювали, переписували не перевіряючи у своїх відомих колег по цеху, манеру яких дуже часто наслідували.

Така тенденція до наслідування і переписування, фактів, дат і думок простежується у письменників IV-VI ст. Однак, існує інформація, що міститься тільки у Менандра. Наприклад, свідчення про дипломатичні місії між ромеями і кочовиками (тюрками і аварами), опис подорожі на Алтай тощо. Відомості про кочових варварів висвітлюваного періоду в працях інших грекомовних авторів дають змогу краще зрозуміти зовнішньополітичні настрої у візантійському суспільстві VI ст., сприйняття ромеями іншого культурно-цивілізаційного виміру, котрий з'явився не тільки у полі зору їхньої держави, але й став повноцінним гравцем на міжнародній політичній арені. Тобто, Менандр Протектор є свого роду унікальним автором і не схожим на інших ранньовізантійських письменників ані манерою викладу інформації, ані самої змістової наповненості твору.

1.2. Історіографія наукової проблеми.

Історіографічний огляд теми нашого дисертаційного дослідження слід розпочати з умовного виділення чотирьох груп тієї літератури, котра стосується тих чи інших аспектів даної роботи. Насамперед, ми виділяємо спеціальні праці, присвячені самому Менандру Протектору та його твору.

До першої групи відносимо видання і переклади праці ранньосередньовічного автора. Твір Менандра не зберігся у повному обсязі, а дійшов до нас лише у фрагментах. Саме тому ми, враховуючи традиції світової історіографії, будемо називати ці залишки твору Менандра «Ехсерпта», ексцерпти, або «Фрагменти». Дослідження біографії візантійського письменника та аналіз його творчості у світовій історіографії також буде віднесено до першої групи історіографічних робіт. Таких праць у світовій історіографії існує зовсім небагато. Стосовно української історіографії, то тут ми цілком впевнено можемо заявляти, що наше дисертаційне дослідження є першою подібною роботою у вітчизняній історичній науці.

У світовій історіографії відомості про Менандра Протектора та його працю можна знайти в роботах Б. Нібура⁴³, Р. Блоклі⁴⁴, Б. Болдуїна⁴⁵, Л. Кресці⁴⁶, К. Крумбахера⁴⁷, Н. Йорга⁴⁸, Х. Хунгера⁴⁹, Е. Добльгофера⁵⁰,

⁴³Niebuhr B.G. Praefatio. // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*...

⁴⁴ Blockley R. C. *The History of Menander the Guardsman*. / R. C. Blockley Liverpool, 1985.

⁴⁵ Baldwin B. *Menander Protector*. DOP / B. Baldwin 1978. Vol. 32.

⁴⁶ Cresci L.R. *Teoria e prassi nello stile e nella storiografia di Menandro Protettore*. *Κοινωνία*. Organo dell' Associazione de studi tardoantichi / L. R. Cresci. Napoli, 1981. T. 5.

⁴⁷ Krumbacher K. *Geschichte der byzantinischen Literatur* / K. Krumbacher. München, 1897.

⁴⁸ Jorga N. *Medaillons d'histoire litteraire byzantine* / N. Jorda. Byz. 1925. Vol. 2.

⁴⁹ Hunger H. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. Bd. 1-2. / H. Hunger. München, 1978.

Г. Моравчика⁵¹, Я. Караянопулоса⁵², Д. Бродки⁵³, Дж. Мартіндаля⁵⁴, У. Тредгольда⁵⁵, О. Юревіча⁵⁶, М. Колонн⁵⁷, Б. Крекіча, Л. Томіча⁵⁸, у статтях С. Тохтасьєва й І. Левінської⁵⁹, М. Скржинської⁶⁰. Праці вищеназваних авторів є дуже різними як за інформативністю і наповненістю відомостей про самого Менандра та його твір, так і за обсягом інформації про візантійського письменника.

Так, деякі з названих дослідників були лише перекладачами праці Менандра, як, наприклад, Роджер Блоклі, інші ж – зокрема, українська дослідниця-антикознавець Марина Володимирівна Скржинська – написала одну єдину статтю про Менандра Протектора до Енциклопедії історії України. Хтось став автором передмови до видання праці ранньовізантійського автора, а дехто займався повноцінним дослідженням тих племен, про які писав автор

⁵⁰Doblhofer Ernst. Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren: aus den Excerpta de legationibus des Konstantinos Porphyrogennetos ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor (Byzantinische Geschichtsschreiber 4) / Ernst Doblhofer. Graz 1955.

⁵¹ Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Turkvolker. Bd. 1-2. / Gy. Moravcsik. Berlin, 1958.

⁵² Karayannopulos J. Weiss G. Quellenkunde zur Geschichte von Byzans (324-1453). / J. Karayannopulos, G. Weiss. Wiesbaden, 1982.

⁵³Brodka D. Zum Geschichtsverständnis des Menander Protektor. In: Dariusz Brodka u.a. (Hrsg.): Continuity and Change. Studies in Late Antique Historiography (Electrum 13). / D. Brodka. Krakau 2007, S. 95–103.

⁵⁴Martindale J. The Prosopography of the Later Roman Empire III b. / J. Martindale. Cambridge 1992, S. 873.

⁵⁵Treadgold W. The early Byzantine Historians. / W. Treadgold. Basingstoke 2007, S. 293–299.

⁵⁶Jurewicz O. Historia literatury bizantyńskiej / O. Jurewicz. Wrocław 1984, s. 45-46

⁵⁷Colonna M. E.Gli storici Bizantini dal IV al XV secolo / M. E. Colonna. Napoli: Armanni, 1956. P. 82-83

⁵⁸ Крекић Б., Томић Л. Менандар, Византијски извори за историју народа Југославије, Том I, Византолошки институт САНУ / Б. Крекић, Л. Томић. – Београд 1955. – С. 85-98.

⁵⁹ Левинская И.А., Тохтасьев С.Р. Менандр Протектор. // Свод древнейших письменных известий о славянах. –Том I (I–VI вв.) / И.А. Левинская, С.Р. Тохтасьев. – Москва, 1994. – С. 311–356.

⁶⁰Скржинська М.В. Менандр Протектор // Енциклопедія історії України у 10 томах / М.В. Скржинська. – Київ: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 612.

кінця VI ст. (тут ми маємо на увазі, зокрема, російських вчених Сергія Тохтасьєва та Ірину Левінську). Отже, звернемось більш детально до аналізу літератури, присвяченої першій групі нашого умовного розподілу.

Однією з ключових фігур в історії вивчення Менандра та його праці став німецький історик початку кінця XVIII ст. – початку XIX ст. Бартольд Георг Нібур. Вчений-антикознавець, історик античності, який відомий перш за все, своїм критичним ставленням до джерел, певною мірою, здійснив величезний крок вперед на шляху до критичного переосмислення історії греко-римського світу. Велику увагу в своїй діяльності він приділяв політичній історії давніх народів.

Для нашого дослідження найбільший інтерес має повне зібрання творів візантійських істориків, здійснене Б. Г. Нібуrom з критичними примітками, латинським перекладом і передмовами⁶¹. Це був великий багатотомний проект, до участі в якому Нібуrom були залучені інші дослідники, такі як брати Вільгельм і Людвіг Діндорф, Іммануель Беккер тощо.

Б. Г. Нібур особисто підготував для цього збірника працю Агафія, а також разом з І. Беккером і німецьким філологом-елліністом Й. Класеном першу частину збірника, в якій вміщено фрагменти праць Дексіппа, Євнапія, Петра Патрикія, Пріска, Малха, та Менандра Протектора.

Сучасний британський дослідник Роджер Блоклі переклав англійською мовою і опублікував свій коментований переклад Менандра у 1985 р.⁶². Німецькою мовою окремі фрагменти Менандра переклав Ернст Добльхофер⁶³.

У більшості праць вищеназваних авторів матеріалу щодо життєдіяльності історика не багато з огляду на недостатню інформацію про нього в джерелах. Дослідники зосереджували увагу в основному на аналізі окремих свідчень з тексту Менандра.

⁶¹Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...

⁶²Blickley R.C. The History of Menander the Guardsman...

⁶³Doblhofer Ernst. Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren...

В історіографії особі Менандра приділяли відносно мало уваги, аніж його колегам, котрі описували епоху правління імператора Юстиніана I, до якої завжди був підвищений інтерес як у західних дослідників, так і у радянській та українській традиціях. Період правління наступників Юстиніана завжди чомусь вважався не таким цікавим і насиченим подіями, тому спеціальних досліджень, присвячених внутрішньополітичній ситуації чи зовнішнім відносинам Візантії у другій половині VI ст. на сьогоднішній день відносно небагато.

З огляду на брак інформації про життя і діяльність Менандра в джерелах, у працях вищезгаданих авторів зовсім мало критичного матеріалу як щодо самої особистості історика, так і відносно його твору. Дослідники зосереджували увагу в основному на аналізі окремих свідчень з тексту Менандра. Саме тому такий важливий і дуже інформативний автор одного з найскладніших періодів середньовічної історії досі залишається мало дослідженим. Єдине, що можуть зробити сучасні дослідники творчості історика – дослідити наявну у творі інформацію з урахуванням новітніх знань про описані події, накопиченого досвіду й інтерпретацій.

Другу групу складають узагальнюючі праці з історії Візантії означеної епохи, котрі дають змогу прослідкувати процеси становлення світогляду Менандра в контексті політичної історії імперії. Вище вже зазначалось, що ми володіємо дуже незначними відомостями про особу Менандра, тому епоха в яку він жив і працював, і яка, безсумнівно, наклала свій глибокий відбиток на його погляди і переконання, в даному контексті може пролити світло на розуміння творчості історика.

У світовій історіографії VI ст. візантійської історії присвячено достатньо багато уваги. Особливо це стосується періоду правління імператора Юстиніана I. Серед узагальнюючих праць можна виділити, зокрема, роботи Б'юрі⁶⁴. Брауна⁶⁵, Грегорі⁶⁶, Трітголда⁶⁷, Діля⁶⁸, Астеріуса⁶⁹ тощо.

⁶⁴Bury J. V. A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D to 800 A. D). Vol. 1. / J. V. Bury. London and New York, 1889.

⁶⁵Brown P. Society and the holy in late antiquity. / P. Brown. California, 1982

Узагальнююча література, присвячена епосі Юстиніана I досить різноманітна і представлена дослідженнями як західних, радянських і невеликою мірою вітчизняних дослідників. Немає необхідності детально зупинятися на аналізі праць з історії ранньої Візантійської імперії. Скажемо лише, що у переважній більшості вони базовані на тогочасних писемних джерелах і дають достатньо повну картину періоду правління Юстиніана I і його наступників.

У дисертації здійснено екскурс у IV ст., відбите в історіографії досить потужно. Так, наприклад, історія ідеологічних пошуків у ранньовізантійському суспільстві за правління Константина Великого представлена у нашій монографії⁷⁰. Історії Візантії IV, V і VI століть у світовій історіографії присвячено доволі багато праць як узагальнюючих, так і вузькоспеціальних, зосереджених на одному чи кількох аспектах життя ромейської держави. Нас, зокрема, цікавить зовнішньополітичний курс імперії, тому в даному розділі представлені також праці, котрі висвітлюють різні проблеми міжнародної комунікації.

Про дипломатичні відносини Візантійської імперії з Сасанідським Іраном не можна не згадати у нашій роботі в контексті одного з важливих векторів зовнішньої політики Візантії. Саме ці відносини дуже корелюються з «варварською» проблемою. Темі взаємин з Персією присвячено багато праць у західній історіографії. Зокрема, варто згадати кембриджське видання про взаємини Пізньої Римської імперії з Іраном⁷¹.

Конфлікт між двома наддержавами свого часу розпочався ще в античні часи. У пізньоримський та ранньовізантійський період взаємини були

⁶⁶Gregory T.E. History of Byzantium. / T.E. Gregory. 2005

⁶⁷Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society...

⁶⁸Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке. / Ш. Диль – Санкт-Петербург, 1908.

⁶⁹Астериос Г. Юстиниан Великий - император и святой. / Г. Астериос – Бальмонт, Массачусетс, 1982

⁷⁰Жданович Олеся. Аріанство в епоху Константина Великого. / Олеся Жданович. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009.

⁷¹Dignas B., Winter E. Rome and Persia in late antiquity. / B. Dignas, E Winter. Cambridge, 2007.

складними з чергуванням відкритих конфліктів і перемир'я. Особливу увагу східному прикордонню в контексті перської загрози, а також причинам конфліктів і воєн між ромеями і персами приділяється у двотомній праці, британського видання⁷². Доволі цікавою і важливою в контексті дослідження зовнішньої політики епохи імператора Юстиніана є стаття грецького дослідника Іоанніса Дімітрукаса⁷³. Заслуговує на увагу також книга Говарда-Джонсона, присвячена вивченню відносин між обома державами у пізній античності⁷⁴. Інформація про персько-візантійські війни міститься також у Б'юрі⁷⁵.

Виробництво і торгівля шовком дуже тісно пов'язані з історією ранньої Візантії, Персії, а також тими народами, котрі були у полі зору обох держав. Тому праці, присвячені цьому товару, шляхам його поширення, виробництву тощо, вкрай важливі для теми нашого дослідження. Класичною працею в цьому контексті можемо назвати книгу Лопез про шовкову індустрію Візантії, видану ще у середині минулого століття⁷⁶. З новітніх видань заслуговує на увагу ґрунтовна праця сучасної норвезької дослідниці Маріанн Веделер про шовк у вікінгів⁷⁷, де окрім технології виробництва цього цінного продукту, його появу на території Скандинавії та особливості виробів, описуються історичні торгівельні зв'язки Півночі зі Сходом і Півднем.

⁷²Dodgeon M., Lieu S. N. C. *The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 226–363.* / M. Dodgeon, S. N. C. Lieu. London, 1991; Greatrex G., Lieu, S. N. C.; *The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 363–630.* / M. Dodgeon, S. N. C. Lieu. London, 2002

⁷³Dimitroukas Ioannis. *The Trip of the Grate Persian Embassies to Byzantium During the Reign of Iustinian I (527-565) And Its Logistic.* // *Byzantina Symmeikta.* 18. / Ioannis Dimitroukas. 2008. P. 174.

⁷⁴Howard-Johnston J. D. *East Rome, Sasanian Persia and the end of antiquity: historiographical and historical studies.* / J. D. Howard-Johnston. Aldershot, 2006.

⁷⁵Bury J. B. *A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian.* Vol. 2. Chapter XVI. / J. B. Bury. New York, 1889. P. 75-124.

⁷⁶Lopez R. E. *Silk Industry in the Byzantine Empire.* *Speculum.* Vol. XX. / R. E. Lopez 1945. P. 1–42

⁷⁷Vedeler Marianne. *Silk for the Vikings.* / Marianne Vedeler. Oxford: Oxbow Books, 2014.

Серед радянських і російських вчених теми візантійсько-перських взаємин торкались такі дослідники як В. Луконін⁷⁸, М. Іванов⁷⁹, С. Дашков⁸⁰, Н. Пігулевська, А. Якубовський, І. Петрушевський, Л. Строева, А. Беленицький⁸¹.

Великому Шовковому шляху і ролі цього товару у зовнішній політиці ранньосередньовічного світу присвячено низку праць А. Ієрусалимської⁸², Є. Лубо-Лесніченко⁸³ та інших.

Про візантійську дипломатію, тактику і стратегію періоду раннього середньовіччя достатньо ґрунтовно, легко і науково-популярно написав Едвард Люттвак⁸⁴. Його робота дуже інформативна і охоплює усі аспекти візантійської дипломатичної стратегії з урахуванням не тільки джерельної бази історії ромеїв, але й сучасних поглядів і сприйняття історії і політичної стратегії.

Історії варварів-сусідів візантійців та їх взаєминам між собою присвячена спеціальна література. Зокрема, про гепідів можна дізнатися з праць Ф. Возняка⁸⁵ та Г. Вольфрама⁸⁶. Германці, гуни, кутрігури, утігури, авари, тюрки

⁷⁸Луконин В.Г. Древний и ранне-средневековый Иран. Очерки истории культуры. / В.Г. Луконин. – Москва: «Наука», 1987.

⁷⁹История Ирана. / Под ред. М.С. Иванова. – Москва: МГУ, 1977.

⁸⁰Дашков С. Б. Цари царей – Сасаниды. Иран III-VII в. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях / С.Б. Дашков. – Москва: СМИ-АЗИЯ, 2008.

⁸¹Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков / Н.В. Пигулевская. – Москва, 1946.; Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М.. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века / Н.В. Пигулевская, А.Ю. Якубовский, И.П. Петрушевский, Л.В. Строева, А.М. Беленицкий. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1958.

⁸²Иерусалимская А.А. Кавказ на Шёлковом пути. Каталог временной выставки / А.А. Иерусалимская. – Санкт-Петербург, 1992; Иерусалимская А.А. Западные ткани на Дальнем Востоке. // Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока / А.А. Иерусалимская. – Ленинград, 1975 та інші.

⁸³Лубо-Лесниченко Е.И. Великий Шёлковый путь. // Вопросы истории. – 1985. – № 9.

⁸⁴Люттвак Э.Н. Стратегия Византийской империи / Э.Н. Люттвак. – Москва, 2010.

⁸⁵Wozniak F. E. Byzantine diplomacy and the Lombard-Gepidic Wars. // Balkan studies. Bd. 20. / F. E. Wozniak. 1979. P.139-158.

та інші народи, котрі потрапляли у поле зору Візантійської імперії, описані або в контексті зовнішньої політики імперії, або представлені в узагальнюючих працях з історії держави. Проте, з огляду на специфіку нашого дослідження, варварам та їх зв'язкам з Візантією присвячені окремі розділи нашого дисертаційного дослідження, тому ми не будемо тут детально аналізувати літературу, використану у розділах, присвячених взаєминам з варварами.

До третьої групи віднесемо праці, присвячені кочовикам, зокрема, тюркам. Сюди ж варто включити дослідження різних аспектів історії інших варварських народів, котрі так чи інакше, взаємопов'язані, або передували появі на міжнародній арені тюрків.

Дослідник-китаїст першої половини ХІХ ст. Микита Якович (Іакинф) Бічурін у своїй праці «Сведения о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена»⁸⁷ на основі китайських джерел подає свідчення про азійських гунів, тюрків і уйгурів. Дана праця стала підсумком його багаторічної праці, базованої не тільки на ґрунтовних знаннях з історії Китаю, греки, латини, французької та далекосхідних мов, а також на власних спостереженнях під час духовних місій⁸⁸ та подорожей Східним Сибіром, Центральною Азією, Монголією та Китаєм.

Після виходу книги М. Бічуріна «Записки о Монголии»⁸⁹, він був визнаний одним з найбільших знавців з історії Центральної Азії в Російській імперії. Роботи М. Бічуріна важливі, насамперед тим, що вони були чи не першими такого високого наукового рівня дослідженнями історії тюркських народів. До того ж, він переклав і застосовував у своїй праці китайські джерела.

⁸⁶ History of the Goths. / Translated by Dunlop Thomas J. / Herwig: Wolfram. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1988.

⁸⁷Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена...

⁸⁸М. Бічурін був монахом під іменем Іоакінф і брав участь у духовних місіях до Китаю.

⁸⁹Бичурин Н.Я. (Иакинф). Записки о Монголии, сочиненные монахом Иоакимфом с приложением карты Монголии и разных костюмов / Н.Я. Бичурин – Санкт-Петербург, 1828.

Досить спірними, але цікавими є погляди дослідника на етнічну приналежність народів Центральної та Східної Азії. Так, тюрків, уйгурів, гунів, сяньбійців, жуаньжуанів та інших, він називає монголами, зазначаючи, що це один і той самий народ, відомий в різний час його історії під різними назвами⁹⁰. М. Бічурін ототожнював усі ці етноси з сучасними йому народами, котрі проживали на тих землях.

М. Бічурін у своїх поглядах на давню історію тюркських народів допускає цілу низку помилок. Так, на думку О. Бернштама, дослідник переносив етнографічну характеристику сучасних йому територій на давнину. Також етноси, що населяли райони Східного Туркестану і Середньої Азії (уйгури, узбеки тощо) він ототожнював з тюрками⁹¹. У працях російського китаїста багато й інших недоліків, на кшталт невірних написання та транскрипції назв, топонімів імен тощо. Однак, враховуючи той факт, що він першим ввів в обіг дослідження тюркології китайські джерела, доробок монаха Іоакінфа для вивчення давніх тюрків (звичайно, з критичним переосмисленням і в комплексі з іншими працями) дуже важливий.

Одним з перших, хто почав спеціально досліджувати тюркські кочові народи ще у ХІХ ст. німець російського походження Василь Васильович Радлов. Він зібрав значні матеріали по мові, побуту, звичаям, віруванням, побуту та історії тюркських народів. У світі В. Радлов знаний як один з основоположників вивчення тюркських мов. Дослідження вченого можна поділити на три великі групи:

- 1) етнографічні студії малодосліджених тюркських народів Західного Сибіру і Середньої Азії;
- 2) вивчення археологічних пам'яток Сибіру;

⁹⁰Бичурин Н.Я. (Иакинф). Записки о Монголии... – С. 159.

⁹¹Бернштам А. И. Н.Я. Бичурин (Иоакимф) и его труд «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена». // Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. / Н.Я. Бичурин. – Москва, 1950. – С. 20.

3) специфіка історичного розвитку кочових народів⁹².

У середині XIX ст. В. Радлов під час розкопок на Південному Алтаї знайшов цілу низку поховань воїнів з кіньми та зі зброєю. У XX ст. вчені, зокрема радянський археолог А. Гаврилова, дослідили знахідки та ідентифікували поховання як тюркські⁹³.

Наприкінці XIX ст. на території Північної Монголії поблизу річки Орхон російськими археологами були знайдені залишки меморіальних споруд, на яких збереглися давньотюркські написи. Це чи не єдині пам'ятки, що дійшли до нашого часу, зроблені самими тюрками. Поряд із ними були тексти, написані китайською мовою, завдяки яким дослідники змогли дізнатись про дату їх створення – 30-ті рр. VIII ст. Це давнє тюркське письмо зміг дешифрувати датський вчений В. Томсен⁹⁴ у 90-х роках XIX ст.

Гіпотезу щодо подібності тюркського рунічного письма до согдійської мови висували вчені ще до В. Томсена і розвинули та підтвердили після нього, вчені-мовознавці у XX ст. Зіставлення інформації з різних писемних джерел, лінгвістичний аналіз і кропітка праця з віднайденими В. Радловим Орхонськими написами, дала змогу датському досліднику дешифрувати складні рунічні написи давніх тюрків.

Отже, завдяки В. Томсену вчені дізналися, що у давньотюркських написах поміж усього іншого, міститься інформація про створення Тюркського каганату, його перших правителів, взаємини тюрків з китайцями та про безперервні внутрішні чвари. Ці свідчення стали гарним доповненням до текстів Менандра Протектора і підтвердженням правдивості його інформації.

⁹²Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника / В.В. Радлов. – Москва, 1989.

⁹³Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знамена.... – С. 24.

⁹⁴Томсен В. История языковедения до конца XIX века: краткий обзор основных моментов. / Перевод с немецкого / В. Томсен. – Москва, 2021. – 158 с.

Дослідник тюркських народів, етнограф, історик-сходознавець і політичний діяч Микола Олександрович Арістов⁹⁵ у своїх працях детально описав різні тюркські племена Середньої Азії. Багато уваги у своєму науковому доробку вчений приділяв вивченню історії киргизів, але не оминув і інших народностей Західного Тянь-Шаню. Взагалі, слід сказати, що після експедиції В. Радлова в наукових колах активізувався інтерес до дослідження минулого сибірських народностей, етносів Південного Алтаю, Західного Тянь-Шаню, Центральноазіатського регіону. При чому, не лише серед вчених Російської імперії, але й в наукових колах Західної Європи.

Молодший сучасник Миколи Арістова, російський вчений-сходознавець Костянтин Олександрович Іностранцев основну свою наукову дільність зосередив на вивченні історії Сасанідського Ірану та його зв'язків з навколишніми кочовими племенами, тюркськими народами та арабами. Він став одним з перших в російській історичній науці, хто присвятив свої роботи дослідженню деяких аспектів племен хунну і гунів та їх порівняльній характеристиці⁹⁶. Науковий доробок К. Іностранцева важливий для нашого дисертаційного дослідження саме тими аспектами міжнародних комунікацій Сасанідської Персії, які порушує в своїх фрагментах і Менандр Протектор. Зв'язки тюркомовних номадів з іранцями на початку Середньовіччя – та важлива і ще більш малодосліджена тема, ніж взаємини з Візантійською імперією. Застосовуючи арабські та іраномовні джерела, К. Іностранцев ще на початку ХХ ст. започаткував дуже важливий і надзвичайно цікавий напрямок дослідження історії міжцивілізаційних комунікацій медієвістичної доби. Тому, праці автора є дійсно дуже важливими й інформативними для нас і такими, що не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

У той же період пише свої фундаментальні праці (яких нараховується близько 400) російський вчений Василь Володимирович Бартольд. Він

⁹⁵Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности. // Живая старина, 1896. – Вып. III-IV. / Н. А. Аристов. – С. 277-456.

⁹⁶Иностранцев К.А. Хунну и гунны. / К.А. Иностранцев. – Ленинград, 1926.

вважається одним з провідних спеціалістів-тюркологів в усьому світі. Його доробок включає в себе роботи по історичній географії⁹⁷, етнографії народів Середньої Азії тощо. Він чи не одним з перших звернув увагу на проблему взаємин між кочовиками і осілим землеробським населенням.

Для нашого дисертаційного дослідження надзвичайно важливими є деякі уточнення В. В. Бартольда стосовно певних гідронімів і топонімів, що зустрічаються також у тексті Менандра Протектора. Це допомагає нам ідентифікувати ту чи іншу місцевість, наприклад, в описі Менандром подорожі Земарха на Алтай у ставку тюркського кагана Істемі.

Роботи В. В. Бартольда вміщені у виданні «Сочинения» у 9-ти томах, котрі були видані протягом 1963-1977 років. Для нашого дослідження найбільший інтерес представляють роботи історика, зібрані у V томі «Сочинений»⁹⁸. Саме у цьому томі вміщені статті, рецензії, лекції стосовно історії тюркських народів Південного Алтаю та Центральної й Середньої Азії тощо. Основна думка, якої дотримується дослідник у вивченні тюркських народів Великого Степу, ґрунтується на поєднанні базових історичних знань зі знаннями мов цих етносів⁹⁹.

Тільки історико-філологічний симбіоз, базований на застосуванні чітких методів дослідження дасть змогу якісно вивчати історію тюркських народів раннього середньовіччя. Це ще раз доводить вже усталену в історичному середовищі (у переважній більшості фахівців-антикознавців та медієвістів) щодо важливості та навіть необхідності міждисциплінарних комунікацій. До того ж, ми глибоко переконані у тому, що дослідження будь-яких періодів і

⁹⁷Бартольд В. В. Работы по исторической географии / В.В. Бартольд. – Москва: Восточная литература, 2002; Бартольд В. В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века. // Сочинения. – Т. III. / В.В. Бартольд. – Москва, 1965 та інші.

⁹⁸Бартольд В. В. Сочинения. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд. – Москва, 1968.

⁹⁹Див. детальніше про це у передмові до зібрання творів В.В. Бартольда: Бартольд В.В. Сочинения. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов... – С. 11.

аспектів світової історії неможливі без знання мов, як іноземних, так і давніх, у першу чергу, класичних – давньогрецької та латини.

Важливим внеском В. В. Бартольда у вивчення історії тюркських народів стали «Дванадцять лекцій по історії турецьких народів Середньої Азії»¹⁰⁰. Багато уваги вчений приділяє соціальним і політичним процесам у ранніх тюркських племен, що призвели до створення перших державних утворень, так званих «кочових імперій» на території Центральної і Середньої Азії¹⁰¹.

Безсумнівно, роботи В. В. Бартольда й до сьогодні залишаються одними з ґрунтовних класичних праць з історії тюркських народів. Його погляди, базовані на дослідженні, в першу чергу, внутрішніх закономірностей суспільного життя тюрків, не втрачають актуальності і в сучасній історичній науці. Для нашого дослідження праці В. В. Бартольда та його внесок в історичну науку є дійсно надзвичайно важливим. При роботі з грецьким текстом Менандра Протектора часто виникали питання стосовно певних географічних назв та ідентифікації етнонімів та навіть власних назв та імен. І в цьому відношенні, саме науковий доробок В. В. Бартольда відігравав роль помічника і в якійсь мірі рятувальника.

Сучасник В. В. Бартольда видатний французький археолог та історик-китаїст Едуард Шаванн переклав китайські джерела, в яких міститься цінна інформація з історії Західно-тюркського каганату і в 1903 р. видав книгу на основі цих перекладів з власними науковими коментарями¹⁰². На основі свідчень Менандра Протектора, підкріплених відомостями з китайських джерел, Е. Шаванн приходять до висновку, що у давніх тюрків існувало металургійне виробництво на доволі високому рівні¹⁰³. Тобто, французький

¹⁰⁰Бартольд В.В. Дванадцять лекцій по истории турецких народов Средней Азии. // Сочинения. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.... – С. 19-195.

¹⁰¹Бартольд В.В. Сочинения. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов... – С. 13-14.

¹⁰²Chavannes E. Documetns sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux / E. Chavannes. – Paris, 1903. – IV.

¹⁰³Ibid. P. 288.

вчений ще раз доводить і підтверджує достовірність інформації про тюрків, представленої Менандром.

Загалом, проблема дослідження так званих «малих» не достатньо вивчених давніх народів полягає в тому, що ті різнопланові й різномовні джерела, в яких міститься інформація про номадів, можуть прочитати різні вчені. Бо знайти вченого-історика, чи хоча б філолога, який би володів, до прикладу, китайською і давньогрецькою, і ще розбирався б в історичному дискурсі того часу, вкрай важко та навіть неможливо, як показує кількасотлітній досвід вивчення даної тематики в історіографії.

Загалом, не дивлячись на фокусування і свої наукові інтереси в сфері синології, французький дослідник Е. Шаванн приділяє достатню увагу ранній історії давніх тюрків. Його погляди базуються на свідченнях візантійських джерел зі співставленнями їх з китайськими відомостями, що є неймовірно цінним для нас. Ми ж бо, зосередившись на односторонності (без негативного забарвлення) грецького (ромейського) погляду на тюркомовних номадів раннього середньовіччя, в силу об'єктивних причин, зовсім не торкалися свідчень про тюрків з давніх китайських джерел.

У своїй праці Е. Шаванн, зокрема, зазначає, що Західно-тюркський каганат не був централізованою державою, а поділявся на автономні групи, котрі дуже часто не бажали повністю підпорядковуватись верховному правителю – кагану. Влада кагана, на думку Е. Шаванна, не була сильною і постійно потребувала зміцнення. Він також наголошував на тому, що тільки за умови сильного правління єдиного правителя тюркам вдавалося проявити себе на міжнародній арені, переважно, за рахунок успішних завоювань нових територій. У період же, коли завоювання припинилися, державність тюрків зійшла нанівець¹⁰⁴. Тобто, цілком зрозуміле і логічне обґрунтування державності тюрків, такі своєрідні особливості. Можливо, саме цей фактор і не дав змоги тюркам створити справжню державу з усіма притаманними їй атрибутами.

¹⁰⁴Chavannes E. *Documentns sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux...* P. 299-300.

Праця Едуарда Шаванна, безумовно, є важливим внеском у дослідження історії давніх тюркських народів у першу чергу, залученням китайських джерел. Однак, слід зазначити, що він був, насамперед, синологом, китаїстом, до того ж, конфуціанцем за релігійними переконаннями, тому слід досить критично сприймати його висновки стосовно тюрків.

Саме тюркські народи Центральної та Середньої Азії завжди сприймалися китайцями (так само як і кочовики євразійських степів візантійцями) як «варвари». Тобто значення і роль цих народів в історії була применшена порівняно з історією величної Китайської держави. Однак, з урахуванням суб'єктивних висновків і особистих уподобань автора, доробок Е. Шаванна є неоціненним для дослідження ранніх тюрків та їх міжнародної комунікації, зокрема, з європейською цивілізацією. У першу чергу, як ми вже зазначали, з точки зору залучення китайських джерел про кочовиків, з об'єктивних причин, малодоступних і не залучених до нашого дослідження.

Інший французький історик першої половини ХХ ст. Рене Груссе¹⁰⁵ здійснив ґрунтовний опис політичної, соціально-економічної та етнічної історії етносів Великого Степу. У його дослідженні нас, насамперед, цікавить висвітлення ним історії ранньосередньовічних так званих кочових імперій на території Центральної Азії. Він, зокрема, багато уваги приділяє тюркам, становленню і розвитку їхньої державності – Великого Тюркського каганату.

Р. Груссе з глибокою симпатією ставиться до тюрків, жодним чином не сприймає їх як «варварів» у широкому звичному (візантійському) розумінні цього терміну. Він зазначає, що тільки дуже сильним, вольовим і розумним племенам було під силу створити у тих доволі складних кліматичних і географічних умовах, у певній ізоляції від зовнішнього цивілізованого світу, свою самобутню державу (чи краще його називати державним утворенням, бо у Тюркському каганаті не були наявними усі необхідні умови для того, щоб

¹⁰⁵Grousset R. The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. / R. Grousset. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970; Груссе Р. Империя степей. Атилла, Чингисхан, Тамерлан / Р. Груссе. – Алматы, 2005.

вважати його повноцінною державою). Тюрки змогли налагоджувати дипломатичні і торгівельні відносини з сусідами, вести завойовницькі війни тощо. Військове мистецтво давніх тюрків сприяло стрімкому й активному розвитку держави.

Р. Груссе акцентує на деяких військових перевагах кочовиків перед осілими сусідами. Наприклад, дослідник вказує на сильній мобільній кавалерії і лучників-вершників¹⁰⁶. Твір Рене Груссе і тепер не втратив своєї актуальності та є одним з фундаментальних досліджень з історії кочових народів Євразійських степів. Тим паче, що написаний він на позиціях, так би мовити, протюркських, а не з огляду на традиційний прозахідний (започаткований і утверджений ще візантійцями) підхід сприйняття номадів як другорядних, «не цивілізованих» «варварів».

Сучасник Р. Груссе, радянський археолог, історик, дослідник тюрків і Тюркського каганату першої половини ХХ ст. Олександр Натанович Бернштам у своїх працях¹⁰⁷ звертав увагу на неоднорідність етнічного складу Тюркського каганату. Сформування державності у тюрків, на думку дослідника, свідчить саме про завершення процесу формування етногенезу тюркських племен. Тобто, тюрки еволюційним шляхом дійшли до розуміння необхідності об'єднатись під сильною владою єдиного кагана. Цьому також сприяло оформлення певної диференціації давньотюркського суспільства. О. Бернштам вважав, що перехід на новий, якісно вищий рівень соціальної еволюції у давніх тюрків відбувся тоді, коли вони перемогли і підкорили собі племена жуаньжуанів¹⁰⁸.

¹⁰⁶Grousset R. The Empire of the Steppes... – С. 6.

¹⁰⁷Бернштам А. Н., Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. / А.Н. Бернштам. – Москва-Ленинград, 1952.

¹⁰⁸Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов... – С. 128.

Відомий радянський історик, археолог і етнограф Сергій Павлович Толстов у своїх працях¹⁰⁹ приліляв багато уваги тюркам та становленню їхньої державності та характеристиці соціальної історії Великого Тюркського каганату. Головну увагу у своїх дослідженнях вчений приділяв давньому Хорезму, брав участь у знаменитій Хорезмійській археологічній експедиції, котра розпочалася ще у 1937 р., а продовжилась вже після Другої Світової війни і тривала до 1991 року. С. П. Толстов був її керівником до своєї смерті у 1976 році. Результатом участі вченого у вищезгаданій експедиції стала його основоположна праця «Древний Хорезм». Цей фунтаментальний твір і в наш час не втрачає своєї актуальності при вивченні історії народів Центральної і Середньої Азії. Автор же цієї праці, базованої на унікальних археологічних відкриттях в регіоні, доктор історичних наук, С. П. Толстов, був і залишається одним з провідних фахівців-номадологів радянської зокрема, і світової загалом, історичної науки.

У середині ХХ ст. радянські вчені-історики, археологи, етнографи та інші дослідники, більш активно займалися розробкою соціально-економічних питань історії народів Середньої Азії з найдавніших часів. Приділялась увага становленню державності, формуванню класової боротьби та іншим питанням, направленим на дотримання й просування ідеологічних засад Радянського Союзу.

Одним з дослідників-номадологів того періоду, хто у своїх працях йшов наперекір вказівкам партії, був відомий радянський археолог, доктор історичних наук, директор Ермітажу Михайло Іларіонович Артамонов. Його праця «История хазар»¹¹⁰, одна з провідних робіт вченого, в якій головну увагу автор приділяє політичній історії тюркських народів, зокрема, становленню Великого Тюркського каганату, а особливо, історії Західно-тюркського каганату та взаєминам з Візантією й Сасанідською Персією.

¹⁰⁹Толстов С. П. Древний Хорезм / С.П. Толстов. – Москва, 1949; Толстов С. Возникновение каганата жуаньжуаней. // ИЗ, III. / С.П. Толстов. – Москва, 1938;

¹¹⁰Артамонов М. И. История Хазар. / М.И. Артамонов. – Ленинград, 1962.

М. І. Артамонов зауважує, що держава у тюрків – це багатоплемінне варварське утворення, що виникає внаслідок активних завоювань під управлінням однієї правлячої династії¹¹¹. Окрім дослідження хозар і Хозарського каганату, вчений займався вивченням історії давніх іраномовних кочовиків – кімерійців, скіфів і сарматів, особливу увагу приділяв скіфському питанню. До кола наукових інтересів дослідника входила також і рання історія слов'ян, їх розселення по території Європи і, звісно, комунікації з іншими народами, зокрема, з кочовиками як в середині Хозарського каганату, так і з іншими тюркськими державними утвореннями.

Окрім М. І. Артамонова можна назвати ще кілька прізвищ радянських дослідників, котрі торкалися тих чи інших аспектів історії тюркських народів. Серед них виділимо такі імена як С. Малов¹¹², Л. Кизласов¹¹³, І. Кизласов¹¹⁴, Г. Марков¹¹⁵, С. Кісельов¹¹⁶, Л. Потапов¹¹⁷, С. Васютін¹¹⁸ та інші. Ці дослідники зробили помітний внесок у розвиток радянської та російської тюркології, своїми працями і статтями збагатили світову історичну науку. Серед їхніх праць є як вузькоспеціалізовані дослідження певного регіону розселення тюркомовних етносів (Центральна, Азія, Сибір, Південний Алтай, Середня Азія

¹¹¹Там само. – С. 133-142

¹¹²Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: тексты и переводы. / С.Е. Малов. – Москва-Ленинград, 1952.

¹¹³Кызласов Л. Р. Очерки по истории Сибири и Центральной Азии / Л.Р. Кызласов. – Красноярск, 1992.

¹¹⁴Кызласов И. Л. Материалы к ранней истории тюрков. I Древнейшие сведения об армии. // Российская археология, 1996. – № 3. – С. 73-89; Кызласов И. Л. Рунические письменности евразийских степей / И.Л. Кызласов. – Москва, 1994.

¹¹⁵ Марков Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации / Г.Е. Марков. – Москва, 1976.

¹¹⁶Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири / С.В. Киселев. – Москва-Ленинград, 1951.

¹¹⁷Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев / Л.П. Потапов. – Москва-Ленинград, 1953.

¹¹⁸Васютин С.А. Социально-политическая организация кочевников Центральной Азии поздней древности и раннего средневековья (отечественная историография и современные исследования) / С.А. Васютин. – Барнаул, 2009.

тощо), так і узагальнюючі роботи по історії, етнографії та писемності давніх тюрків.

У другій половині ХХ ст. намітилася тенденція до комплексних досліджень низки різноманітних питань, пов'язаних з історією кочових народів на теренах Центрально-Східної Європи. Маючи у своєму арсеналі наукові надбання вчених-археологів, істориків, епіграфістів, філологів-тюркологів та істориків другої половини ХІХ ст. – першої половини ХХ ст., потужні, подекуди сенсаційні знахідки з провідних, добре фінансованих археологічних експедицій, дослідники новітнього періоду могли спокійно займатись систематизацією усього попереднього досвіду. Саме тому, з 50-х років ХХ ст. починає з'являтися все більше праць узагальнюючого характеру.

Одним з провідних тюркологів сучасності по праву можна назвати американського історика Пітера Голдена. У своїх працях¹¹⁹ дослідник приділяє увагу історії народів Центральної Азії, розглядаючи її всю в комплексі: від політичної організації до релігійних вірувань і питань мови. Пітер Голден розглядає регіон розселення тюркських народів як головний відправний пункт історії Євразії. До того ж, на думку дослідника, необхідно вивчати історію кочовиків без відриву від осілих народів і держав. Адже саме завдяки представникам осілих цивілізацій ми маємо писемні свідчення про татк званих варварів з Азії, котрі про себе не залишили писемної традиції. Торгівля і завоювання стали, за словами П. Голдена, ключовими факторами в житті кочових імперій Степу.

Багато уваги у своїх працях Пітер Голден приділяє тюркам, першим каганатам, етнічній історії, соціальному і політичному устрою в середині державних утворень. На його глибоке периконання, основним поштовхом для

¹¹⁹Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East / P. Golden. Wiesbaden. 1992; Golden P. The Qipcaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes. // Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery. / Edited by Garry Seaman and Daniel Marks. – Los-Angeles, 1991 та інші.

формування тюрками державності став зовнішній світ: торгівля і міжнародні зв'язки (Великий Шовковий шлях, що проходив повз територію розселення тюркських племен), великі осілі імперії – Візантійська і Перська в орбіті міжнародної політики тюрків.

Зв'язок кочового і осілого світів та вплив останнього на формування державності у номадів активно використовується у роботах істориків і антропологів другої половини ХХ ст. Тут можна говорити про певну вироблену тенденцію пов'язувати життєдіяльність кочовиків з осілими народами, і тим паче, з неодмінною комунікацією з великими осілими цивілізаційними осередками.

Видатний американський антрополог сучасності Анатолій Михайлович Хазанов у своїх працях наголошує на тому, що номади ніколи за всю свою історію не існували самі по собі, без зовнішнього світу. Навіть навпаки, вони могли розвиватися тільки тоді, коли поруч мешкали народи з іншим, відмінним типом господарства і способом життя. Кочові суспільства успішно функціонували доти, поки цей зовнішній світ не просто був поряд, але й активно взаємодіяв з номадами¹²⁰. Подібною ж думки дотримується і його російський колега Микола Миколайович Крадін¹²¹. Він характеризує Великий Тюркський каганат як типову кочову імперію¹²². Також вчений подає класифікацію імперій і обґрунтовує термін «кочова імперія», між тим, не називаючи подібні утворення справжніми державами.

Радянський і російський історик, тюрколог, фахівець з історії народів Центральної і Середньої Азії, Сергій Григорович Кляшторний багато уваги приділяв дослідженню історії давніх тюрків. Основними джерелами, які він використовував у своїй роботі, були зразки рунічного письма самих номадів.

¹²⁰Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов. – Алматы, 2002. – С. 69.

¹²¹Крадин Н. Н. Кочевники Евразии / Н.Н. Крадин. – Алматы, 2007; Крадин Н. Н. Кочевые общества / Н.Н. Крадин. – Владивосток, 1992.

¹²²Крадин Н. О природе "кочевых империй". Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. // Альтернативные пути к цивилизации / Н. Крадин. – Москва, 2000. – С. 316.

Також дослідник у своїх розвідках спирався й на писемні свідчення візантійських авторів про кочовиків, у тому числі, й на працю Менандра Протектора.

У роботах С. Кляшторного¹²³ простежується певний синтез усього попереднього історіографічного досвіду досліджень питань тюркської історії. Він активно розробляє питання соціально-політичної історії Тюркського каганату. С. Кляшторний пише про одночасне існування двох систем організації суспільства у тюрків: родоплемінної та воєнно-адміністративної. Загалом вчений присвячує багато уваги внутрішній структурі каганату, диференціації суспільства, ролі рабства тощо.

Радянський і російський археолог та історик, фахівець з історії номадів, Світлана Олександрівна Плетньова багато своїх праць присвятила кочовикам. Її наукові інтереси лежали в основному в полі археологічних досліджень хозарів, печенігів, тюрків, половців, торків тощо. Однак, окрім археологічного аспекту вивчення степових народів, С. Плетньова немало уваги приділяла і вивченню взаємин номадів Великого Степу з іншими, зокрема, осілими народами.

У своїй фундаментальній роботі «Кочевники средневековья»¹²⁴ розкриває свою концепцію стадіального розвитку кочових суспільств на прикладі, зокрема, Великого Тюркського каганату. Це державне утворення вона відносить до ранньофеодальної імперії¹²⁵. Слід зазначити, що Світлана Плетньова є автором концепції трьох стадій розвитку кочовиків, вважаючи, що номади обов'язково рано чи пізно мали переходити до осілого способу життя. З даними висновками вченої можна погоджуватись, або ні, однак, доктор історичних наук цілком логічно обґрунтовує свої твердження у численних працях, тому подібна концепція цілком має право на існування.

С. О. Плетньова виступала категорично проти ідеалізації кочових суспільств, так само як і проти їх ідеалізації та звеличення. Ми цілком

¹²³Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии...; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей...

¹²⁴Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. / С.А. Плетнева. – Москва, 1982.

¹²⁵Там само. – С. 68-69.

погоджуємося з такою позицією, і вважаємо, що номади розвивалися своїм власним шляхом і темпом. Однак, ця позиція прийнятна лише у тому випадку, якщо розглядати і порівнювати кочові й осілі народи у паралельному об'єктивному руслі. У контексті ж нашої дисертаційної роботи, як це буде обґрунтоване в наступному підрозділі даної праці, ми акцентуємо на застосуванні світ-системного методологічного підходу. А він передбачає виокремлення центральних народів чи держав (на прикладі, зокрема, Візантійської імперії) і її так званої «варварської» периферії. До складу останньої ми й відносимо тюркомовних номадів Північного Сходу, таких як давні тюрки і авари.

Тож, ще раз наголосимо на тому, що в контексті об'єктивного дослідження окремо взятих народів, племен, чи державних утворень кочових суспільств Євразійського регіону концепція доктора історичних наук, С.О. Плетньової цілком виважена і поділяється нами. Однак, в контексті нашого дослідження, із застосуванням певних суб'єктивних методів і маючи чітко окреслене теоретико-методологічне підґрунтя, ми розглядаємо номадів та їхні державні утворення як цивілізаційно дещо інший (не обов'язково нижчий, чи вищий), порівняно з Візантійським суспільством, вимір.

Сучасний російський історик і археолог, дослідник історії тюркських народів Євразії, зокрема, воєнної історії тюрків, Юлій Сергійович Худяков¹²⁶, у своїх працях залучає великий комплекс різнопланових джерел, від археологічних знахідок до етнографічних матеріалів. У його працях велику увагу приділено давній історії алтайських тюрків, зокрема, воєнно-політичним аспектам, етносоціальним, а також питанням взаємодій кочовиків із зовнішнім світом раннього середньовіччя. Завдяки легкій і доступній манері викладу матеріалу, праці Ю. Худякова набувають популярності не тільки серед професійних істориків, але й у широкого кола читачів.

¹²⁶Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии / Ю.С. Худяков.– Новосибирск, 1986; Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья / Ю.С. Худяков. – Новосибирск, 1991 та інші.

Юлій Сергійович Худяков у своїх працях комплексно підходить до досліджень південносибірських і центральноазіатських тюркських народів. Не зважаючи на акцентування на війсьній історії давніх тюркських етносів, у його працях простежується також і історичний аспект розвитку давніх номадів. Роботи Ю. Худякова є цінними для нас, насамперед, застосуванням різноманітних джерел: від писемних до археологічних. На основі цих даних він відтворює військове мистецтво, реконструює озброєння, простежує стратегію і тактику, особливості ведення війни багатьма тюркськими племенами, у тому числі, й малодослідженими. Особливістю досліджень Ю. Худякова стало його активне застосування міждисциплінарних методів в історичному дослідженні, зокрема, звернення до природничих наук та успішне використання їхніх надбань у своїх історичних наукових розвідках.

Сучасному татарському досліднику історії Волзької Булгарії Іскандеру Леруновичу Ізмайлову належить чималий доробок не тільки з середньовічної історії Поволжя, але й етнополітичної і етнокультурної спадщини тюрксько-татарських народів. Велику увагу він приділяє дослідженню військової історії та зброї давніх народів Центральної Азії. Інтерес для нашого дослідження представляє узагальнююча праця, написана І. Ізмайловим у співавторстві з Даміром Мавляєєвичем Ісхаковим: «Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв.»¹²⁷.

Проаналізована нами література з історії давніх тюрків далеко не повна. Існує ще багато праць турецьких, угорських, болгарських, татарських та інших авторів. Ми не можемо охопити усю історіографію з даного питання, адже вивчення безпосередньо давньої історії тюрків не є предметом нашого дослідження. У даному підрозділі ми проаналізували найбільш використовувані нами в процесі написання дисертації праці російських, радянських, американських, французьких та інших істориків, археологів, антропологів,

¹²⁷Исхаков Д. М. Измайлов И. Л. Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв. / Д.М. Исхаков, И.Л. Измацлов. – Казань, 2000.

котрі тією чи іншою мірою торкалися проблем тюркської історії раннього середньовіччя.

Четверта група аналізованої літератури присвячена аварам та їхній державі – Аварському каганату. Інтерес дослідників до аварів починає пробуджуватися з кінця XIX – початку XX ст. Спершу автори ґрунтувались на свідченнях візантійських істориків і на узагальненні етнографічного матеріалу, застосовуючи його до описання аварів та Аварського каганату.

Першим серйозно підійшов до вивчення історії аварів вже згадуваний нами В. В. Радлов. Праці вченого дуже важливі для вивчення історії європейських аварів крізь призму їхнього азійського походження і превалюючого кочового чинника. Дослідник вперше зібрав і зіставив різноманітні джерела стосовно історії аварів, зокрема, етнографічний, археологічний і лінгвістичний матеріали. Тобто, бачимо, що вже в середині XIX ст. намітився підхід до комплексного вивчення одного з малодосліджених на той період тюркських народів раннього середньовіччя. Це стосується складної і заплутаної проблеми етногенезу народу, формування каганату, його внутрішнього устрою і комунікацій із зовнішнім світом тощо.

Основний пласт літератури складають узагальнюючі праці, в яких авари згадуються в контексті загальноісторичного процесу епохи Великого переселення народів. Останнім часом багато уваги приділяють екстраполяції етнографічних даних різноманітних кочових племен більш пізнього часу на ранні кочові суспільства. Важливе місце посідає археологія: описання й аналіз знахідок матеріальної культури регіону, поховань, надгробних каменів тощо.

Серед авторів, котрі писали про аварів та чиї праці були використані у нашій дисертації, можна виділити дослідників історії Візантійської імперії – Ю. А. Кулаковського¹²⁸, Ш. Діля¹²⁹, Ф. І. Успенського¹³⁰, А. Н. Васильєва¹³¹.

¹²⁸Кулаковский Ю. А. История Византии.– Т. II. (518-602) / Ю.А. Кулаковский. – Санкт-Петербург: Алетей, 1996.

¹²⁹Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация...

¹³⁰Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Т. 1 / Ф.И. Успенский. – Москва, 1996

Окремо в цій групі можна виділити твір Едварда Люттвака¹³², присвячений стратегії Візантійської імперії, в якому автор багато уваги приділяє дипломатичним та іншим формам комунікації ромеїв з варварами, у тому числі, й з аварами.

Авари в контексті зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності Візантії розглядаються у працях Н. В. Пігулевської¹³³, вже згаданого Ф. І. Успенського. Дослідженню епохи Великого переселення народів і ролі аварів у цьому процесі присвячені твори вчених, котрі активно використовували археологічні матеріали у своїх дослідженнях – В. П. Буданової¹³⁴, М. І. Артамонова¹³⁵, А. Н. Бернштама¹³⁶. Історії степових народів присвячені праці С. Плетнєвої¹³⁷, А. М. Хазанова¹³⁸, С. Г. Кляшторного і С. І. Султанова¹³⁹, Р. Груссе¹⁴⁰, П. Голдена¹⁴¹. Дуже важливою працею для нас є хрестоматійне видання О Гаркавця¹⁴², де зібрані фрагменти давніх авторів про народи, що населяли Великий Степ.

¹³¹Васильев А.Н. История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081) / А.Н. Васильев. – Москва, 2000.

¹³²Люттвак Э.Н. Стратегия Византийской империи...

¹³³Пигулевская Н. Сирийские источники...; Пигулевская Н. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков...

¹³⁴Буданова В.П. Великое переселение народов: Этнополитические и социальные аспекты / В.П. Буданова. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2011.

¹³⁵Артамонов М.И. История хазар...

¹³⁶Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов...

¹³⁷Плетнева С.А. Кочевники Средневековья...

¹³⁸Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир...

¹³⁹Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей...

¹⁴⁰Grousset R. The Empire of the Steppes...

¹⁴¹Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples...

¹⁴²Гаркавец А.Н. Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А.Н. Гаркавца / А.Н. Гаркавец. – Алматы: Баур, 2005.

Примітною є стаття російського вченого Г.Г. Літаврїна про аваро-слов'янські відносини на основі свідчень Менандра Протектора¹⁴³. Вчений виділяє три групи відомостей у Менандра стосовно аварів та слов'янських народів:

- 1) антсько-аварські зіткнення;
- 2) зустріч аварів зі слов'янами лівобережжя Нижнього Дунаю;
- 3) уявлення кочовиків про свої права у пануванні над іншими народами¹⁴⁴.

Г. Літаврїн ретельно аналізує усі фрагменти візантійського історика стосовно окресленого питання на тлі взаємин із Візантією. Окремо автор торкається питання сутності влади кагана та її розповсюдженню на навколишні народи.

Історіографія вивчення європейських аварів достатньо велика і різноманітна. Однак, усі дослідники так чи інакше невідривно пов'язують її з історією Візантії. Авари і ромеї знаходилися на різних рівнях соціально-політичного та культурного розвитку. Етнос, де переважали азіатські кочові етнічні елементи й осіла велична цивілізація з віковими традиціями змушені були співіснувати поряд і взаємодіяти між собою. Історики приділяли основну увагу історії Візантії, а варварський світ розглядали в її контексті. Така тенденція, звісно, тісно пов'язана з використанням джерел, що, як ми вже побачили, подають історію аварів крізь призму візантійської історії. Тож не дивно, що до сьогодні в нашій історіографії не існує жодного окремого ґрунтовного видання, присвяченого саме комплексному дослідженню внутрішньої історії аварів.

¹⁴³Літаврїн Г.Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир: Сборник. – Москва, 1991. – С. 7-18.

¹⁴⁴Літаврїн Г.Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир: Сборник. – Москва, 1991. – С. 8.

Отже, аналізуючи історіографію історії аварів, можна зробити висновок, що достатньо багато дослідників в тому чи іншому контексті зверталися до теми аварів та Аварського Каганату. Так, на теренах колишнього Радянського Союзу і в сучасній Росії та Україні проблемами походження і розвитку кочовиків займалися такі дослідники як М. Арістов¹⁴⁵, М. Артамонов¹⁴⁶, В. Бартольд¹⁴⁷, А. Бернштам¹⁴⁸, О. Гаркавець¹⁴⁹, І. Засецька¹⁵⁰, С. Кляшторний, Д. Савінов¹⁵¹, Б. Літвінський¹⁵², Н. Пігулевська¹⁵³, С. Плетньова¹⁵⁴ тощо. Західна історіографія представлена працями видатних дослідників – П. Голдена¹⁵⁵, Р. Груссе¹⁵⁶, Г. Моравчика¹⁵⁷ та інших.

В цілому, історіографія нашого дисертаційного дослідження представлена різноплановими працями вчених-істориків, археологів, філологів, етнологів та етнографів тощо, починаючи від ХІХ ст. і до сучасності. Як ми вже неодноразово зазначали, спеціальних вузькоспеціалізованих праць конкретно по темі дисертації недостатньо. Саме тому ми зробили акцент на використанні узагальнюючої літератури, присвяченої Візантійській імперії

¹⁴⁵Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности. // Живая старина, 1896. – Вып. III-IV. – С. 277-456.

¹⁴⁶Артамонов М. И. История Хазар...

¹⁴⁷Бартольд В. В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века. // Сочинения. – Т. III / В.В. Бартольд. – Москва, 1965.

¹⁴⁸Бернштам А. Н., Историко-археологические очерки...

¹⁴⁹Гаркавец А.Н. Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов...

¹⁵⁰Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских стезей конца IV — V века нашей эры. // АСГЭ. – Вып. 18. – Ленинград: «Аврора», 1977. – С. 92-100.

¹⁵¹Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии...

¹⁵²Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира» / Б.А. Литвинский. Москва, 1972.

¹⁵³Пигулевская Н. Византия на путях в Индию. Из торговли Византии с Востоком в IV—VI вв. / Н. Пигулевская. – Москва-Ленинград, 1951.

¹⁵⁴Плетнева С.А. Кочевники Средневековья...

¹⁵⁵Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples...

¹⁵⁶Grousset R. The Empire of the Steppes...

¹⁵⁷Moravcsik Gyula. Byzantinoturcica...

ранньосередньовічного періоду, наукових працях про кочових тюркомовних народів, дослідженнях історії Сасанідського Ірану періоду VI ст.

Наукова розробка проблематики міжцивілізаційних взаємин західного осілого і східного кочового світів на прикладі Візантійської імперії і тюркських державних утворень раннього середньовіччя цілком достатня для того, щоб досліджувати дану тему. Праці, проаналізовані нами у даному підрозділі дисертації, дуже різнопланові і присвячені різним аспектам теми дисертаційного дослідження. Для більш точної систематизації використаної наукової літератури ми розділили її на 4 групи і проаналізували кожен з них.

Отже, проаналізувавши історіографічний доробок, ми дійшли висновку, що тема міжцивілізаційних взаємин візантійського західного світу зі східним кочовим ще не розроблена в повній мірі, і відкрита для наступних досліджень. Історична наука потребує як узагальнюючих, так і вузькоспеціальних праць з різних аспектів ранньосередньовічної євразійської історії. Особливо це стосується сучасних молодих дослідників, які, мають більше можливостей в плані комунікацій, доступність матеріалів в мережі Інтернет, а також величезний багаж наукових надбань попередників. Дійсно, вчені різних галузей історичної (і не тільки) науки, починаючи з XIX ст. здійснили немало відкриттів в галузі номадології, візантології, міжцивілізаційних взаємин тощо.

Сучасний світ з його технологіями дозволяє проводити дослідження із залученням як новітніх засобів, так і розширювати свої наукові розвідки завдяки застосуванню міждисциплінарних методів дослідження. Знання не тільки давніх, класичних мов, але й володіння молодими істориками багатьма європейськими сучасними мовами, дають надію на подальшу розробку і успішні результати в обраній нами сфері наукового дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

В основу методології нашого дослідження покладено світ-системний підхід, принципи історизму, мультивекторності, системності, наукової неупередженості, історико-порівняльний, історико-біографічний метод та метод історичної реконструкції.

Використання світ-системного підходу як основного методу даного дисертаційного дослідження обґрунтоване тим, що наша робота базується на дослідженні взаємин Візантійської імперії та її варварської периферії на основі свідчень ранньовізантійського автора Менандра Протектора. Тобто, кочовий тюркський світ в контексті міжнародних відносин того часу висвітлюється з точки зору візантійського цивілізаційного світогляду і суб'єктивного сприйняття.

Прибічники світ-системного підходу сприймають світ як єдину систему, в якій існують головні і другорядні держави. У нашому випадку, Візантійська імперія, як пряма спадкоємиця античної греко-римської цивілізації, виступає саме тією, «головною» державою. Звісно, що поділ у даному випадку дуже умовний і жодним чином не має на меті применшити значимість північно-східних кочових спільнот і державних утворень номадів. Сутність такого поділу полягає в тому, що Візантія мала давніші традиції державності, особливо у порівнянні з кочовими імперіями, створеними лише в середині VI ст. Мова йде насамперед про Великий Тюркський і Аварський каганати, – ті державні утворення, котрі ми розглядаємо в контексті взаємин з Візантійською цивілізацією на основі свідчень про них у праці Менандра.

Світ-системний підхід до методології дослідження теми дисертації зумовлений самою специфікою дослідження. Адже в основі нашої роботи лежить праця саме ромейського автора Менандра Протектора, представника візантійського суспільства і виразника ідей певної (елітарної, високоосвіченої, інтелігентної, столичної та навіть придворної) групи населення імперії. Тобто,

неминучим стає суб'єктивний, суто візантійський погляд на взаємини з тюркськими кочовими «варварами».

З огляду на те, що представники античної цивілізації сприймали варварські утворення як свою периферію, ромеї, як прямі нащадки і спадкоємці греків та римлян, перейняли цю ментальну парадигму та навіть розвинули і вдосконалили її¹⁵⁸.

Найбільш розповсюджена версія світ-системного аналізу була розроблена американським соціологом Іммануїлом Валлерстайном. Автор же концепції спирався у розробці своєї теорії на погляди видатного французького історика Фернана Броделя. Тож, перш ніж перейти до характеристики версії світ-системного підходу Іммануїла Валлерстайна, звернімось до витоків цієї сучасної теорії.

Історик Фернан Бродель – один з найяскравіших представників всесвітньовідомої французької історіографічної школи Анналів. Саме його І. Валлерстайн вважав своїм натхненником так, що навіть заснував Центр Фернана Броделя, яким керував з 1976 по 2005 рр. Якщо коротко охарактеризувати погляди Ф. Броделя на історичний процес і пізнання минулого, то тут можна сказати, що вчений відійшов від сприйняття історії лише в контексті воєн, революцій чи якихось інших визначних політичних подій. Він звертає увагу, в пергу чергу, на умови матеріального повсякденного життя того чи іншого суспільства. Це, насамперед, географічне положення, економічні чинники, господарське життя та його особливості які тісно пов'язані з розташуванням територій і кліматом. Неабияку роль відіграє щільність розселення людей, етнічний склад певного суспільства, здатність і особливість цього суспільства відтворювати і споживати. Одним словом, елементи повсякденного життя стоять на першому плані перед сухими фактами політичної історії.

¹⁵⁸ Про ментальні основи сприйняття варварів у античному суспільстві та перенесення цих традицій на більш пізній час мова піде у наступних розділах.

Дуже важлива роль відводиться торгівлі і комунікаціям між суспільствами через економічно-торгівельні зв'язки. Саме у даному контексті й виникає обґрунтування концепції світ-системного підходу до історії. Світ-імперії Стародавнього світу та Середньовіччя, економічні світ-системи більш пізнього часу, чітка ієрархія міждержавних комунікацій, яка охоплює усі сфери реального життя суспільств в контексті політичних подій та історичних процесів – ось та головна ідея, на основі якої розвинулась теорія світ-системного аналізу у другій половині XX – на початку XXI ст.

У своїй праці «Аналіз світових систем»¹⁵⁹ він зазначив, що світ-система визначається як утворення з єдиним розподілом праці та множинністю культурних систем. Існують міні системи, що містять в собі повний розподіл праці і єдині культурні рамки. Такі системи зустрічаються в дуже простих аграрних чи мисливсько-збиральницьких суспільствах¹⁶⁰. Такі суспільства тяжіли до великих імперій, і часто, прикріплюючись до останніх (наприклад, отримували данину як плату за безпеку, за ненапад на прикордонні області імперії). Менандр, зокрема, детально описує ці процеси, висвітлюючи ставлення того чи іншого візантійського імператора VI ст. до аварів та інших кочовиків. На думку, І. Валлерстайна, такі мінісистеми дуже швидко переставали бути системами, тому що не володіли більше самодостатнім розподілом праці. Подібні суспільства переходили до більш широкої перерозподільної економіки¹⁶¹.

Натомість, до світ-системи, яку І. Валлерстайн класифікує як спільність з єдиною системою розподілу праці і багатоманіттям культурних систем, ми можемо цілком по праву віднести й Візантійську імперію. До речі, автор концепції виділяє два різновиди такої структури – зі спільною політичною

¹⁵⁹ Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. / И. Валлерстайн. – Санкт-Петербург, 2001. – 416 с.

¹⁶⁰ Там само. – С. 24.

¹⁶¹ Polany K., Conrad M. Arsenberg, Harry W. Pearson, eds. Trade and Market in the Early Empire. Glencoe / K. Polany, M. Conrad. 1957. P. 243-270.

системою (світові імперії) і без неї (світ-економіки)¹⁶². Світ-економіки ніколи не мали стабільної структури, тому що або розпадались, або були завойовані такими ж системами і таким чином трансформувались у світ-імперію. Таким прикладом може слугувати як Давній Рим, так і Візантія у відповідні періоди своєї історії.

Світ-імперії за Валерстайном, були за своєю формою перерозподільними. За таких умов значну роль відігравала торгівля, особливо міжнародна. У нашому випадку, це в першу чергу, торгівля шовком, яка мала не тільки економічне, але й стратегічне політичне значення для всіх учасників цього процесу (Візантія, кочовики, Персія). Європейське Середземномор'я стало напівпериферійною зоною цього світу економіки, що спеціалізувалася на дорогій промисловій продукції, зокрема, як вже зазначалося, шовком, лихварською діяльністю тощо¹⁶³.

Світ-економіка складається з трьох складових:

1. центр;
2. периферія;
3. напівпериферія.

Торгівля в ранньому середньовіччі була або локальною, або ж міжнародною, в основному, предметами розкоші. Не існувало обміну основними товарами в сусідніх і не віддалених регіонах, і відповідно, не було виробництва продукції спеціально для таких ринків¹⁶⁴.

Отже, виходячи з концепції І. Валлерстайна, можна припустити, що взаємини Візантії з кочовою варварською периферією цілком підходять під поняття світ-економіки.

Іншим поняттям, яке слід роз'яснити в контексті аналізу теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження є поняття культури і цивілізації. Культура являється певною системою цінностей або практичних

¹⁶² Валлерстайн І. Анализ мировых систем... С. 24.

¹⁶³ Там само. – С. 38.

¹⁶⁴ Там само.

форм поведінки окремої, часто меншої частини суспільства. В антропологічному сенсі під терміном «культура» розуміються цінності чи практичні форми поведінки однієї групи, що протиставляється іншій на тому ж рівні дискурсу (наприклад, християнська візантійська проти язичницької варварської). Більш простіше визначення дає І. Валлерстайн. На його думку, незалежно від великої кількості визначень терміну «культура», це те, що деякі люди відчують, або роблять на відміну від інших, котрі відчують і роблять інакше¹⁶⁵. З іншого боку, не може існувати обґрунтування культурних цінностей або практичних форм поведінки іншого, ніж деякі універсальні критерії.

Цінності самі по собі гарні не тому, що їх дотримується певна група суспільства. Тобто, культурні цінності візантійців не можуть бути вищими за культурні традиції тюркомовних кочовиків. Тому що аргументи на користь ромейського способу життя таким же чином можна застосувати, щоб виділити і звеличити варварську культуру. У протилежному випадку, нерозуміння подібних аргументів може призвести до проявів ксенофобії, що певною мірою простежується у візантійських джерелах, коли там описуються будь-які варвари.

Американський географ С. Коен¹⁶⁶ дещо по іншому сприймав світ-системний підхід. Він запропонував нові, більш складні геополітичні структури світу і уявлення про багатовекторність та зміни центрів політичної сили. Як основні підсистеми світ-системи виділяють ядро, напівпериферію й периферію. Позиція кожної окремої локальної економіки в одній із цих підсистем визначається через переважання одного з двох типів виробництва: капіталомісткого та трудомісткого, – економіку з превалюванням капіталомісткого виробництва відносять до ядра; економіку, в якій домінує трудомістке виробництво, – до периферії; економіку, в якій приблизно в

¹⁶⁵ Валлерстайн І. Анализ мировых систем... – С. 131.

¹⁶⁶ Cohen S. B. *Geography and Politics in a Divided World.* / S. B. Cohen. Oxford. 1971. 334. p.

однакових пропорціях поєднуються ці два типи виробництва, – до напівпериферії. Важливим наслідком цієї закономірності є несиметричність відносин між регіонами світ-економіки: регіони ядра привласнюють надлишки усієї світ-економіки; напівпериферія експлуатується ядром і водночас експлуатує периферію, підтримуючи стабільність світ економіки¹⁶⁷.

Хоча світ-системні концепції були розроблені вищезгаданими авторами для новітнього світу з урахуванням реалій ХХ ст., в екстраполяції ідей на ранньосередньовічну геополітичну ситуацію в євразійському регіоні такий підхід є цілком прийнятним і виправданим. З урахуванням специфіки нашого дослідження, що базується на праці візантійського автора Менандра Протектора і відображає власне ромейські погляди на кочовиків зокрема та на міжнародні відносини Візантійської імперії з варварським світом загалом, світ-системний підхід видається нам цілком прийнятним і обґрунтованим в якості теоретико-методологічних засад дисертації.

Серед методів, які ми використовували в процесі написання роботи, слід виділити історико-біографічний метод, який застосовувався під час написання Другого розділу дисертації «Менандр та його епоха». Цей метод історичного дослідження дозволяє описати, проаналізувати та, за браком інформації, реконструювати обставини життя, відтворити деталі біографії, висвітлити психологічний портрет та результати його діяльності. Метод включає в себе автобіографічні свідчення та відомості сучасників.

Про особистість і життя Менандра знаходимо інформацію в передмові до його праці. Сучасники і колеги по цеху майже не залишили відомостей про нього. Залишається доповнювати історико-біографічний метод методом історичної реконструкції. Запровадження і означення основних принципів

¹⁶⁷ Гурбич О.С. Теоретичні засади світ-системного аналізу / О.С. Гурбич // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 912: сер. «Питання політології», вип. 17. – С. 42 – 48.

історико-біографічного методу належить В. Дільтею¹⁶⁸. В подальшому метод продовжив розвиватися під впливом досягнень інших наук, таких як антропологія і психологія тощо.

У другій половині ХХ ст. дослідники все частіше починають знову звертатися до нового напрямку історичних досліджень – історії ментальності і зосередження уваги на повсякденному житті людини в суспільстві й державі. Суспільна свідомість, колективна пам'ять, масова психологія, спільні уявлення того чи іншого народу чи суспільства – стають все більш поширеними термінами в історичних розвідках різних країн. Тут можна говорити про певну гуманізацію історичних процесів, звернення до «живої» історії, до проблем простих людей тощо. Звісно, що це все відбувалося і відбувається й надалі в контексті набуття популярності міждисциплінарних досліджень. Історичне джерело у контексті історії ментальностей розглядається тепер не як істина в останній інстанції, а як можливість прочитати між рядків. Поняття «історична реконструкція» перестає сприйматись вченими як ненауковий метод, скоріше, навпаки, до нього дедалі більше звертаються. Особливо, коли необхідно проаналізувати сприйняття тієї чи іншої події, спростувати чи підтвердити гіпотезу, а фактологічного матеріалу бракує.

Метод історичної реконструкції застосовується у нашій дисертації при дослідженні життя і творчості Менандра в контексті епохи. Історична реконструкція в даному контексті розуміється нами як метод заповнення прогалін в історичному знанні, як цілісний процес дослідження певного історичного періоду. В нашому випадку – заповнення недостатньої інформації про Менандра шляхом аналізу періоду, в якому він жив. При застосуванні цього метода ми, в першу чергу, працювали з історичними джерелами, зокрема, працею самого Менандра, а також його сучасників, які могли щось залишити про його особу. Потім виявляли логічні зв'язки між знайденими фактами. Світогляд Менандра, його етичні, політичні та ціннісні уподобання, а також

¹⁶⁸ Дильтей В. Собрание сочинений в 6 т. Т. 1: Введение в науки о духе / В. Дильтей. – Москва, 2000. – 762 с.

професійні якості письменника, навички, відображені в його творчості є одними з вирішальних факторів, що складають ступінь об'єктивності історичної реконструкції.

Застосування методу історичної реконструкції доцільне у тому випадку, коли історичні джерела містять фрагментарні свідчення, або інформації про ту чи іншу подію, або особу дуже незначні.

Іншим методом, застосованим у нашій дисертації став порівняльно-історичний метод дослідження. Цей метод дозволив нам виявити і порівняти подібні тенденції в розвитку давніх тюркських суспільств, про які обмаль матеріалу в джерелах, з більш пізніми традиціями тюркомовних народів Південноалтайського регіону.

Принцип історизму, застосований в дисертації для написання другого, третього та четвертого розділів. З огляду на те, що хронологічні рамки нашої роботи розтягнуті у часі на все VI ст. і мають певні локальні часові проміжки, кожен з яких має свій початок, розвиток і закінчення, то принцип історизму застосовується нами цілком доречно. Зовнішньополітичний вектор Візантійської історії, зародження і розвиток тюркських кочових держав та їх міжнародна комунікація – досліджуються із застосуванням чітких принципів історизму. Цей принцип передбачає передусім розвиток історичних явищ в лінійному процесі (зародження, розвиток, закінчення), з урахуванням попереднього досвіду або передумов і наслідків у просторі і часі.

Принципи мультивекторності, системності та наукової неупередженості, застосовані в нашій дисертаційній роботі дозволили повно і в комплексі дослідити тему взаємин різних світоглядних суспільно-державних структур на великій території в певному часовому проміжку. Також під час написання дисертації були застосовані загальнонаукові методи індукції, дедукції тощо, які уможливили розуміння багатьох складних процесів, з якими ми стикнулися під час дослідження.

Отже, проаналізувавши теоретико-методологічну базу нашого дисертаційного дослідження, стає цілком очевидно, що вибір методології

обумовлений самою специфікою теми. Взаємини центру з периферією, де роль центру виконує одна з найбільш потужних і впливових імперій середземноморського регіону Середньовіччя – Візантія, а під периферією розуміються народи, котрі тільки ставали на шлях розвитку державних суспільств, тобто, не мали ще тривалих, усталених і розвинутих традицій політичного життя. Однак, ще раз наголосимо на нашому застереженні не применшувати значимість так званих «варварів» по відношенню до Візантійської імперії, але враховувати відмінність ментальних, культурних, традиційних і суспільних парадигм розвитку досліджуваних цивілізаційних вимірів.

Методи дослідження, застосовані у нашій роботі також обумовлені специфікою дослідження, браком інформації про головне джерело, на основі якого і базується дисертаційне дослідження, новими поглядами на тематику тощо. Звичайно, ми не могли не використовувати загальнонаукові методи історичного дослідження, активно застосовували міждисциплінарні підходи і спільні для всіх гуманітарних наук принципи наукового пізнання.

РОЗДІЛ 2

МЕНАНДР ТА ЙОГО ЕПОХА

2.1. Епоха Менандра: від Юстиніана I до Маврикія

У світовій історіографії ім'я Менандра Протектора не настільки поширене, як імена інших ранньовізантійських істориків і хроністів, таких як Пріск Панійський, Прокопій Кесарійський, Феофілакт Сімокатта, Агафій Міринеїський, Феофан тощо. Праці цих та інших середньовічних авторів мають чималу кількість перекладів різними мовами, їм та їхній творчості присвячені спеціальні дослідження, захищені дисертації. Що ж стосується творчого спадку і самої особистості їхнього майже сучасника, Менандра, то тут ситуація залишати бажати кращого. Спеціальних праць з аналізом його творчості в історіографії, навіть світовій, не так багато. Та, й, власне, перекладів його основного твору в світі існує лише кілька. Поміж тим, їх використання як для дослідження історії європейської цивілізації загалом, так і її дуже особливої, візантійської складової, відкриває широкі перспективи. Ці джерела містять важливу інформацію щодо історії цілого регіону – території Центрально-Східної та Південної Європи (Північне Причорномор'я, Подунав'я, Крим, Балкани, Подніпров'я).

Йдеться, отже, про регіон, до якого територіально і цивілізаційно з самих своїх початків належить і Україна. Дослідження його історії має важливе значення для розуміння нами довколишнього світу і себе в цьому мінливому світі. Наше завдання у даному розділі полягає у всебічному аналізі усіх наявних і доступних нам відомостей про життя Менандра Протектора, його роботу над твором; дослідженні й співставленні між собою усіх редакцій збережених фрагментів його праці, їх перекладів різними мовами і відповідної коментаторської традиції.

Для повноти дослідження необхідно здійснити історичний екскурс у

візантійське минуле і схарактеризувати період другої половини VI ст., в якому жив і творив та події якого описував Менандр. Звичайно, для повноти такого екскурсу нам доведеться звертатися й до праць інших ранньовізантійських авторів. Це дозволить не тільки краще представити епоху, а й зрозуміти особливості її сприйняття Менандром Протектором.

Головні висновки формуються на основі власного перекладу окремих фрагментів твору Менандра. В процесі роботи нами було переосмислено свідчення ранньовізантійського історика з точки зору сучасного сприйняття міжцивілізаційних процесів останнього періоду Великого переселення народів на території Південної та Центрально-Східної Європи, у тому числі й територій сучасної України. Зроблено аналіз окремих відомостей Менандра про народи з північного сходу, котрі потрапили в поле зору ромеїв саме в описуваний ним період. Акцентовано на суб'єктивності поглядів автора, а через нього простежено ставлення візантійців до варварів-номадів.

Основні труднощі у висвітленні біографії та творчості Менандра давно відомі і не раз зауважувалися у світовій історіографії. Традиційно наголошується майже повна відсутність інформації про його біографію, його особистість, уподобання і все те, що зазвичай потрапляє в поле зору авторів життєписів та їхніх читачів. Якщо порівняти у цьому відношенні Менандра з одного боку, і інших його відомих сучасників, то висновок буде невтішний: постать Менандра залишалася поза увагою ранньовізантійських авторів навіть більшою мірою, аніж те було характерно для цієї «темної» доби. Друга обставина, яка теж характеризує наше основне джерело і теж зауважується в присвячених його вивченню працях, полягає у його фрагментарності. Усе це разом призводить до, як би ми сказали, «ефекту Менандра»: він з повним на те правом вважається першим істориком, який повідомляє нам про невідомі нам з більш ранніх джерел народи, визнається автором першорядного значення для вивчення всієї тієї доби, але залишається загадковим, щоб не сказати утаємниченим.

Розпочнемо, як і належить, з джерел. Для Менандра такими джерелами можна вважати твори його попередників – римських і візантійських істориків; власні спостереження, офіційні документи і звіти посольств.

Наявні дослідження цього питання дозволяють прийняти за майже однозначно встановлений факт, що одним з найвідоміших попередників Менандра Протектора може бути визначений візантійський історик Агафій Міринеїський. Про життя і творчість цього автора, так само як і про Менандра, також дізнаємося лише з його творів. Це ще раз дає підстави підкреслити своєрідну «темність» і недослідженість усього VI століття. Деякі, щоправда, подробиці з біографії Агафія нам все ж таки можна виокремити – це для нас важливо з огляду його можливого впливу на творчість Менандра Протектора.

Агафій народився в місті Мірині у Малій Азії в родині ритора наприкінці 30-х років VI ст. (536 чи 537) – і це підтверджується як прямими, так і розкиданими в його творі свідченнями. З достатньою певністю можемо також стверджувати, що в дитинстві він (у складі своєї сім'ї) мешкав у Константинополі. Подібно до Менандра, Агафій отримав юридичну освіту і став адвокатом. Цілком у дусі тієї епохи у юності і ранніх роках молодості (у віці 20-30 років) Агафій писав поетичні твори¹⁶⁹. Після смерті Юстиніана I, знакової для всієї тієї доби, він вирішив зайнятися більш серйозною справою і взявся за написання великого історичного твору. Темою цього твору мала стати історія правління Юстина II. Але розпочинає він свою оповідь ще часами правління Юстиніана. Написана ним історія царювання цього імператора була розділена на п'ять книг і присвячена висвітленню подій семи років візантійської історії – з 552 по 558 рр.: за тодішньою традицією, свій твір він позиціонує як продовження праці його відомого попередника, добре знаного на той час і авторитетного візантійського історика Прокопія Кесарійського.

¹⁶⁹Детальніше див.: Krumbacher K. *Geschichte der byzantinischen Literatur...* – P. 241; Агафій. *О царствовании Юстиниана.* / Агафій. – Москва-Ленинград, 1953 – С. 8.

До реалізації ж своєї головної мети, яку він декларує у своїй праці – тобто написання історії правління імператора Юстина II – Агафій так і не дійшов. Ми погоджуємося з думкою тих дослідників, які вважають, що на заваді реалізації цієї мети стала основна робота автора – адвокатська діяльність¹⁷⁰: він мусив якось заробляти на життя, а вигоди від роботи історика здалися йому достатньо ефемерними. Таким чином, ґрунтовно попрацювавши над своєрідним вступом до основної праці, він залишив нам у спадок тільки історію семи років правління Юстиніана I. Результати, поміж тим, перевершили всякі сподівання, навіть і самого автора. Твір Агафія виявився настільки популярним в імперії, що йому бралися наслідувати і його продовжувати інші, молодші його сучасники. Поміж ними виявився й Менандр – він теж вирішив не тільки продовжити історію Агафія після смерті цього останнього (тобто, у 582 р.), але й наслідувати йому в манері викладу та написання матеріалу.

Однією з важливих тенденцій, яку Менандр запозичив у Агафія і якій він слідує у своїй праці, стала демонстрація автором приналежності до прошарку античної аристократії, відстоювання її інтересів, навіть своєрідна апологія аристократичного способу життя і аристократичних уподобань. Про це ніде в тексті не говориться відкрито, але між рядками очевидно проступає симпатія до античної філософії, до імператора і його політики тощо. Менандр, як і його попередник, був виразником настроїв інтелектуалів, аристократів, городян.

Простому люду, провінціалам-християнам не приділяється достатньої уваги, тому що самому автору було не цікавим, не близьким і, можливо, не зовсім зрозумілим життя інших соціальних та інтелектуальних прошарків. У даному контексті дещо зрозумілішими стають доволі завуальовані погляди автора на варварів і взаємини візантійців з ними.

Загалом суб'єктивна оцінка автором зовнішньополітичної ситуації дає підстави стверджувати, що Менандр був виразником поглядів певного (відносно нечисленного) суспільного прошарку імперії, яке орієнтувалося в

¹⁷⁰Левченко М.В. Византийский историк Агафий и его мировоззрение. // Агафий. О царствовании Юстиниана. – Москва-Ленинград, 1953 – С. 167-203.

своїх оціночних судженнях на античну, дохристиянську, язичницьку в своїй основі традицію. Згідно з цією традицією, народи периферії античної цивілізації розглядаються як варварські і ця термінологія стає однією з характерних рис праці Менандра.

Значну роль у становленні Менандра як історика відіграли праці й іншого відомого ранньовізантійського письменника. Йдеться про Прокопія Кесарійського, котрого, в свою чергу і як ми вже зауважили вище, наслідував і продовжував Агафій Міринеїський. Наші спостереження дозволяють погодитися з висновками тих фахівців, – дослідників творчості ранньовізантійських істориків, – які говорять про цілком очевидний вплив творчості Агафія на стиль письма Менандра.

Логічний ряд цілком, як на наш погляд, простий і очевидний. У Візантії середини і другої половини VI ст. склалися і значною мірою навіть утвердилися певні принципи написання історичних творів. Усі, хто бажав долучитися до історичного жанру, мусив, так чи інакше, враховували здобутки попередників, засновувати свої висновки і цілі оповіді на достовірних джерелах і на власному досвіді, мати більш або менш чітко виражений соціальний статус, мешкати в столиці, і, в свою чергою і в належний час, стати теж зразком для наслідування і висхідною базою для наступних поколінь.

Повертаючись до творчості Прокопія Кесарійського, зауважимо наступне: порівняно з творчістю інших, у першу чергу – вже згаданих вище ранньовізантійських авторів, йому присвячено чимало досліджень у світовій історіографії. Достатньо надійно встановленими можуть вважатися й основні віхи його біографії. Вони зводяться, загалом, до низки майже загальноприйнятих констатацій. Ми не будемо тут детально їх переказувати, а тим паче вступати в дискусію по окремих питаннях, які все ще є предметом дискусії серед сучасних дослідників¹⁷¹. Зауважимо лише те, що Прокопій

¹⁷¹Детальніше див.: Чекалова А.А. Прокопий Кесарийский: личность и творчество. // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами.

Кесарійський жив в епоху правління Юстиніана і обіймав посаду радника і секретаря видатного полководця того часу, Велізарія.

Важливим для нашого дослідження і в зв'язку з оцінками творчості Менандра та інших ранньовізантійських істориків є загальноприйнята констатація, що, як і його послідовники, Прокопій описував події на основі офіційних документів, доповнюючи почерпнуті з них свідчення своїми власними спостереженнями, фактами, свідком яких з огляду на свій статус чи волею випадку він був. Такий висновки не тільки органічно впливає з творів Прокопія. До нього неважко дійти і шляхом історичних реконструкцій і методів історичної біографістики: перебуваючи на службі у Велізарія, Прокопій неодноразово супроводжував його в походах. Так, ми цілком надійно про це можемо говорити у зв'язку з походом війська на чолі з Велізарієм проти персів у 527 - 531 рр., У 533 він бере участь у поході проти вандалів у Північній Африці, а в 536 воює проти остготів на Сицилії¹⁷². Ну і, нарешті, не зайво зауважити у зв'язку з нашим дослідженням, що Прокопій Кесарійський, як і його наступники Агафій та Менандр, був представником вищої аристократії Візантійської імперії, що знайшло свій відбиток у подібних оцінках генетично подібних явищ.

Важливим для нас у зв'язку з нашою темою є і висновок про те, що творчість Прокопія Кесарійського справляє враження своєю більш різноманітною за тематикою і використаними жанрами, аніж це буде помітно у його наступників – колег, так би мовити, по цеху. Прокопій, поза всяких сумнівів, різко виділяється з-поміж інших ранньовізантійських авторів своєю сміливістю, колоритністю, більшою свободою у творчості, – навіть більшою яскравістю. Проте, погоджуючись у цілому з таким доволі усталеним висновком дослідників творчості Прокопія, ми вважаємо за потрібне зауважити: беззастережно порівнювати блискучого кесарійця з Менандром не

Тайная история. / Перевод, статья, комментарии А.А. Чекаловой. – Москва, 1993. – С. 421-456.

¹⁷² Procopius Caesariensis. Opera omnia, De bello vandalico. I. 8-9.

можна. Таке порівняння, з огляду на характер спадку, який дійшов до наших часів від тієї давньої епохи, не є цілком коректним. Праця Менандра дійшла до нас у фрагментах, за якими ми тільки й можемо робити висновки про його життя і погляди. І хоч про життя Прокопія Кесарійського інформації також не дуже багато, проте його твори збереглися в повному обсязі і, аналізуючи їх, ми можемо робити висновки щодо його політичних й життєвих уподобань набагато впевненіше.

Усі наведені вище міркування дозволяють нам розвинути думку про доцільність і єдину можливість дослідження життя і творчості Менандра в контексті його епохи і в порівнянні з його сучасниками й колегами по цеху. Обставини життя і характер творчого спадку Прокопія Кесарійського, Агафія Міринеїського в Менандра Протектора – цілої плеяди візантійських істориків VI ст. – свідчать про те, що станом на VI ст. сформувалася свого роду «історіографічна школа», яка об'єднала авторів аристократичного походження, з гарною, як правило – юридичною освітою і власним поглядом на події, які вони описували.

Ще з пізньоантичних часів склалася традиція продовжувати твори попередників, – цілком відчутна за цієї доби і продовжена за доби пізнішої. Так, працю Менандра продовжив Феофілакт Сімокатта, який у 8-ми книгах описав правління імператора Маврикія (582-602 рр.). Усі автори ранньовізантійської доби, а також і деякі їх наступники, так чи інакше, але дотримувалися (чи, принаймні, намагалися дотримуватися) більш-менш єдиної політико-соціальної канви.

Разом з тим, – і теж в якості необхідного застереження, – зауважимо важливі інтелектуальні і світоглядні в цілому характеристики, притаманні історикам ранньовізантійської доби. Можна погодитися з тим, що з кінця V ст. помітний певний відхід навіть авторами-християнами від християнської філософії історії до висвітлення історії на конкретному фактичному матеріалі і з відчутним прагненням до більшої об'єктивності. Але не можна забувати й того, що жили і творили ці письменники у християнській державі і в період,

коли релігія вже досить міцно утвердилась в усіх сферах людського життя. Таке поєднання інтелектуальних підходів до висвітлення історії сучасної їм Візантійської імперії, з урахуванням багатьох суб'єктивних і об'єктивних факторів, цілком характерне для творів Менандра Протектора, в яких повідомляється про аварів і тюрків та їх взаємини з Візантією.

В історіографії особі Менандра приділяли відносно менше уваги, аніж його колегам. Цьому є пояснення. Згадані колеги описували епоху правління імператора Юстиніана I, до якої завжди був підвищений інтерес як у західних дослідників, так і у радянській, пострадянській та вітчизняній історіографічній традиціях. В залежності від методологічних і навіть ідеологічних уподобань дослідників, їхні оцінки об'єктивно встановлених фактів, а тим паче їхні інтерпретації подій того часу, можуть різнитися, інколи – кардинально. Для таких інтерпретацій доба Юстиніана завжди була благодатним полем. Що ж до часів правління наступників Юстиніана, то вони ледь не традиційно вважалися (і, складається враження, що продовжують вважатися) не такими цікавими і насиченими подіями тому спеціальних досліджень, присвячених внутрішньополітичній ситуації чи зовнішнім відносинам Візантії у другій половині VI ст. на сьогоднішній день відносно небагато.

Серйозні дослідження всього корпусу Менандра і свідчень щодо його життя і творчості розпочалися ще майже три століття тому працями Бартольда Георга Нібура¹⁷³, які ще й сьогодні активно використовуються в ранновізантійських студіях. Такою ж, майже класичною, є й праця Карла Крумбахера¹⁷⁴ з історії візантійської літератури, в якій узагальнено і розвинуто основні положення, до яких дійшли європейські вчені впродовж майже всього XIX ст.

Уже в столітті двадцятому до цих студій приєдналися з невеликими за розмірами, але важливими з точки зору осмислення значення свідчень Менандра для спеціальних досліджень народів Євразії і, спеціально, народів

¹⁷³Niebuhr B.G. Praefatio. // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...*

¹⁷⁴Krumbacher K. *Geschichte der byzantinischen Literatur*. München, 1897.

слов'янських Н. Йорга¹⁷⁵, Р. Блоклі¹⁷⁶, Б. Балдвін¹⁷⁷, Л. Кресці¹⁷⁸, Х. Хунгер¹⁷⁹, Е. Добльгофер¹⁸⁰, Г. Моравчик¹⁸¹, Я. Караянопулос¹⁸², Д. Бродка¹⁸³, У. Тредгольд¹⁸⁴, О. Юревіч¹⁸⁵, М. Колонн¹⁸⁶, Б. Крекіч, Л. Томіч¹⁸⁷. У цьому ж ряду знаходяться також і статті російських дослідників радянської і пострадянської доби, С. Тохтасьєва та І. Левінської¹⁸⁸. В Україні спеціальної уваги в наукових колах творча спадщина Менандра не здобула. Єдине, де вона знайшла своє відображення, це в енциклопедичній статті доктора історичних наук, відомого антикознавця Марини Володимирівни Скржинської¹⁸⁹. Як окрему важливу віху у зв'язку з нашою темою визначимо також просопографічні дослідження Дж. Мартіндейла¹⁹⁰.

Спираючись на ці дослідження, а також провівши самостійні розшуки з порушених питань, ми з певністю можемо визначити, що твір Менандра можна умовно розділити на 3 великі блоки інформації про сусідів Візантії: слов'янський блок, тюрксько-аварський і перський. При цьому, інформація про слов'ян розроблена дослідниками найбільш повно і продовжує розроблятися ще й сьогодні. Що ж стосується двох інших блоків, то вони потребують більш детальної уваги і провадження подальших досліджень як істориками, так і

¹⁷⁵Jorga N. *Medaillons d'histoire litteraire byzantine...* Vol. 2.

¹⁷⁶Blockley R.C. *The History of Menander the Guardsman...*

¹⁷⁷Baldwin B. *Menander Protector*. DOP, 1978. Vol. 32.

¹⁷⁸Cresci L. R. *Teoria e prassi nello stile e nella storiografia di Menandro Protettore...* T. 5.

¹⁷⁹Hunger H. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner...*

¹⁸⁰Doblhofner Ernst. *Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren...*

¹⁸¹Moravcsik Gy. *Byzantinoturcica...*

¹⁸²Karayannopoulos J. Weiss G. *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)...*

¹⁸³Brodka D. *Zum Geschichtsverständnis des Menander Protekto...* S. 95–103.

¹⁸⁴Treadgold W. *The early Byzantine Historians...* S. 293–299.

¹⁸⁵Jurewicz O. *Historia literatury bizantyńskie...* S 45-46.

¹⁸⁶Colonna M. E. *Gli storici Bizantini dal IV al XV secolo...* P. 82-83

¹⁸⁷Крекић Б., Томић Л. *Менандар...* Стр. 85-98.

¹⁸⁸Левинская И.А., Тохтасьев С.Р. *Менандр Протектор...* – С. 311–356.

¹⁸⁹Скржинська М.В. *Менандр Протиктор...* – С. 612.

¹⁹⁰Martindale J. *The Prosopography of the Later Roman Empire III*. Cambridge 1992, S. 873.

представниками інших суспільних і гуманітарних наук. Очевидним здається, в особливості, долучення тих фахівців, що займаються дослідженнями стосунків візантійців з кочовими етносами Євразії, як і з Сасанідським Іраном.

З огляду на брак інформації про життя і діяльність Менандра в джерелах, про що ми зазначали вище, у працях вищезгаданих авторів, котрі прямо чи опосередковано досліджували творчість Менандра та його епоху, зовсім мало критичного матеріалу як щодо самої особистості історика, так і відносно його твору. Дослідники зосереджували увагу в основному на аналізі окремих свідчень з тексту Менандра. Саме тому такий важливий і дуже інформативний автор одного з найскладніших періодів середньовічної історії й досі залишається мало дослідженим. Єдине, що можуть зробити сучасні дослідники творчості історика – дослідити наявну у творі інформацію, з урахуванням новітніх знань про описані події, накопиченого досвіду і інтерпретацій.

Те невелике, що ми все ж таки можемо констатувати як факти біографії Менандра Протектора зводиться до наступного. Менандр жив і працював у столиці Візантії Константинополі у другій половині VI ст. Цей період був доволі непростим, але насиченим подіями як у внутрішньому житті імперії, так і в її відносинах з довколишнім світом. Зовсім не безпідставно період візантійської історії після смерті Юстиніана з 565 р. і до 610 р. в історіографії прийнято вважати епохою найбільшої смуги і безнадії – “dark ages”, “темними віками”.

Таке визначення цього етапу характерне для європейської історії загалом. На наш погляд, цьому сприяла низка добре відомих внутрішньо і зовнішньополітичних потрясінь і трансформацій. Серед них вкажемо, насамперед, на тотальну християнізацію суспільства й усіх державних інституцій, чому не мало сприяла політика імператорів, спрямована на заміщення античного світогляду християнським. Одним з найяскравіших прикладів може слугувати закриття Юстиніаном I Афіньської академії, знаменитої «Афіньської школи». Рік її закриття часто визначається як фактичне завершення античної доби в історії європейської цивілізації і початок доби

Середньовіччя. На це є й дійсно свої підстави. У боротьбі двох різних систем світосприйняття – античної і християнської – врешті решт перемогла остання. Здобутки античної філософії, культури і науки поступово забувалися, заміщалися релігією і, відповідно, релігійним світоглядом. Особливо це стало відчутним в останні роки правління Юстиніана та за часів правління його наступників. Війна ж із Персією та виснажлива боротьба з так званими «варварами» довершили свою справу.

Внутрішньополітичні проблеми були обумовлені наслідками досить непростой й внутрішньо суперечливої політики імператора Юстиніана I і необхідності їх подолання чи, принаймні, адекватної на них відповіді. З огляду на те, що Менандр починає свій твір з опису подій, які відбувалися ще за часів правління імператора Юстиніана, ми вважаємо за потрібне спершу коротко охарактеризувати життя в державі в останні роки перебування цього імператора при владі, а потім вже перейти до аналізу епохи його наступників – Юстина II і Тиберія I.

Слід зазначити, що прийняте в історіографії визначення раннього періоду візантійської історії з IV по кінець VI ст. (чи то навіть початок VII ст.) дуже умовне (як то вже ми зауважували і вище, у зв'язку з проблемою переходу від античності до Середньовіччя) і внутрішньо суперечливе. Цим значною мірою обумовлена і деяка плутанина з хронологією цього ранньовізантійського періоду¹⁹¹. Тим не менш, можна з цілковитою певністю виділити три значні події, які стали певною мірою знаковими, або навіть визначальними для історії Візантійської імперії.

Першою такою подією традиційно вважається саме перенесення резиденції римського імператора Константина I Великого з Риму до Візантія. Зміщення на Схід географічних акцентів, як і пов'язаних з ними акцентів суспільно-політичних, культурних, цивілізаційних, мало глибоке і навіть символічне значення. Цим самим було позначено загальний тренд

¹⁹¹ Див., наприклад: Walter Emil Kaegi J. R. *Byzantine Military Unrest 471-843. An Interpretation.* Amsterdam, 1981. P. 3-6.

«розмикання» римського світу (*orbis Romanus*) у напрямку Сходу і довколишньої євразійської периферії античного світу.

Перенесення столиці імператором Константином на схід, на береги Босфору, «подалі від малярійного болота Рима», як зазначає британський класицист і політичний діяч Боріс Джонсон у своїй праці-памфлеті «Омріяний Рим», змінило хід історії¹⁹². Це місто, яке назвали Візантієм за давнім поселенням, на якому воно було збудоване, мало стратегічне значення для боротьби з варварами та для здійснення походів проти довколишніх народів. Змінювалися володарі, змінювалися епохи, а з ними разом змінювалася і назва міста. Початковий, заснований ще за часів масштабної грецької колонізації території Проток Візантій змінив свою офіційну назву на Константинополь (на честь імператора Константина Великого); у слов'янській загалом і в українській традиції в особливості місто знане як Царгород; греки називали (і продовжують називати й до тепер) його η Πόλη (тобто Місто); після ж утвердження турецького владарювання воно стало Стамбулом – під такою назвою Візантій-Константинополь-Царгород існує ще й сьогодні.

Таким чином, 330 рік з повними на те підставами може вважатися відправною точкою в історії нової держави. Саме перенесення у 330 р. столиці до Константинополя часто і з достатніми на те підставами вважається початком візантійської доби в країнах, які безпосередньо входили до складу Візантійської імперії. Мова йде, перш за все, про сучасну Елладу. Так, наприклад, сучасні історики-візантиністи, співробітники візантійського музею м. Яніна, що на північному заході Греції, саме від 330 р. ведуть відлік історії Візантії, а імператора Константина Великого безсумнівно вважають першим візантійським імператором. Викладачі історико-філософського факультету університету м. Яніна, зокрема, професор Андонопулос – спеціаліст з історії ранньої Візантії – дотримується тієї ж періодизації візантійської історії. Це є достатньо показовим, тому що регіон Епіру, столицею якого є м. Яніна,

¹⁹²Джонсон Б. Омріяний Рим. / Переклад з англ. Б. Превіра – Харків, 2020. – С. 213.

зосереджує в собі багато артефактів візантійського періоду, а більшість місцевих істориків та археологів займаються саме проблемами різних аспектів середньовічної історії, тобто історії Візантійської імперії, яку вважають своєю і пишаються нею.

Другою визначальною подією в історії Візантії зазвичай вважається розділення Римської імперії на Західну і Східну у 395 р. Після падіння Риму Константинополь остаточно стає головним і єдиним центром внутрішньополітичного життя імперії, і осередком торгівлі в Середземномор'ї, як Західному, так Східному. Сюди ввозились багатства з глибин Азії, Східного Середземномор'я назагал¹⁹³.

Падіння Західної Римської імперії тільки довершило процес зміцнення Візантії і утвердження її як єдиної імперії та спадкоємиці Великого Риму. До того ж, величезну роль тут відігравало християнство східного обряду, яке за своєю суттю і внутрішньою концепцією було цезарепапістським, спрямованим на зміцнення влади єдиного імператора, в єдиній імперії, з єдиною релігійною доктриною, розпочате ще Константином Великим і завершене Юстиніаном I Великим.

Менандр писав свій твір в епоху глибокої кризи в імперії, коли неоднозначні за своїм значенням наслідки Юстиніанового правління намагався скорегувати вже третій імператор. Зверненням для витоків цієї кризи, намаганням осмислити її причини і обумовлюється, очевидно, початок викладу історії у Менандра. В усякому разі, до такого висновку можна дійти за тими фрагментами праці історика, які дійшли до нашого часу. На основі цих фрагментів цілком очевидним є датування початку викладу подій 558 роком, – тобто роком, коли при владі у Візантії ще перебував імператор Юстиніан I. Діяльність цього правителя наклала глибокий відбиток на всі подальші процеси в імперії та її периферії, найпотужнішим чином позначилася на формуванні світогляду ромеїв, у тому числі – їхніх оцінок зовнішньополітичної ситуації загалом і взаємин з варварською периферією імперії в особливості.

¹⁹³Джонсон Б. Омріяний Рим... – С. 214.

З приходом до влади Юстиніана і протягом усіх 38 років його правління, аж до 565 р. включно, Східна Римська імперія розширила свої кордони і стала однією з наймогутніших держав тогочасного світу¹⁹⁴. Основною ідеєю політики імператора було відновлення колишньої величі Риму. Після падіння Західної Римської імперії у V ст. і встановлення на її уламках варварських королівств, Візантії нічого іншого не залишилося, як перебрати на себе функції наступниці величної держави і стати «Другим Римом». Ця концепція і лягла в основу політики Юстиніана, котрий прийшов до влади у 527 р., отримавши у спадок від попередників цілком розвинену в усіх її найважливіших характеристиках державу. Єдина ідеологія і єдина церква відігравали тут не останню роль. Ще в IV ст. римський імператор Константин Великий започаткував процес консолідації суспільства навколо нової релігійної доктрини¹⁹⁵, яка в подальшому стала поштовхом до формування нового східно-римського суспільства, яке прийшло на зміну суспільству західноримському, що відчутно трансформувалося в умовах зміненої політичної, етнічної, цивілізаційної ситуації загалом.

Тут доцільно буде здійснити історичний екскурс у минуле і окреслити основні етапи становлення ідеологічного підґрунтя Візантійської імперії, яке

¹⁹⁴Існує багато досліджень у світовій історіографії, присвячених Юстиніану I та його правлінню. Детальніше можна подивитись, наприклад: Bury J. V. A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. To 800 A. D.). Vol. 1... P. 354-482; The Cambridge History of the Byzantine Empire 500-1492. / Ed. By Jonathan Shepard. Cambridge University Press, 2008; Brown P. Society and the holy in late antiquity. / P. Brown California. 1982; Odahl.Ch. Constantine And The Christian Empire / Ch. Odahl. London and NY, 2004; Gregory T.E. History of Byzantium. / T.E. Gregory. 2005; Haas C. Alexandria in Late Antiquity / C. Haas. Baltimore and London, 1997; Hussey J.M. The Orthodox Church in the Byzantine Empire. / J.M. Hussey. Oxford University Press, 1990; Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society...; Астериос Г. Юстиниан Великий... Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке... – С. 8; Величко А. История византийских императоров. В 5 томах. – Т. 2. / А. Величко. – Москва: Вече, 2012 - С. 28 та багато інших.

¹⁹⁵Детально про політику Константина I Великого див.: Жданович Олеся. Аріанство в епоху Константина Великого...

особливо зміцніло за часів правління Юстиніана I і відбилося на політиці імператорів VI ст. стосовно «варварської» периферії Євразії.

Першооснова майбутньої Візантії, Східна Римська імперія перебувала наприкінці III – на початку IV ст. у досить непростих умовах. Велика кількість різноманітних релігій, культів, учень не давали відчуття стабільності, сприяла фрагментації менталітету тодішнього суспільства. Помітним і що далі, то актуальнішим був запит на появу якогось консолідуючого начала, яке би змогло більш адекватно відповідати потребам людини, запитам нової епохи. Такою силою стало християнство з його ідеями єдиногобожжя, до сприйняття яких римляни вже були підготовлені.

Християнство, з'явившись у Палестині, розповсюджувалось Сирією, Кілікією, Фінікією, з'явилося на острові Кіпр, поширилося до Едеси включно. Його хода по Римському світу була по істині тріумфальною. Досить швидко воно стало відомим в усіх куточках величезної Римської імперії. Перші християни гуртувались у общини, продовжуючи традицію, що існувала в іудеїв. Слід нагадати, що раннє християнство за своєю суттю мало багато схожих рис з іудаїзмом. Вищу ієрархію общини складали єпископи, пресвітери, диякони, котрі ведуть свою історію від апостольських часів¹⁹⁶.

Усі невеликі місцеві общини були тісно пов'язані між собою, ототожнюючи себе з єдиною, кафеолічною церквою. Взаємини римської влади з новою релігією від самого початку позначилися взаємним нерозумінням. Попри всю дискусійність церковних гонінь, історичні свідчення дозволяють говорити про переслідування християн від самого початку їх появи на історичній арені. Спершу у свідомості гонителів вони майже не відокремлювались від іудеїв, яких активно переслідували з огляду на їхнє очевидний опір усяким намаганням універсалізації Римської імперії і, як одна з необхідних умов такої універсалізації, їхньої адаптації до політико-ідеологічних умов єдиної держави. Але по мірі того, як різниця ставала все очевиднішою, а на іудеїв почали

¹⁹⁶Дюшен Л. История древней Церкви. – Москва, 1912. – С. 353.

дивитися як на один з місцевих культів, котрий не загрожує цілісності Римської держави, ставлення до християн змінювалося.

На початку IV ст. у християнській церкві відбулися кардинальні зміни, пов'язані з її легалізацією і піднесенням до статусу державної інституції. Перший візантійський імператор, згаданий уже Константин Великий формально завершив процес тривалих активних релігійно-ідеологічних пошуків, які тривали у римському суспільстві впродовж останніх століть. Однак це було тільки початком.

Пошуки сенсу буття розгорталися відтепер вже у межах християнського світогляду, а нові філософські ідеї, які раніше укорінювалися майже виключно в античному і давньосхідному цивілізаційному підґрунті, знаходили для себе підстави ще й в ідеях християнського віровчення. Як правило, їх адептами виступали священнослужителі, – освічені, однаково добре обізнані як з християнською історією, догматикою і мораллю, так і з кращими зразками античної філософської думки. Додавши до цього ще й різноманітні східні практики, ідеї гностиків, неоплатоніків, герметиків, отримаємо вибухову суміш вільнодумства в середині церкви. Вільнодумства, або ересі в середині християнської церкви будуть впливати на життя імперії протягом усього раннього періоду.

Культурно-релігійна політика, започаткована імператором Константином, стала одним із ключових, відправних і поворотних пунктів у становленні та подальшій історії Візантійської імперії. Особливо це проявилось за часів правління Константина I, – першого, як ми вже зауважили, візантійського імператора. Саме на роки правління Константина припадає створення ідеологічної бази нової імперії – утвердження християнства як офіційної релігії імперії. Відтепер і все потужніше, вже на християнських принципах, почав формуватися новий тип культури, що поступово заміщував традиційні античні цінності.

Релігійна політика Константина розпочалася з урегулювання конфлікту держави з християнством, залишеного у спадок від попередніх імператорів.

Складні взаємини між Християнською Церквою і державою досягли піку за правління Діоклетіана, котрий масштабними і почасти алогічними гоніннями остаточно налаштував вже досить велику і міцну армію християн проти влади. На момент переходу правління до Константина вся влада в імперії зосередилася в одних руках. Тож імператору, по-перше, необхідно було знівелювати загрозу з боку численних прибічників нової релігії, а по друге – знайти потужну ідеологічну опору і виправдання для своєї влади. Такою опорою і таким виправданням на той час могла стати тільки християнська віра і християнська церква, що її організувала і оформлювала.

У 312 р. Константин обнародував свій едикт, котрий поклав край жорстоким гонінням і дарував християнам свободу віросповідання і богослужіння. Його текст до наших днів не зберігся. 13 червня 313 р. у м. Медіолані Константин, разом із своїм тимчасовим союзником а в подальшому – непримиренним ворогом, Ліцинієм, оприлюднив едикт про віротерпимість. Цим документом було остаточно покладено край гонінням на християн і християнську церкву¹⁹⁷.

Константин, як то цілком справедливо зазначається у світовій історіографії і як про те вже неодноразово зауважили в наших дослідженнях і ми, відіграв вирішальну роль в історії християнства. Він поставив його на твердий ґрунт офіційного, освяченого авторитетом держави визнання. З часів його правління язичницька імперія почала все відчутніше перетворюватися на імперію християнську. Ідеологія античної цивілізації, язичницька в розумінні християн, переставала бути актуальною – у людей з'явилася приваблива альтернатива задовольняти свої найглибші релігійні потреби, свої найтаємничіші прагнення та бажання, звертаючись до християнської церкви, набуваючи статусу християнина, його менталітету і всіх притаманних християнству поведінкових моделей.

¹⁹⁷Жданович О. Культурно-релігійна політика Константина Великого. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 8. – Київ, 2008. – С. 26-34.

Очевидно, зважаючи, у тому числі й на всі ці, хоча й не тільки на ці, обставини, Константин вирішив перетворити християнство на державну релігію, скористатися її величезним і все зростаючим духовним впливом для ще більшого утвердження в імперії своєї влади. Від самого початку союзу церкви з державою провідна роль у цьому союзі належала імператорській владі.

Влада світська панувала над владою духовною, перебираючи, деякою мірою, на себе її функції (доктрина цезарепапізму). За часи правління Константина церква, яка добре пам'ятала жорстокості гонінь, не висловлювала жодних протестів чи застережень щодо цього. У подальшому ж беззаперечне право імператора втручатися у церковні справи було утверджене ще більше: воно санкціонувалося як світським законодавством, так і рішеннями церковних соборів.

Однак відбувався і процес зворотний. Не все у церковних справах регламентувалося світською владою, – хай би то була навіть влада імператора. Держава проголошувала християнську церкву офіційною і панівною для всієї імперії, визнавала божественне встановлення її канонів, сам імператор заявляв про свою повагу основних принципів церковного устрою та церковних догматів. Він міг відносно самостійно призначати та звільняти ієрархів, втручатись у церковно-релігійні суперечки, однак не міг відмінити те, що вважалося одкровенням і загальноприйнятими традиціями. Канони стали свого роду статтями неписаної конституції імперії в ідеології і моралі.

Союз імператора з християнською церквою мав насамперед чітко виражений політичний характер. Саме з часу правління Константина Великого християнство набувало вирішального значення в ідеологічному житті імперії, а християнська церква поступово перетворювалася на пануючу релігійну інституцію. Вона швидко почала активно користуватися своїм новим, цілком прийнятним для неї становищем. Імператор розглядався як захисник і покровитель, охоронець порядку та єдності в самій церкві і на те були свої підстави і свої резони в усе ще непевних умовах боротьби за утвердження

догмату. Християнські організації поступово, але все відчутніше, набували всіх майнових прав офіційно визнаних державних установ.

Такому співвідношенню світської і духовної влади в імперії суттєво сприяло утверджені в античній греко-римській цивілізації принципи. В ідеологічній сфері дуже важливим було те, що імператор за часів пізньої Римської імперії ніколи не вважався богом чи нащадком богів, – на відміну, скажімо, від іранських шахів, котрі проголошували себе братами сонця й місяця.

У сфері ж суто політичній суттєво вплинуло на перебіг подій те, що Східноримська імперія ніколи не трансформувалася у справжню спадкову монархію. Християнство, відповідно, проголошувало божественним не самого імператора, а його владу. Воно санкціонувало і освячувало режим необмеженої монархії і вважалось прямим замовником християнської держави і державності, обмеженої автократії. Константин Великий створив християнську імперію, в якій християнські мислителі вбачали прообраз майбутньої всесвітньої імперії.

Одним із безпосередніх результатів такого осмислення стала розробка одним із сучасників імператора Константина Великого, церковним істориком Євсевієм Кесарійським християнської концепції божественного походження і характеру імператорської влади у християнській державі. Імператор – не бог, але він обраний богом і, таким чином, – посланник, вікарій бога на землі, намісник, володар божою милістю. Концепція Євсевія освятила покору імператорській владі в земних справах так само, як Богу – у справах віри. Церковний історик навіть розвивав ідею про те, що імператор править разом із Сином Божим. Євсевію належить також і розробка концепції християнської держави – імперії – як держави християн та імператора як світського глави своїх численних християнських підданих¹⁹⁸.

Спільний, чи принаймні одночасний, процес утвердження візантійської держави і християнства призвів до взаємовигідного союзу між ними. Імперія в

¹⁹⁸Детальніше див.: Жданович О. Культурно-релігійна політика Константина Великого... – С. 26-34.

результаті такого союзу отримала міцну ідеологічну опору, своє ідеологічне обґрунтування й виправдання. Церква ж, у свою чергу, отримувала офіційне визнання і статус державної установи, – з усіма належними правами і привілеями, з захистом на державному рівні і всією потугою держави своїх інтересів. У подальшій уніфікації християнського вчення, у боротьбі і суперництві різних релігійних напрямів саме форма церковного християнства, завдяки вірності ustalеним традиціям і чіткій організаційній структурі, виявилася найбільш дієздатною. Дуже швидко вона витіснила на другий план або ж навіть підпорядкувала собі усі інші форми, котрі раніше існували самостійно. Саме цей напрям у християнстві став згодом єдиним, знівелювавши всю позацерковну християнську практику.

Християнська ідеологія і християнська церква через два століття стануть наріжним каменем, на якому розбудовуватиме свою державу імператор Юстиніан. Його законодавчі реформи базувалися, – як то часто зазначається, – на загальнохристиянських постулатах, але в поєднанні з прагненням відродження минулої слави Риму в нових умовах¹⁹⁹. Насамперед, це проявилось у правничій реформі – створенні кодексу Юстиніана. Закони були базовані на засадах римського права, тоді як у Західній частині варварські королівства формували законодавчу базу на основах звичаєвого права²⁰⁰.

Законодавчі реформи поєднувались із завойовницькою політикою держави, базованою, знову ж таки, на єдиній меті – відновлення величі і єдності Римської імперії. Таким чином, базовані на християнських принципах внутрішні реформи (кодифікація законодавства) і зовнішні завоювання (чи, вірніше, відвоювання у «варварів» колишніх римських територій, – усе це стало

¹⁹⁹ Див., наприклад: Очерки по истории Византии. / Под ред. В.К. Бенешевича. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 27.

²⁰⁰ Див., наприклад: Хвостова К.В. Византия и Запад. Сравнение цивилизационных параметров. // Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви, 800-летие захвата Константинополя крестоносцами). Тезисы докладов XVII Всероссийской научной сессии византинистов. – Москва: ИВИ РАН, 2004. – С. 165-168.

засадничими принципами, фундаментом політики Візантійської імперії на ранньому етапі її існування.

У спадок від Римської імперії Візантія отримала соціально строкатий поліетнічний склад населення, нерівномірний економічний розвиток провінцій, обумовлений їх географічним розташуванням і природними умовами, іншими не менш важливими факторами. Неоднорідність населення подекуди просто вражає – у межах однієї держави мирно уживалися греки і римляни, вірмени, сирійці, фракійці, копти, кілікійці, ісаври та ще багато різноманітних племен і народів з усіх околиць імперії. Усі вони так чи інакше, але зберігали свої власні звичаї й традиції, особливості організації повсякденного життя. Однак і греко-римський вплив був у них відчувався доволі потужно, хоча в першу чергу він проявлявся у містах.

Населення різних областей ранньої Візантії відрізнялось один від одного особливостями свого психо-ментального складу²⁰¹. До того ж, у більшості негрецького, і як правило, сільського населення, були сильними свої, усе ще збережені традиційні культу і вірування. Об'єднувало імперію кілька факторів. Серед цих факторів особливо виділимо все зростаючі впливи єдиної державної релігії, християнства з його універсалізуючою тезою про те, що «немає іудея і немає елліна», про єдність усіх людей во Христі. Значну роль у процесі універсалізації візантійського суспільства відігравала державна ідеологія, яка засновувалася, серед іншого, на проголошенні влади єдиного правителя, імператора-самодержця, автократора (ο αυτοκράτωρ).

Ну і, на завершення, зауважимо також важливість належності всіх народів до однієї держави: єдиної держави, держави ромейської (римської), громадянством і належністю до якої візантійці дуже пишались, називали себе римлянами (ρομαίοι), відповідно ідентифікуючи себе з давніми римлянами і славою Давнього Риму. У цьому зв'язку ще раз слід нагадати, що назва Візантія почала застосовуватись європейцями з XIV ст. саме за назвою містечка

²⁰¹Чекалова А.А. Быт и нравы византийского общества. // Культура Византии IV – первая половина VII вв. – Москва: Наука, 1984. – С. 632.

Візантій, на базі якого і був збудований Константинополь, про що ми вже згадували вище. Тому застосування нами традиційно прийнятої в історіографії термінології цілком умовне і не має нічого спільного з самоідентифікацією ранньосередньовічних ромеїв. Однак, задля уникнення плутанини, ми будемо дотримуватись широко вживаних назв і термінів: «Візантія» і «візантійці», поряд з більш коректним визначенням «ромеї», в контексті і з точки зору особливостей досліджуваної епохи – VI ст., але з певними вкрай необхідними для нашого дослідження екскурсами в історію від початку IV ст. і далі.

Візантія, на відміну від західноєвропейських королівств епохи Середньовіччя, успадкувала від Риму готові політичні, правові, соціальні та інтелектуальні конструкції, як то часто і цілком справедливо зауважується в спеціальній літературі²⁰². Існувала свого роду ґрунтовна база, – фундамент, на якому, навіть без серйозних перебудов, виросла і утвердилася нова держава. На противагу цьому, на заході колишньої Римської імперії життя суспільства будувалося на основі привнесених зовні у ході Великого переселення народів і варварських завоювань «варварських» звичаїв, менталітету, політичної організації тощо.

В житті ранньовізантійського суспільства на початку VI ст. дуже відчутно простежуються загальноімперські тенденції до відродження, як це вже було сказано нами вище, колишньої могутності Риму. До цього додається все потужніший вплив християнства, ідеями і практиками якого густо забарвлені всі сфери життя суспільства. Після переломної, але і перехідної епохи Константина Великого, правління імператора Юстиніана позначене уже явно безальтернативним і безповоротним утвердженням християнства, боротьбою з реліктами античного менталітету і античних поведінкових моделей. Здається також очевидним, що цей імператор набагато краще і чіткіше у порівнянні з Константином Великим усвідомив роль християнства як державної ідеології в

²⁰² Див про це, напр.: Поляковская М.А. Византия, византийцы, византинисты. – Москва. – С. 188.

імперії. Тому-то він, за образним визначенням М. Анастоса, і керував церквою авторитарними методами, «залізною рукою»²⁰³.

З огляду на всі ці процеси внутрішніх і зовнішніх потрясінь, соціальних, політичних, ментальних трансформацій, кардинальних змін у повсякденному житті народів Східного Середземномор'я і довколишніх земель, період історії регіону від 395 по 610 рр. умовно можна назвати перехідним²⁰⁴. Зі смертю імператора Феодосія I Римська імперія була розділена, як ми вже зауважували, на Західну і Східну і поділена між його синами Аркадієм і Гонорієм. З того часу кожна частина почала жити своїм власним життям, практично не перетинаючись²⁰⁵. Після ж падіння Риму під ударами варварів і утворенні на Заході варварських королівств, слава колишньої Римської імперії з цілковитими на те підставами мала бути наслідувана Східною імперією – Візантією.

І дійсно, «римський дух» на сході не тільки не був забутий – він, як вже зазначалося вище, відновлювався з новою силою, поставав у нових ідеях і в нових проектах. Політика Юстиніана I з цілковитою очевидністю відображає ідею відродження величної Римської імперії, особливо у поєднанні з християнською релігією, що стала основною офіційною ідеологічною доктриною імперії ще з IV ст., за сприяння християнської церкви і за виправдання християнськими мислителями тієї доби, як і доби попередньої, намагань утвердити християнську державу в якомога ширших її кордонах. Придворний історик Юстиніана, згаданий уже Прокопій Кесарійський у своїх працях беззаперечно демонструє позицію, що Візантія – це і є Рим, а Західна

²⁰³Anastos Milton V. Justinian's Despotic Control over the Church as illustrated by his Edicts on the Theopaschite Formula and his Letter to Pope John II in 553. // Studies in Byzantine intellectual history. Variorum reprints, London, 1979. p. 1-11.

²⁰⁴Див., наприклад: Asterios Geostergios. Justinian the Grate. The Emperor and Saint. Belmont, Massachusetts. P. 14.

²⁰⁵Докладніше див. у книзі: Kaegi W. E. Byzantium and the Decline of Rome... С. 3-4.

частина – це Італія. Відповідно візантійці – ромеї, а мешканці Заходу – італійці²⁰⁶.

Спонукали Прокопія і Юстиніана до таких дій і до таких потрактувань актуальні події, якими позначена епоха. По необхідності коротко зазначимо тільки найважливіші з них. для початку зауважимо собі, що імператор Феодосій Великий фактично відвоював імперію у варварів і зміг, на певний час, навіть відновити її. Проте після його смерті небезпека від вестготів зростає з новою силою. Наступний імператор, Аркадій не зміг зупинити просування імперією вестготів, коли Аларіх на шляху до Македонії спустошив Фессалію та Центральну Грецію і вдерся на Пелопоннес. Міцно утвердившись на території Візантії, готи протягом кількох років мали вплив на імператора і почували себе господарями в Константинополі. Так тривало, доки Аларіх не пішов на Захід. Захопивши Рим, вестготи розселились по території Іспанії й Галії і залишили в спокої Східну частину імперії.

Проте довго насолоджуватися спокоєм. хоча й відносним, ромеям не випадало. У 40-х роках п'ятого століття на величезній території, що простягалася від Дону на сході до Паннонії на заході, свою потужну державу створили войовничі тюркомовні кочовики гуни. Аттіла нічим не відрізнявся від правителів – вождів інших етносів, що прийшли в рух у ході Великого переселення народів, і почав загрожувати імперії вторгненням і захопленням.

На відміну від багатьох інших, які так і набралися сміливості вторгтися у межі Римської імперії, погрози Аттіли цілком підкріплювалися конкретними діями. У 441 р. гуни захопили Вімінацій, Сінгідун, Ніш і Сирмій. Війська Аттіли впритул підійшли до Константинополя²⁰⁷. Імперія на той момент була вкрай ослабленою, тому імператор змушений був погодитись платити гунам данину. Однак, Аттілі цього виявилось мало, і вже в 447 р. кочовики рушили на південні дунайські провінції.

²⁰⁶Чекалова А.А. Запад и Восток в представлении ранневизантийских авторов... – С. 168-170.

²⁰⁷Див. напр.: Диль Ш. История Византийской империи / Ш. Диль. – Москва, 1948. – С. 22.

Нові перемовини не дали відчутних результатів. Офіційний Константинополь категорично відмовився платити варварам данину. Це був дуже сміливий і ризикований крок імператора Маркіана. На щастя ромеїв, гунів, так само як і готів майже півстоліття тому, більше вабила територія Західної Римської імперії, аніж Східної. З походу на Захід Аттіла вийшов з ослабленою армією і невдовзі помер, а його імперія розпалася²⁰⁸.

Друга половина V століття для Візантії пройшла під знаком ще інтенсивнішої, різнопланової комунікації з довколишніми, войовничо налаштованими етносами, яких візантійські джерела називають узагальнюючим терміном «варвари». Саме в такому узагальнюючому значенні, без жодних негативних конотацій, будемо використовувати цей термін і ми.

Східноримські імператори, один за одним, змушені були приймати варварів на службу, часто – наділяти їх землею, відкупатися від їхніх зазіхань і взагалі – всіляко задобрювати. Серед цих народів особливу загрозу певний час становили остготи. З'явившись на кордонах Східної Римської імперії, вони загрожували їй аж до падіння імперії Західної, у хрестоматійному 476 р. Тоді візантійський імператор Зенон, вдавшись до відомих талантів ромейських дипломатів, переорієнтував фокус Теодориха на повторне завоювання римських територій. Таким чином він в черговий раз відвів від своєї держави германську небезпеку.

З кінця V століття, після 476 року залишається, фактично, лише одна спадкоємиця Римської імперії – східна її частина. Вона охоплювала в своїх межах майже весь Балканський півострів, окрім північно-західної його частини, Малу Азію і Сирію, а також Єгипет і Кіренаїку на північному сході африканського узбережжя²⁰⁹. За кілька десятиліть до приходу до влади імператора Юстиніана I, імперія опинилася в стані глибокої, усе більш відчутної кризи. Окрім внутрішньодержавних негараздів, активізувалася й зовнішньополітичні її вороги. Небезпека відчувалася з кількох боків одночасно.

²⁰⁸Там само.

²⁰⁹Диль Ш. История Византийской империи / Ш. Диль. – Москва, 1948. – С. 26.

На початку VI ст. перси відновили війну з Візантією в Азії. Тоді ж розпочалися активні напади слов'ян і аварів на ромейські провінції на південь від Дунаю.

Сходження на імператорський престол Юстиніана знаменувало собою, як ми вже зазначали, утвердження політики стабілізації внутрішньої ситуації, стримуванні зовнішньої загрози і масштабних завоювань, метою яких було визначено відновлення Римської імперії. Проте вже до кінця правління Юстиніана стала очевидною неможливість повної реалізації цих планів. Імперія була виснажена постійними війнами, для їх провадження потрібні були все більші кошти. Багато грошей потребувало й широкомасштабне будівництво церков, храмових споруд, палацових комплексів, міст, укріплень, якими так прославився імператор серед сучасників і наступних поколінь.

Основний тягар поповнення скарбниці ліг на плечі простого народу, з якого стягувалися непомірні податки, – на ремісників, торговців, підприємців. Не становили винятку й заможні верстви візантійського суспільства – вони також змушені були віддавати частину своїх статків на все зростаючі потреби держави. Наростало невдоволення, яке швидко переростало в бунти і повстання, що поширювалися імперією, різними її куточками і серед різних її частин.

Внутрішня політика перебуває, як правило, у тісному взаємозв'язку з політикою зовнішньою. На момент приходу Юстиніана до влади Візантія була оточена варварами з усіх боків. Зовнішня політика імператора була спрямована на стримування ворога, і ця політика була, водночас, одним з важливих векторів відродження великої Римської імперії, продовженням зусиль на зміцнення держави назагал. Повернення захоплених варварами територій було, отже, необхідною умовою реалізації планів Юстиніана і однією із складових цих планів.

Умовно зовнішньополітичну діяльність Юстиніана I можна розділити на 3 напрями. Першим з них традиційно позначається боротьба з германськими племенами на заході, з метою відвоювання колишніх римських земель. Другим визначається майже перманентне суперництво з Сасанідською Персією –

давнім і непримиримим ворогом Візантії в усьому азійському регіоні. І, нарешті, третім напрямком стало подолання нової загрози з боку степових кочовиків з півночі.

Не можна назвати ці напрямки зовнішньої політики Юстиніана цілком оригінальними. Як уже було сказано, всі його попередники на імператорському престолі в Константинополі продовжували вважати втрачені західні землі, де тепер існували окремі незалежні варварські королівства, своїми територіями. Але в політиці Юстиніана ми спостерігаємо суттєві зміни. Прагнення повернути західні землі, відновити імперію в кордонах держави Феодосія Великого лягло в основу зовнішньополітичної доктрини Юстиніана – створення Другого (чи Нового) Риму.

Боротьба з германськими племенами на заході з метою відвоювання колишніх римських земель.

На заході з імперією межували незалежні королівства вандалів і остготів. На початку 50-х рр. VI ст. Юстиніан розпочав масштабні завоювання Північної Африки, а згодом і Італії, реалізуючи вже згаданий вище курс на розширення Візантії до кордонів колишньої Римської імперії.

Традиційно зазначається, що візантійське військо на той момент уже було набагато краще оснащеним, аніж ополчення довколишніх народів. У тактичному і оперативному плані вони також мали відчутні перевагу над германцями. Едвард Люттвак²¹⁰ справедливо зауважує, що в германців були свої, загальновизнані переваги порівняно з візантійцями, однак Юстиніан був впевнений у своїх силах (швидше за все – саме в плані стратегії, а не тільки у військових уміннях), коли розпочав завоювання Північної Африки й Італії. Навряд чи він при цьому послуговувався всього лише власними амбіціями. Такі масштабні кампанії повинні були базуватися на конкретному військовому підґрунті і впевненості у своїх реальних силах і для такої впевненості були,

²¹⁰Детальніше про візантійську тактику і стратегію періоду раннього середньовіччя див., напр.: Люттвак Э.Н. Стратегия Византийской империи.... – С. 121-123.

очевидно, належні підстави. Упевненості імператорові, додавали, очевидно, і визнані таланти його воєначальників. Серед цих останній особливо авторитетними були Велізарій і Нарзес, які вміли прораховувати ризики, вибудовувати стратегію і мали неабиякий дипломатичний талант – за роки служіння імператору вони неодноразово стверджували і ці таланти, і свій авторитет.

У 533 р Візантія розпочала давно очікувану війну з вандалами. Приводом до війни стали внутрішні перипетії, коли владу в Карфагені у 531 р. захопив правнук Гейзеріха Гелімер, налаштований вороже по відношенню до ромейської держави²¹¹. Привід був дуже формальним – Юстиніан давно уже розширював свою владу і свої впливи в Західному Середземномор'ї, на африканському його узбережжі – в тому числі. Отже, відразу ж після придушення повстання «Ніка» і заключення перемир'я з Персією, Юстиніан виявляв цілковиту готовність до відвоювання колишніх римських територій у варварів: Африки – у вандалів, Італії – в остготів.

Протягом осені і зими 533-534 рр. військо Гелімера було розбите візантійцями під командуванням талановитого а до того ж і повноважного Велізарія – василевс видав йому грамоту, за якою розпорядження полководця зрівнювалися на час військової кампанії з розпорядженнями самого Юстиніана²¹².

Розгромивши вандалів, ромеї розв'язали війну з остготами (з 535 по 552 рр.), які мали своє окреме королівство в Італії. Приводом до війни стали події, що розгорнулися в середовищі політичної верхівки остготів після смерті у 534 р. Аталаріха – малолітнього онука Теодориха Великого. Замість нього, згідно заповіту Теодоріха, правила державою його мати, талановита, енергійна Амаласунта²¹³. Коли ж спадкоємця не стало (у 534 р. король Аталаріх помер²¹⁴),

²¹¹ Romano G., Solmi A. *Le dominazioni barbariche in Italia* / G. Romano, A. Solmi. Milano, 1940. P. 224.

²¹²Детальніше: Bury J.V. *A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian*. Vol. 2... P. 124-150.

²¹³Procop.Bell. Got. I, 2-3.

племінник Теодориха Теодат (чи, за іншим читанням, Теодахад) змістив регентшу з престолу і з подальшим засланням, ув'язненням і фактичною стратою. Тут свою роль зіграла відома своїми методами підкилимних операцій візантійська дипломатія. Справа в тому, що формально ромейська влада підтримувала Амаласунту, яка, здається, цілком щиро намагалася зберігати дружні стосунки з Константинополем. Насправді ж візантійці, як це вони практикували доволі часто у своїй політиці, вели подвійну гру, контактуючи як з Амаласунтою, так і з Теодатом. Після її смерті, скориставшись формальним приводом порушення умов перемир'я і кордонів між остготами і гепідами, ромеї оголосили війну Королівству остготів. Справжньою ж причиною війни між Візантією й остготським королівством, цілком очевидно, стало продовження Юстиніаном своєї політики по відвоюванню територій Римської імперії і відновлення її в межах колишніх кордонів.

Починаючи з 535 р. і до 552 р. між ромеями і остготами точилася дуже виснажлива війна. Під час цієї військової кампанії остготи змушені були шукати підтримку у давнього суперника Візантії – Персії. Навесні 539 р. до Ірану таємно прибули послы від остготського вождя Вітігіса. Шахиншах Хосров I Ануширван підтримав готів, бо був радий будь-якій можливості розпочати війну з Візантією. Вже в 540 р. укладений незадовго до війни з вандалами «вічний мир» між двома імперіями був порушений і Персія розпочала масштабну підготовку до війни²¹⁵.

Але Хосров тільки використав готів у своїх цілях, а от врятувати їх від розгрому візантійськими військами він не зміг; чи, можливо, й надто цього бажав. Після відвоювання Італії, у 554 р. війська ромеїв розгромили ще й франків з алеманами²¹⁶; у цей же період був відвойований у вандалів південний

²¹⁴Див.: Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке / З. В. Удальцова. – Москва, 1959. – С. 247.

²¹⁵Про візантійсько-перські взаємини мова піде нижче.

²¹⁶Докладніше про взаємини з західними варварами див.: Bury J. V. A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian. Vol. 2... P. 255-274.

схід Іспанії²¹⁷. Мрія Юстиніана про возз'єднання Римської імперії була здійснена, але вся західна частина була спустошена і розорена, економіка підірвана. Моральний дух ромулів також був не на найвищому рівні через великі людські й матеріальні втрати.

Боротьба з Сасанідами.

Сусідами Візантії на сході була Персія, де з початку III ст. правила династія Сасанідів. У 208 (можливо 209) р. один з правителів Парса – Папак з роду Сасанів – убив царя Гочіхра і захопив владу в країні²¹⁸. Однак першим сасанідським царем вважають Арташира)²¹⁹.

Візантійські історики (уже згадуваний раніше Агафій) писали про прихід до влади нової династії у сусідній державі, що дедалі більше посилювалася: «... дехто на ймення Артаксар (звук «ш» у грецькій фонетиці відсутній. – О.Ж.), перський муж, спершу геть нікому не відомий і нічим не знаменитий, але цілком енергійний і здатний до великих діянь ... зібрав змовників, напав на царя Артабана і вбив його... знищив могутність парфян і повернув персам їхнє царство» (Agaph. II, 26). У 226 р. Арташир був коронований і став шахиншахом Ерана (царем царів Ірана). Столицею нової династії Сасанідів стало місто Ктесифон. Територія Сасанідської держави включала в себе Іран з областями на південному заході середньої Азії і заході Афганістану, нижню і середню Месопотамію²²⁰.

²¹⁷Див. детальніше, наприклад: Gregory T. A History of Byzantium.... P. 135-138; Norwich J. A Short History of Byzantium. / J. A. Norwich. New York, 1999 P. 66-73; Oman C.W. The Byzantine Empire / C.W. Oman London, 1892. P.81-97; Корсунский А.Р. К вопросу о византийских завоеваниях в Испании в VI-VII вв. – ВВ, XII / А.Р. Корсунский. – Москва, 1957. – С. 31-45.

²¹⁸Dignas B., Winter, E. Rome and Persia in late antiquity...; Dodgeon M., Lieu S. N. C. The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 226–363...; Greatrex G., Lieu, S. N. C.; The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 363–630; Howard-Johnston J. D. East Rome, Sasanian Persia and the end of antiquity...; Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран...

²¹⁹Про персько-візантійські війни також див.: Bury J.V. A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian. Vol. 2... P. 75-124. Дашков С. Б. Цари царей – Сасаниды.... – С. 53.

²²⁰История Ирана... – С. 107.

У 283 р. між Сасанідами і Римською імперією вперше офіційно були встановлені братерські відносини, за якими передбачалась практика взаємного всиновлення спадкоємця престолу однієї держави правителем іншої²²¹. Проте дипломатичні стосунки обох держав розвивалися непросто. Персам, як і будь-яким імперіям, властиво було прагнення до завоювання нових територій, до примноження своїх володінь. Але сусідом Сасанідів на заході була теж імперія, Рим, спочатку, – як держава єдина, а згодом – у східному, візантійському її варіанті. Зустріч цих двох імперій не міг не привести до конфронтації, і така конфронтація мала своїм найвищим виявленням серію воєн²²². З самих початків ініціатива у наступальній політиці перейшла до іранських шахиншахів, які періодично вторгалися у Сирію та Малу Азію.

Після низки територіальних війн між Римом і Персією наприкінці III і в IV ст., у 387 р. вдалося заключити мирний договір, за яким Сасаніди отримали більшу частину Вірменії, Східну Грузію й Албанію. Під вплив Риму потрапили західна частина Вірменії та область Лазіка у західній Грузії²²³. Станом же на першу половину VI ст. візантійсько-персидський кордон пролягав всього за 5,25 км від візантійського військового укріплення Дарас і за 18 км від перського міста Нізібія²²⁴.

Таким чином, з IV ст. наступниця Риму, як це наголошувалося в офіційній пропаганді Константинополя, Східна Римська імперія, яку ми частіше називаємо Візантією, увійшла в безпосереднє зіткнення з Сасанідською Персією у Межиріччі й на Кавказі. Ці великі держави в епоху раннього

²²¹Чекалова А.А. Византия между державой Сасанидов и варварскими королевствами Запада в IV – первой половине VII в... – С. 83.

²²²История Ирана... – С. 108.

²²³Лазіка (місцева назва – Егрісі) – назва області в Західній Грузії, з VI ст. територія Лазіки була ареною боротьби між Візантією і Сасанідською Персією. За договором 562 р. Лазіка перебувала в залежності від Візантії. У VIII ст. область увійшла до складу Абхазького царства.

²²⁴Karaplı K. Δάρας μια πόλη-φρούριο στην Άνω Μεσοποταμία (6^{ος}-11^{ος}αιώνες). // Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη. / K. Karaplı. Athens-Thessaloniki, 2005. P. 137-160.

середньовіччя були найближчими, найпотужнішими та найважливішим суперниками, але й партнерами одна для одної.

Одним з важливих аспектів суперництва Візантії та Ірану в регіоні був контроль над найбільшою торгівельною артерією того часу – так званим Великим шовковим шляхом, який з'єднував Китай і Візантію, далекосхідний і середземноморський регіони, Азію та Європу. Коштовний витвір китайців – шовк – був відомий римлянам ще на початку нової ери. Це була дуже дорога тканина, з якої шили святковий одяг не для всіх, а тільки для заможних і знатних осіб. Його носили при імператорському дворі, одягали у найбагатших і найвідоміших віллах, з нього шили культовий одяг для священників. Шовк був розкішшю, його приносили в дар богам, ним покривали алтарі²²⁵. У ранньому середньовіччі ця тканина прирівнювалась до золота, хоча стала вже більш поширеною завдяки стрімкому розвитку торгівлі. У IX ст., а саме в епоху вікінгів, шовк потрапляв навіть до далекої Скандинавії і набув там величезної популярності²²⁶.

Назва «Великий Шовковий шлях» не була у вжитку в період раннього середньовіччя. Вона, як і багато інших вже усталених історичних чи географічних назв, увійшла в історіографію у XIX ст. і слугувала для позначення величезної торгівельної магістралі, котра зв'язувала Китай з Римо-Візантійським світом, Близьким Сходом і Заходом. Шовковим шляхом ці маршрути назвали з огляду на те, що Китай традиційно вважався батьківщиною шовку²²⁷. Звісно, що таке визначення досить умовне, бо шовк, при всій його цінності, не був єдиним товаром, яким торгували купці у тогочасному світі. Тим зрозумілішим стає прагнення і Візантії, і Ірану контролювати маршрути, якими товари Сходу попадали на Захід. Задача такого контролю значно

²²⁵Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком в V-VII вв. // ВВ. – Т. I (XXXVI). – Москва, 1947. – С. 184-185.

²²⁶Про шовк у вікінгів див.: Vedeler Marianne. Silk for the Vikings...

²²⁷Иерусалимская А.А. Кавказ на Шёлковом пути. Каталог временной выставки. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 3.

полегшувалася тим фактом, що маршрути ці пролягали через території, підконтрольні обом цим імперіям.

Один з основних шляхів пролягав з Китаю через Середню Азію²²⁸. Вздовж басейну річки Тарім, через Согдіану купці змушені були виходити до кордонів Ірану²²⁹. Обхідний шлях через Каспійське море і Кавказькі гори був дуже складним, бо проходив через солончакові і безводні степи. Необхідно було переправлятися через великі і небезпечні повноводні ріки, а це складало неабияку небезпеку для життя караванників. Дуже рідко купці користувалися цим шляхом, наражаючись на смертельну небезпеку. Проте й за нього йшла боротьба.

²²⁸ Детально про маршрути див., наприклад: Stein. *Innermost Asia*. Oxford, 1928. I. P. 227-230.

²²⁹ Про шовковий шлях через Кавказ та виробництво шовку див.: Иерусалимская А.А. Шёлковая ткань с Бахрамом Гуром из могильника Мощевая Балка. // ТГЭ. Культура и искусство народов Востока. Т.V. – Ленинград, 1961. – С. 40-50; Иерусалимская А.А. О северокавказском «шёлковом пути» в раннем средневековье. // Советская Археология, 1967, № 2 – С. 55-78; Иерусалимская А.А. «Великий шёлковый путь» и Северный Кавказ. – ГЭ. – Ленинград, 1972; Иерусалимская А.А. К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из могильника Мощевая Балка). // Народы Азии и Африки, 1967. - № 3. - С. 120-126; Иерусалимская А.А. К сложению школы художественного шелкоткачества в Согде. // Средняя Азия и Иран. – ГЭ. – Ленинград, 1972. – С. 5-58; Иерусалимская А.А. Западные ткани на Дальнем Востоке (эллинизм и раннее средневековье). // Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока. – ГЭ. – Ленинград, 1975. – С. 40-52; Иерусалимская А.А. Аланский мир на «шёлковом пути» (Мощевая Балка — историко-культурный комплекс VIII-IX вв.) // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. – ГЭ. – Ленинград, 1978. – С. 151-162; Иерусалимская А.А. Находки предметов христианского культа в могильнике Мощевая Балка. // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. – ГЭ. – Ленинград, 1985. – С. 101-112; Иерусалимская А.А. Археологические параллели этнографически засвидетельствованным культам Кавказа. // Советская Этнография. – 1983 – № 1. – С. 101-118; Иерусалимская А.А. Мешочки для амулетов из могильника Мощевая Балка и христианские ладанки. // Сообщения Госуд. Эрмитажа. – Т.XLVII - 1982. – С. 53-56; Иерусалимская А.А. К вопросу о торговых связях Северного Кавказа в раннем средневековье. // Сообщения Госуд. Эрмитажа. – Т. XXIV – 1963. – С. 35-39; Иерусалимская А.А., Милованов Е.А. Лук из Мощевой Балки. // Сообщения Госуд. Эрмитажа. Вып.41 – 1976. – С. 40-44.

Прагнення Риму, а пізніше й Візантії, встановити свій вплив над Кавказом мали своєю метою контроль над торгівельними шляхами через Каспійське море. Для персів така політика була, звичайно, неприйнятною. По-перше, за таких умов вони втрачали роль посередників у торгівлі між Сходом і Візантією, з правом монополювати ціни на транзитні товари. По-друге, вони суттєво послаблювали свої впливи на Закавказзя. З іншого боку, посилення перської присутності в Передній та Малій Азії становило пряму загрозу візантійським інтересам, а їхнє проникнення до узбережжя Чорного моря загрожувало ще й прямими конфліктами за підконтрольні візантійцям причорноморські території.

Перманентний стан війни між Іраном та Візантією у Ранньому середньовіччі за вплив на Кавказький регіон дозволяв тримати в тонусі обидві держави, спонукав Візантію до пошуку інших, альтернативних або ж додаткових шляхів розвитку торгівлі і нових маршрутів, а також поступово виводив ромеїв на новий рівень комунікацій, насамперед, з кочовими тюркомовними племенами Сходу, степів Євразії назагал.

Війна між Візантійською імперією та Сасанідською Персією розпочалася у 521 р. Вже 523 р. Сасаніди втратили Лазіку, правитель якої прийняв християнство й заручився підтримкою і допомогою Візантійського імператора. З 530 р. у візантійсько-персидській війні перемагали ромеї, а коли до влади в Ірані у 531 р. прийшов шахиншах Хосров I Ануширван, між країнами був підписаний так званий «вічний мир», тобто безстрокове перемир'я (532 р.), про яке ми вже згадували у зв'язку з війнами проти вандалів. Однак вже з 540 р. бойові дії були відновлені і велися з невеликими перемир'ями. Після виснажливої і практично безрезультатної війни між Сасанідським Іраном і Візантійською імперією, обидві країни виявилися вкрай ослабленими²³⁰.

У 562 р. між ромеями і персами було укладено новий мирний договір, тепер уже строком на 50 років. Деякі пункти цього документу містять цінну інформацію про регулювання торгівлі на Великому шовковому шляху для обох

²³⁰The Cambridge History of the Byzantine Empire. 500-1492... P. 130-155.

держав. У Менандра знаходимо цінну інформацію про посольство Візантії, на чолі з воєначальником і дипломатом Петром Патрікієм (тим самим Петром Патрікієм, який був задіяний і в історії з Амаласунтою, про яку ми вже згадували вище)²³¹ до Персії, а також деякі пункти договору, в яких чітко сформульовані правила контролю над провозенням товарів через кордони.

Так, за Менандром, ромеї, перси та інші купці, котрі торгують будь-якими товарами, зобов'язані провозити свої товари тільки через встановлені митні пункти, дотримуючись при цьому встановлених правил і норм:

«Κατά Τρίτην τάξιν, ὥστε τοὺς ἐμπόρους. Ῥωμαίων τε καί Περσῶν τῶν ὁποίων οὖν φορτίων, τούτους δέκαίτους τοιο ὑσδεποριστάς κατά τό ἐξάρχῆς κρατήσαν ἔθος ἐμπορεύεσθαιδιά τῶν εἰ ρημένων δεκατευτηρίων»²³².

Це було прописано в договорі про перемир'я, яке уклали між собою ромеї і перси на 50 років. Договір складався з 13 пунктів, третій з яких і стосувався торгівельних норм і правил. Саме тому фраза у Менандра, наведена нами, починається зі слів «Κατά Τρίτην τάξιν» – «стосовно третього пункту», або ж, «по третє».

Ці митні пункти пропуску облаштовували в містах Нізібія і Дара²³³. Окремими пунктами договору регламентувалося, щоб різні сарацини та будь-які торговці з представників варварських народів, підлеглих Візантії, або Персії, їздили тільки через визначені договором митниці. Порушення пунктів цього договору каралося законом. Крім того, регламентувався взагалі перетин кордону Між Персією та Візантією: підданим обох держав не дозволялося

²³¹Найбільш повно і ґрунтовно про особу Петра Патрікія, юстиніанівського полководця, посла і письменника див. у монографії грецького дослідника.: Αντωνόπουλος Π. Πέτρος Πατρίκιος. Ο Βυζαντινός διπλωμάτης, αξιωματούχος και συγγραφέας. Historical Monographs. / Π. Αντωνόπουλος. Athens, 1990.

²³² Стосовно третього пункту, торговці будь-якими товарами, римляни і перси і всі купці, зобов'язані вести торгівлю за відповідним звичаєм через визначені митні пункти. (Переклад – О.Ж.)

²³³Dimitroukas Ioannis. The Trip of the Grate Persian Embassies to Byzantium... P. 174.

виїздити до інших областей без дозволу влади, а також порушувати кордон у недозволеному місці:

«ἐδιδετυπώθη, ὥστε τοὺς Σαρακηνοὺς καὶ τοὺς ὁποίους οὖν βαρβάρους ἐμπόρους ἐκατέρας πολιτείας μὴ διὰ ξένων ἀτραπῶν ποι εἴσθαιτάς πορείας, μᾶλλον μὲν οὖν διὰ τῆς Νισίβεως καὶ τοῦ Δάρας, μὴ τε μὴν ἄν εὐ κελεύσεως ἀρχικῆς ἰέναι κατὰ τὴν ἄλλο δαπὴν. Εἰ μὲν τοι παρά τό δοκοῦν τολμήσωσίτι, ἤγουν, τό λεγόμενον, κλεπτοτελών ἤσουσιν, ἂν ἰχνευομένους ὑπό τῶν ἐν τοῖς ὀρίοις ἀρχόντων, ζύντοῖς ὅσα ἐπιφέρονται, εἴτε Ἀσσύρια φαρτία εἶεν εἴτε Ῥωμαῖα, παραδίδος θα ἰεὺθύνας ὑφέζοντας»²³⁴.

Окремим пунктом було прописано, що послі і гінці, як з ромейського, так і з персидського боку, можуть вільно перетинати кордони, але не залишатись довго там, куди приїхали. До того ж, вони мають право безмитно і безперешкодно торгувати товарами, які везуть із собою:

«δ', ὡς ἂν οἱ πρέσβεις καὶ οἱ τῆ ταχυτῆ τιχρώμενοιτῶν δημοσίων ἵππων πρὸς τάς ἀπαγγελίας, ὁ μὲν ἐς τά Ῥωμαίων, ὁ δ' ἐς τά Περσῶν ἦθη ἀφικνούμενοι, κατὰ ταύτην ἀξίαν καὶ τό προσῆκον ἕκαστοι τιμῆ θεῖν, καὶ τῆς δεοῦ. Σης τεύζονται ἐπιμελείας ἀπολλάττεσθαί τεσφᾶς μὴ χρονοτριβοῦντας. Ἀλλά γάρ καὶ τάς ἐμπορίας, ἃς ἐπιφέρονται, ἄμοι βάξειν ἀκωλύτως τε καὶ ἄνευ συντελείας τινός»²³⁵.

Шовкові тканини завозились з Китаю через всі транзитні пункти до країн Середземномор'я, а в зворотному напрямку везли вовняні вироби і тканини,

²³⁴Постановлено, щоб сарацини та будь-які торгівці з варварських народів, які залежать від обох держав, не проходили дорогами незвичними, але йшли через Нізібій і Дару. Також, щоб без дозволу вони не їздили в чужі області. Але якщо вони підуть проти того, що постановлено, тобто, будуть провозити товари не через митниці, і будуть спіймані людьми, головними на на кордонах, разом з товарами, які везуть з собою, то [не важливо] асирійські це товари, чи ромейські, вони мають ути передані тому, кому належить для покарання. (Переклад – О.Ж.) Menander. / Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae... P. 360-361.

²³⁵Послі і гінці з вістями, які швидко пересуваються на публічних конях, як ті, що ідуть з Риму [Візантії], так і з Персії, повинні бути прийняті як належне і з відповідними їхньому статусу почестями. Вони повинні недовго перебувати там, уоди прибувають. Товари ж, які вони везуть з собою, вони можуть продавати без мита і без перешкод. (Переклад – О.Ж.) Ibid. P. 360.

гобелени й килими, котрі в Китаї поціновувалися не менше, аніж шовк на Заході²³⁶. Але саме шовк був головним товаром і рушійною силою в економіці, політиці і міжнародних відносинах провідних держав тогочасного світу.

У VI ст. Іран був головним посередником у торгівлі шовком між Китаєм і Візантією. Сасаніди вигідно використовували своє майже монопольне становище і піднімали ціни на товар на власний розсуд. Небажання персів втрачати монополію на торгівлю шовком – з одного боку, і наявність у підвладних тюркам соглійців²³⁷ у достатній кількості цього товару, котрий потрібно було реалізовуват, – з іншого, спричиняло суперництво за ринки збуту шовку між Тюркським каганатом та Сасанідським Іраном, головним об'єктом якого стала Візантійська імперія²³⁸.

Після смерті Юстиніана це суперництво не припинилося. Персія не залишала спроб простягнути свої володіння до берегів Чорного моря²³⁹. Наступним імператорам довелося вести періодичні війни за контроль над торгівельними шляхами, та й взагалі – за вплив на політику тогочасного світу, степів Євразії – у тому числі.

Взаємодія з кочовиками Степу.

Північний кордон Візантійської імперії проходив по нижній течії Дунаю. Там за часів Юстиніана кочували орди гунів і болгар, мешкали анти та склавини.

Кочові варвари з моменту своєї появи у прикордонні імперії швидко навчилися відносно легко переправлятися через Дунай, а вже звідти нападали на провінції Візантії. Слід зазначити, що кордон охоронявся дуже погано, а прикордонні території були малозаселеними, що й спокушало кочовиків до частих вторгнень.

²³⁶Иерусалимская А.А. Западные ткани на Дальнем Востоке... – С. 39-52; Лубо-Лесниченко Е.И. Великий Шёлковый путь... – С. 99.

²³⁷Детальніше про Согдіану, согдійців та їх роль у торгівлі шовком у ранньому середньовіччі мова піде у наступному розділі дисертації.

²³⁸Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М. История Ирана... – С. 47.

²³⁹Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. – Москва, 1946. – С. 57.

Там же, неподалік від західного кордону, за Дунаєм, жили германські племена гепідів²⁴⁰, які володіли стратегічно важливим містом Сирмієм. Коли Юстиніан, реалізуючи свою зовнішню політику, здійснив спробу розширити кордони імперії далі на захід, це викликало запеклий спротив гепідів²⁴¹.

Гепіди були одним із германських племен, найближче спорідненим з готами. Упродовж VI ст. вони мешкали за Дунаєм, на верхній Саві і Тисі. У 539 р., після сутичок з ромеями, вони захопили місто Сирмій і переправилися через Дунай. Зважаючи на потенційну загрозу, яку вони становили для Візантійської імперії, гепіди перебували під постійним і пильним наглядом Константинополя. Як, зрештою, й інші варварські народи, – тут назвемо тільки лангобардів, з якими гепіди вели постійні війни, а також герулів. Ромейський імператор то відкупався від них сплатою данини в обмін за спокій на кордонах, то припиняв ці виплати, то маніпулював ними в своїх інтересах, зіштовхуючи між собою за допомогою хитросплетінь візантійської дипломатії.

Території на захід від Сирмія перебували також під владою германських племен²⁴². По всіх укріплених містах прикордоння мешкало напіввійськове, завжди готове до війни населення, серед якого значний відсоток становили варвари-федерати – готи, герули²⁴³ та інші германські племена. Герули були войовничим германським етносом, який на початку VI ст. мешкав у Фракії. При Юстиніані I їхній вождь прийняв поширене в Візантійській імперії і визнане владою християнство, щоб, як це зазвичай зауважується в дослідженнях, мати можливість зблизитися з Константинополем. Проте більшість із них сповідували аріанство, яке вони перейняли у готів. Попри всі ці ідеологічні умови і навіть незалежно від них, герули періодично здійснювали набіги на провінції імперії, спустошували їх та грабували місцеве населення.

²⁴⁰Детальніше про гепідів див.: Wolfram Herwig: History of the Goths...

²⁴¹Детальніше про гепідів див у статті: Wozniak F. E. Byzantine diplomacy and the Lombard-Gepidic Wars... P.139-158.

²⁴²Кулаковський Ю. А. История Византии.– Т. II. (518-602)... – С. 176.

²⁴³Детальніше про герулів див.: Brandt Troels. The Heruls. // Web-article //2012, <http://gedevasen.dk/heruls.pdf>.

До пограбувань у тому ж регіоні вдавалися, поряд з кочовиками, і слов'янські племена. Особливою жорстокістю й масштабами руйнувань слов'яни відзначились протягом 550-551 рр., коли перейшли кордон з Візантією на Дунаї та вдерлись на територію імперії. Спустошивши Фракію, вони прагнули піти далі, однак, під тиском імператорської армії під проводом полководця Германа, змушені були відступити. Проте це був лише початок: спустошливі й вражаючі своєю жорстокістю набіги болгар і слов'ян були ще попереду. З півдня кордонам Візантії загрожувала небезпека від кочових арабських племен.

У степах Причорномор'я, що простягалися аж до Дунаю і передгір'їв Кавказу, до Каспійського моря і течії ріки Волги, на початку VI ст. кочували войовничі племена гунів під іменами савірів²⁴⁴, утігурів і кутрігурів.

Савіри мешкали на територіях поблизу Каспійського моря, утігури – у Приазов'ї та до течії річки Дон, кутрігури – від Дону до Дунаю і далі²⁴⁵. Савіри – плем'я гунського походження. Вони з'явилися на Північному Кавказі на початку VI ст. Це була друга найбільша після болгарських племен кутрігурів і утігурів племінна конфедерація племен на Кавказі. Савіри одразу ж стали предметом суперечки між двома найбільшими і найвпливовішими державами тогочасного світу – Сасанідською Персією і Візантією.

Утігури – гунське плем'я, яке кочувало з V по VII ст. в степах Євразії – у землях, поблизу місця, де Дон впадає в Азовське море, й аж до Боспору Кіммерійського включно. Вони перебралися до Криму і там зіткнулися з готами-тетракситами. У середині VI ст. утігури, разом зі спорідненими

²⁴⁴Детальніше про савірів див.: Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples... P. 104-106; Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. / А.В. Гадло. – Ленинград, 1979. – С. 86; Исхаков Д. М. Измайлов И. Л. Этнополитическая история татар... – С. 15.

²⁴⁵Про утігурів та кутрігурів детальніше див.: Комар А.В. Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье. // Сугдейский сборник. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 169-618; BuryJ.B. A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian. Vol. 2. P. 298-308; Кулаковский Ю. А. История Византии.– Т. II. (518-602)... – С. 184.

кутрігурами, стали інструментом візантійської дипломатії. Ромейські імператори, переслідуючи свої власні інтереси, шляхом підкупу вождів зіштовхували ці два племені між собою, сіяли між ними розбрат і ворожнечу.

Кутрігури жили на територіях між Тисою і Дунаєм, тобто ближче до кордонів з Візантією, порівняно з іншими, спорідненими з ними племенами. Немає сумнівів у тому, що ромеї усвідомлювали всі небезпеки такого сусідства, постійно перебували в напрузі, очікуючи нападу варварів у будь-який момент. З огляду на актуальну загрозу, які вони становили для Візантії, кутрігурів більше, ніж утігурів, намагалися підкупити (чи, принаймні, замирити) різноманітними і більш регулярними дарунками і виплатами. Ця політика замирення не завжди виявлялася успішною – траплялося, що, прийнявши дарунки, дарунки, кочовики ледь не відразу ж здійснювали грабіжницькі набіги на кордони імперії.

Ситуація загострилася в 551 році. Тоді кутрігури створили союз з германським племенем гепідів. Ініціатива цього союзу сходила до гепідів – вони попросили про допомогу в боротьбі проти лангобардів²⁴⁶. Однак германці швидко оцінили небезпеки, які можуть становити їхні войовничі, грізні союзники, для них самих. Щоб відвести від себе загрозу, вони всіляко заохочували кутрігурів здійснювати походи на імперію, розповідаючи їм про багатства імперії і її практику виплат найгрізнішим із своїх войовничих сусідів.

Юстиніан, який давно і з усе більшою увагою придивлявся до ситуації, що складалася в контактній зоні імперії з кочовиками Євразії, діяв виважено і обережно. Він цілком усвідомлював, що в нього недостатньо сил відбивати напади ще й кутрігурів, які не очікувано з'явилися на самих кордонах імперії, тож вирішив діяти дипломатичними методами і посварити їх з утігурами. Візантійський імператор успішно розпочав складну гру, в яку він включив обидва народи. У 545 р. він написав послання вождю утігурів Санділху і, ніби між іншим, заявив йому, що кутрігури отримують від імперії набагато більше дарунків, ніж вони. Таким чином, він зробив ставку на жадібність і заздрісність

²⁴⁶Wozniak F. E. ByzantinediplomacyandtheLombard-GepidicWars... P.139-158.

племінних вождів, особливо по відношенню до своїх родичів. Адже і утігури, й кутрігури походили від одного кореня, мали приблизно однакові можливості і, відповідно, мали б бути рівними перед Візантією.

Тож хитрістю і вже звичними, перевіреними в інших операціях дипломатичними методами, Юстиніан зміг підбурити Санділха почати війну зі своїми родичами, а відтепер – уже й суперниками. Утігури перейшли через Дон і напали на кутрігурів. Сутички між племенами тривали до 548 р. і завершилися перемогою утігурів. Дуже швидко, постійно підбурювані візантійцями, кутрігури й утігури стали непримиренними ворогами. Боротьба між утігурами і кутрігурами, спровокована і постійно підтримувана Візантією, зрештою, значно ослабила і тих, і інших. Цим, зрештою, скористалися авари, які й завоювали обидва племені, зробивши їх підданими свого Каганату²⁴⁷.

Авари, – конгломерат племен, який все більше посилювався, – потрапили в поле зору візантійської зовнішньої політики також за часів правління Юстиніана²⁴⁸. Вони з'явилися на теренах Європи після гунів і створили свою велику державу на Балканах. А перед тим вони тікали від тюрків, котрі мали імперські амбіції підкорити своїй державі – Великому Тюркському каганату – усі народи тюркського походження, до яких, без сумнівів, належали й ті племена, котрі взяли собі назву «авари».

Аварський каганат не був однорідною державою, туди увійшло багато слов'янських народів, підкорених аварами в різний час²⁴⁹. У своєму постійному русі і орієнтації на війни, захоплення здобичі і перетворення своїх сусідів на постійних данників, вони вийшли, зрештою, на кордони з Візантійською

²⁴⁷Про аварів та їх взаємини з Візантією та іншими кочовиками прикордонних з імперією територій мова піде нижче.

²⁴⁸Слід нагадати, що даний розділ присвячений висвітленню епохи і держави, де народився, жив і працював Менандр Протектор. Саме тому ми вважаємо не доцільним детально зупинятися на тих питаннях, розкриттю яких буде присвячено більше уваги на сторінках подальших розділів нашого дослідження. Це стосується, зокрема, аварів, про яких більш докладно йтиметься у наступних розділах.

²⁴⁹Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples... P. 108.

імперією. Подальший рух міг бути тільки в цьому напрямку – в напрямках інших якоїсь поживи шукати було годі.

Таким чином, авари розпочали вторгнення у межі імперії. Як і інші варварські племена тієї доби, їхньою безпосередньою метою було пограбування і захоплення здобичі, насамперед – золота, до якого вони були дуже ласими. Ще однією метою, і не менш привабливою, здавалася для них можливість отримати з Константинополя імперський титул, долучившись, таким чином, до престижу візантійського двору. Іноді цей титул передбачав щорічну платню золотом і коштовним службовим одягом, іноді ж імператорам вдавалося зекономити на нових «союзниках» і обмежитися пишною, але нічого насправді не вартою титулатурою²⁵⁰. У кожному разі, Юстиніан провадив чітку і зрозумілу політику по відношенню до кочовиків. Не виключенням стали й авари, яких він щедро нагороджував дарунками, отримуючи дуже хиткі гарантії, що вони не будуть нападати на імперію.

Слід зауважити, що така політика і дійсно дозволяла на час відкупитися від агресивних сусідів, але потребувала значних і все зростаючих ресурсів. Тож при всіх очевидних успіхах своєї зовнішньої політики і внутрішньої розбудови держави, Юстиніан залишив після себе державу у стані економічного занепаду. У другій половині VI ст., після смерті імператора у 565 р., Візантія перебувала у глибокій загальнодержавній кризі. Сільське господарство страждало від розвитку великого землеволодіння, як світського, так і церковно-монастирського, що активно підтримувалось владою. Одночасно з цими процесами скорочувалась чисельність населення і зростала кількість спустошених, необроблюваних земель. Інститут колонату, який своїми витокami сховався ще античної доби, перестав відігравати колишню роль провідного фактору розвитку сільського господарства імперії. Таким чином, поступово зникало соціальне підґрунтя для зміцнення дрібного селянства, що призводило до послаблення індивідуального селянського господарства і

²⁵⁰Лютвак Э.Н. Стратегия Византийской империи... – С. 196.

занепаду земельної власності міської общини та до подальшої кризи невеликих міст²⁵¹.

У військовому плані Візантійська імперія також значно слабшала. Не вистачало коштів на утримання армії, на всі необхідні видатки по набору, комплектації, постійному забезпеченню військ, її солдатів і командирів. Це гостро відчувалося по всій імперії і раз по раз спричиняло невдоволення, яке проявлялося навіть і в відкритих антиурядових виступах та повстаннях. Але більш відчутним, хоча й не таким небезпечним для імперії наслідком, стала військова криза – бракувало професійних солдатів, а послаблення дисципліни серед варварів-легіонерів, яких ставало все більше й більше, підривало військо з середини. Усі ці фактори негативно позначалися на зовнішньополітичній ситуації, яка й до того була доволі складною.

Зі смертю Юстиніана закінчилася епоха автократичного правління, за якого не існувало жодної сфери життя величезної імперії, в яку б не втручався імператор через армію чиновників розгалуженого бюрократичного апарату. Кидався у вічі різкий контраст між розкішшю палаців, храмів, блискучими прийомами при дворі – з одного боку, і розваленою армією, порожньою державною скарбницею, величезними податками для населення тощо²⁵². Незначні зовнішні перемоги над мало відомими варварськими племенами нівелювалися все посилюваною загрозою з боку Сасанідського Ірану.

Юстиніан не мав власних дітей і не залишив по собі спадкоємця. Наступником Юстиніана став його племінник Юстин²⁵³, син василевсової сестри Вігілантії, котрому довелося позмагатися за владу з іншим небожем імператора, якого також звали Юстином. Цей останній був сином двоюрідного брата Юстиніана, уже згадуваного нами Германа, – впливового чиновника при дворі, – обіймав посаду воєначальника й був популярним державним діячем і наближеним до імператора.

²⁵¹ Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке... – С. 424-439.

²⁵² Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков... – С. 57.

²⁵³ Див., наприклад: Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society... P. 218-219.

Обидва Юстини, отже, претендували на імператорську владу. Вони уклали між собою угоду про те, що той з них, хто опиниться на престолі, зробить іншого другою особою в імперії. Коли помер Юстиніан, Юстин, Германів син, знаходився з військом на півночі імперії, охороняючи кордон від аварів. Інший Юстин скористався цим і сам зійшов на імператорський престолі. Юстина ж, сина Германа, відкликали з посади командувача дунайською армією до Константинополя і позбавили особистої дружини. Згодом його призначили на посаду префекта августула Єгипту, таким чином, віддалили від столиці, а пізніше – вбили, вирішивши в такий спосіб проблему престолонаслідування у візантійській імперії.

Юстин II, згідно наших джерел, обійняв престол у листопаді 565 р. Не останню роль у його воцарінні відіграла племінниця імператриці Теодори (чи, за іншим прочитанням, Феодори) і дружина нового імператора, Софія²⁵⁴. На відміну від знаменитої Теодори, переважну більшість свого життя вона залишалася в тіні, як то було в часи, коли вона допомагала своєму чоловікові здобути владу, так і згодом, коли вона вже набула високого статусу августу.

Юстин II був людиною слабкою, мав проблеми зі здоров'ям, зокрема, страждав на психічні розлади особистості. Тож коли в 574 р. співправителем імператора став всиновлений ним Тиберій, цей останній фактично і правив країною замість хворого Юстина.

Кар'єра Тиберія складалась багато в чому завдяки саме Софії. Після смерті свого чоловіка у 578 р. вона прагнула розлучити свого протеже з його дружиною й одружити на собі. Після відмови піти на умови Софії Тиберій отримав довічного ворога і тільки з великими зусиллями він вирішив це питання, усунувши нав'язливу августу подалі від імператорського двору²⁵⁵.

Звернення до перших років правління Юстина II обумовлене нашими дослідницькими завданнями, – як уже було сказано, саме рокам правління

²⁵⁴The Cambridge History of the Byzantine Empire. 500-1492... P. 123.

²⁵⁵Див. детально про кулуарні інтриги при дворі: Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков... С. 58-59; Garland L. Byzantine Empresses. Woman and power in Byzantium AD 527-1204. London-New-York, 1999. P.40-57.

цього імператора планував присвятити свою працю Менандр. Поміж тим, розглядувана епоха була вкрай непростою навіть зважаючи на загалом неспокійне, сповнене змін VI ст.; такою вона залишається і в сучасній історіографії – малодослідженою і доволі сумтною. На початку свого правління новий імператор почав загравати з народом, обіцяючи краще життя усім верствам населення. Однак уже перший його вихід до народу після воцаріння супроводжувався вигуками невдоволення – кредитори імператорського двору вимагали від нього сплати боргів попередніх імператорів. Щоб не допустити бунту, новий імператор змушений був задовольнити їхні вимоги. Владу нового імператора, і без того дуже хитку, намагалися підірвати й деякі сенатори, котрі вчинили змову проти Юстина. Але вона була швидко викрита і придушена, головні винуватці страчені, а їхні досить великі статки забрали до скарбниці.

За правління Юстина намітилися й активізувалися відцентрові тенденції: великі землевласники прагнули собі більшої самостійності від держави. Наприкінці 60-х рр. їхні вимоги були частково задоволені законодавчими змінами²⁵⁶.

Не будемо вдаватися в подробиці внутрішньої політики, – правління Юстина для нас важливе тільки з огляду на з'ясування особливостей об'єкту дослідження, який визначив для себе Менандр Протектор. Зауважимо тільки, що Юстину II вдалося, зрештою, налагодити внутрішнє життя в імперії, свідченням чого є той зауважуваний в історичній науці факт, що за його подальшого правління жодних народних виступів чи бунтів в імперії вже не спостерігалось.

У зовнішній політиці Юстину II також довелося зустрітися з серйозними викликами. Одним з найсерйозніших з-поміж цих викликів став продовжуваний з часів Юстиніана і успадкований новим імператором конфлікт з Персією²⁵⁷. Сасаніди не давала ромеям можливості налагодити торгівельні відносини з

²⁵⁶Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков... – С. 58.

²⁵⁷Докладніше про це див., наприклад: Ioannis Dimitroukas The Trip of the Great Persian Embassies to Byzantium During the Reign of Justinian I (527-565) and its Logistics... P. 171-184.

тюрками, особливо – з согдійськими купцями, які входили до складу Тюркського каганату і були одними з найкращих посередників у міжнародній торгівлі в цілому регіоні.

Як уже зазначалося вище, фактична монополія на торгівлю найкоштовнішим товаром всього Раннього середньовіччя, шовком, належала Персії Сасанідів. Тюрки, маючи тривалі і міцні зв'язки з Китаєм, звідки їм постачали шовк у великих кількостях, постійно зустрічалися з проблемою його збуту. Согдійці, котрі протягом усієї своєї історії жили за рахунок посередницької торгівлі, розуміли важливість налагодження стосунків не тільки з найближчим сусідом, Персією, але й з багатою і все більш впливовою Візантійською імперією. Сасаніди жодним чином не бажали втрачати можливість продавати ромеям шовк за тією ціною, яку самі встановлювали. До того ж, перси зуміли встановити контроль над Південною Аравією, колись контрольованою візантійцями. Ромеї залишили собі тільки більш-менш дружні стосунки з Абіссинією. До самої смерті Юстина у 578 р. переваги у боротьбі з Сасанідами були на боці останніх.

Візантія поступово втрачала свої території і на Заході. Так, у 568 р. лангобарди захопили значну частину Апеннінського півострова, в Іспанії хазяйнували вестготи. На сході в цей час тривала війна з Персією за вплив на Вірменію, Лазіку, за впливи на південно-аравійські землі та на північноарабських кочовиків²⁵⁸. Ця боротьба мала, як ми уже про це сказали вище, вагоме економічне підґрунтя. Торгівельні інтереси обох держав тісно перетинались: Іран виступав найважливішим посередником у торгівлі Візантії з країнами Сходу, але й її постійним і потужним конкурентом. Тому обидві сторони будували своє відносини і з позиції сили, – якщо тільки обставини це дозволяли, – і, коли застосування сили здавалося нераціональним, вдаючись до дипломатичних перемовин. Метою такої політики, поряд з природним для тієї епохи і тих держав прагненням до завоювання і домінування, були й більш вигідні умови торгівлі і посередництва.

²⁵⁸ Див., наприклад: Oman C. W. *The Byzantine Empire...* P. 115-127.

Ще з самого початку свого правління Юстину також довелося мати справу з аварами. Проте його політика кардинально відрізнялася від політики Юстиніана. Юстин відмовився виплачувати аварам данину. Саме з правління Юстина II і розпочався період напружених відносин, що переростали у відкриті воєнні конфлікти між Візантійською імперією та Аварським каганатом, що на той момент вже міцно утвердився на Балканах, як одне з потужних мультинаціональних варварських державних утворень у ранньосередньовічній Європі.

За правління наступника Юстина II імператора Тиберія Візантія усе ще не подолала внутрішню кризу. Навіть більше – внутрішні проблеми обтяжувалися проблемами зовнішньополітичного характеру.

Тиск з боку варварського оточення ставав все відчутнішим. Загроза бути знищеною під навалюю варварів тепер стала для імперії, як ніколи, реальною. Великі групи войовничих слов'ян і аварів дедалі глибше вривалися на територію Балканського півострова. Дунай вже перестав виконувати функції кордону між Візантією і варварами, а служив, радше, транзитним коридором, через який войовничі племена раз-по-раз здійснювали вторгнення у межі імперії.

Імператора Маврикія, що прийшов до влади після смерті Тиберія у 582 р. і правив до 602 р. включно, також чекала непроста боротьба з варварами. Окрім воєн з лангобардами на заході, йому довелося протистояти войовничим аварам на півночі. Упродовж 583 р. вони захопили міста Сирмій, Сінгідон, Вімінакій та Анхіал. Ромеї змушені були укласти з каганом дуже невідний для себе мир, за яким не тільки де-факто визнавали ці завоювання, а ще й зобов'язувалися виплачувати аварам велику данину.

Такі втрати завдавали серйозного удару по іміджу Візантії в цілому і її імператора – в особливості. Маврикій був усунутий від влади в 602 р., в результаті солдатського бунту. Візантійське військо, відправлене імператором воювати проти слов'ян за Дунаєм, відмовилося зимувати на ворожій території і зчинило заколот. Солдатів підтримав центуріон Фока, якого й обрали наступним очільником Візантійської імперії. Цей достатньо грубий правитель

зміг утримувати владу лише за рахунок терору. За його правління загострилася ситуація на сході. Скориставшись внутрішньою кризою у візантійській імперії, перси відновили військові дії. Візантійці втратили Месопотамію, Сирію, Малу Азію, і опинилися перед цілком реальною загрозою навіть своїй столиці, Константинополю. Ситуацію врятував державний переворот, здійснений сином карфагенського екзарха Іраклієм. У 610 р. він позбавив влади Фоку і став засновником нової династії Іраклідів.

Наступне, VII століття було не менш насиченим подіями, але їх характеристика не входить в завдання нашої дисертації, обумовлені визначеними об'єктом і предметом і сформульованою метою – записи Менандра Протектора обмежуються 582 роком.

Коротко оглянувши епоху, в якій жив Менандр, ми можемо констатувати, що Юстиніан I зміг повернути імперії колишню велич Риму, щоправда, потім дуже швидко втрачену. Величезні витрати на фундаментальні проекти імператора в різних сферах потребували значного збільшення податків з населення і поступове спустошення скарбниці. Тож після смерті Юстиніана, Візантія опинилася в глибокій внутрішній кризі. На додачу на усіх кордонах імперії нависла загроза варварського вторгнення. Нагальна потреба в кардинальних змінах випала на долю наступних трьох імператорів цього буремного століття – Юстина II, Тиберія та Маврикія. Власне, події, котрі описував Менандр, припадають на кінець правління Юстиніана, а головним чином – на період перебування при владі його наступників і аж до смерті імператора Маврикія у 582 р.

Слід також зазначити, що наступники Юстиніана, названі вище імператори, заклали основи кардинально нової політики в історії Візантійської імперії. На Заході ромеї відійшли від завойовницьких амбіцій по відродженню Римської імперії в її найширших вимірах і почали застосовувати тактику захисту кордонів власне Східної її частини. Це дало їм можливість приділити більше уваги східним кордонам, які були не менш проблемними і перебували під ледь не постійною загрозою неочікуваних нападів відносно нових, ще мало

знаних у Візантії кочовиків євразійських степів. Юстин II на початку свого правління докорінно змінив політику свого попередника стосовно аварів, відмовившись в цьому питанні від практики, започаткованої імператором Юстиніаном.. Зміцнення армії дозволило візантійцям достойно вийти з наступного етапу війни з Сасанідами (572-591 рр.), в результаті якої Іран змушений був поступився на користь Візантії стратегічно важливою для всього регіону Вірменією.

Друга половина VI ст. в імперії ромеїв була доволі складним і насиченим зовнішньополітичними подіями періодом. Через брак джерел, які могли б дати цілісну картину як зовнішнього, так і внутрішнього життя держави в цей період, ми стикаємося з певними труднощами в об'єктивному висвітленні даної епохи. Спадок Юстиніана виявився доволі неоднозначним, проте особливу увагу правителі описуваного Менандром періоду приділяли зовнішній політиці: як боротьбі з варварами, так і використанням їх у своїй цілях.

2.2. Біографія та творчість Менандра

З попереднього підрозділу стає зрозумілим, в який складний і заплутаний час жив та працював Менандр Протектор. Звісно, середовище й епоха наклали свій відбиток на його менталітет, освіту, погляди, уподобання. Народився майбутній історик у столиці імперії, що також відіграло значну роль у становленні його професійної кар'єри. Про життя Менандра збереглося дуже мало відомостей, – факт, який традиційно зауважується дослідниками²⁵⁹. Однією з можливих причин і дійсно можна припустити відсутність якогось спеціального інтересу щодо приватного життя історика з боку його колег, які про нього майже не писали (за винятком Феофілакта Сімокатти). Іншою причиною могло бути те, що Менандр не передавав у своїх творах сенсацій та пліток своєї доби, не розкривав похмурих таємниць імператорського палацу, придворного життя, і інших сюжетів, які традиційно користувалися (і продовжують користуватися ще й сьогодні) увагою читачів, – на відміну від поширеної практики своїх сучасників. (Згадаймо у цьому зв'язку, хоча би, Прокопія Кесарійського). Свідчення Менандра основані винятково на фактах, у праці представлена тільки перевірена інформація, базована на офіційних документах, – така, яку він просто не міг і не хотів видумати.

Знову ж таки, навіть відсутність відомостей про особисте життя Менандра, якихось пліток чи анекдотів про його уподобання чи упередження, непрямо може свідчити про те, що він був достатньо серйозним дослідником і мав гарну репутацію серед своїх колег. Хоча для нас це, безумовно, величезний мінус, тому що ми знаємо про Менандра тільки те, що він сам написав у передмові до своєї праці. Цей доволі самокритичний текст, вміщений в одному з фрагментів його праці і збережений у першій книзі енциклопедії X ст. Суди (Σοῦδα), демонструє дещо іншу вдачу автора, або ж просто суб'єктивний погляд на своє життя.

²⁵⁹Крекић Б., Томіћ Л. Менандар... С. 85-99.

Сходячи до цих фрагментарних свідчень стосовно біографії Менандра, зауважимо для початку кілька моментів. Оглядаючись на своє походження, він пише про себе, що його батька звали Евфрат (Ефрат) (Εὐφρατᾶς), він був родом з Константинополя і не мав належної освіти: “έμοί πατήρ Εὐφρατᾶς ἐκ Βυζαντίου ὀρμώμενος ἦν• οὐτ ὅς δὴ οὖν ἠκιστα τῆς τῶν λόγον μετειλῆχ εἰπαιδείας”²⁶⁰.

Згадується і рідний брат Менандра Геродот, за повним прочитанням – Геродотос (Ἡρόδοτος), який захопився спершу юридичною наукою, але досить швидко покинув цю справу. Майбутній історик сприйняв за обов’язок довести справу, котру розпочав брат, до логічного кінця. Він здобув юридичну освіту, але пропрацював за спеціальністю зовсім мало часу, бо така робота йому швидко наскучила. Менандру було неприємно й нецікаво займатися судовими справами, перейматися чужими проблемами, регулярно і вчасно ходити до імператорського палацу на роботу. Натомість, набагато більше юнака цікавили, як він пише, «не важливіші, а найгірші справи»: безцільне бродіння містом, спостереження за боротьбою партій синіх та зелених, кінські перегони, пантоміма тощо. Враховуючи інформативність цих спогадів Менандра про своє становлення і повну відсутність інших свідчень щодо цього, наведемо фрагмент повністю:

“Ἡρόδοτος μένουῦν μοι ὁμόγνιος, τῆς πρός τόν νόμον ἀπο γευσάμενος παιδείας· εἶτα ἀφηνία σετῆς περί ταῦτα σπουδῆς· ἀλλ’ ἔγω γε οὐ τιχρῆ ναι ᾧ ὁμημηκάινόμοις ὁμιλῆσαι, καί ἐστέλος ἰκέσθαι τῶν πόνων· καί δὲ ἀφικάμην, ὡς μοι ὑπῆρχε δυνατόν· ἠκιστα δέ ἐχρησάμην τῇ ἐπαγγελία τοῦ ἐπιτηδεύματος· οὐ γάρ μοι θυμῆρες ἦν ἀγωνίζεσθαι δίκος, οὐτε μὲν ἐν τῇ βασιλείῳσ το ἄθαμίζειν, καί δειν ὅτι τι λόγωντάς τῶν ἐν τυγχανόντων οἱ κειοῦσθαι φροντίδας· καί τά σπουδαῖα τοι γάρ οὖν παρ εἰς καί τά χεῖριστα ἐλόμενος, κεχηνῶς περιενόστουν· καί μοι κατα θύμοι ἦ σαν οἱ τε θόρυβοι τῶν χρωμάτων καί οἱ ὁμιλλητήριοι τῶν ἵππων ἀγῶνες, ἐτιγεμήν καί ἡ παντόμιμος ὄρχησις· οὐ μὲν ἀλλά καί παλαίστραις ἐνα πεδυό μην· καί

²⁶⁰Мій батько Евфрат був родом з Візантія і не мав належної освіти. – (Переклад – О.Ж.) – Αλοσπασματία της Μενάνδρου ιστορίας εκ του Σούδα. // Menander. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae... P. 438.

ἐστοσοῦτον ἐξώκειλα ἀφροσύνης, ὡσκαίτονφαινόλην ἀποδύσασθαι, συναποδύσασθαιδέαὐτῶκαίτονουνεχές, καί ἄλλο ὃ, τι ἐσβίον ἀγλαΐσμα· ἐπείδέΜαυρίκιοςτόβασίλειονδιεδήσατοκράτος, τοῦτομένπρομηθέστατα ἔχων ἐστους ἐπηκόους, τοῦτοδέκαίΜουσῶν ἐραστής, ποιημάτωντεκαί ἱστορίας ἠδιστα ἐπαΐων, ὡσκαίτόπολύτηςνυκτόςμέροςκαταναλίσκεινπερίτάςτοιαύταςφροντίδας, καίπαρορμαῖν ἐντεῦθενκαί ὀξύνειντοῖςχρήμασιτούς ἀμβλυτέρουςτόνλογιστήν, ἀγαπητῶςεντῶτότε ἔγωγε ἀλύων, καίδυσανασχετῶντῶμῆτάδέοντα ἔχειν, ἀναλογιζόμενος ἦν ὡσοῦκ ἦνχρεῶν ἀνόνητάμεπερινοστεῖν· ὡσοῦν ἄνμηδιάπαντόςκενεμβατοίην, ὠρμήθην ἐπίτήνδετήνσυγγραφήν, ἄρξασθαιμετάτήν ἀποβίωσιντοῦ Ἁγαθίου, καίτης ἱστορίαςποιήσασθαιτήν ἀρχήν»²⁶¹.

Окремі факти, зокрема, прізвисько Менандра «Протектор», свідчать про те, що він певний час перебував на службі при дворі ²⁶². Адже «протектор», – як це зазвичай зауважується у дослідженнях цього питання, – молодший офіцерський чин в імператорській гвардії (привілейований підрозділ, що виконував у часи Менандра лише церемоніальні функції). Деякі дослідники,

²⁶¹ Геродот, мій брат, захопився, було, законами. Але потім йому це наскучило, він покинув це заняття. Стосовно мене, то я вирішив, що необхідно зайнятися законами, і довершив цю науку, наскільки мені це було можливим. Але нітрохи не скористався тими знаннями законодавця. Мені не приємно було займатися судовими справами і часто ходити до імператорського двору і перейматися проблемами інших, застосовуючи своє красномовство. Тож, я залишив важливі справи і обрав гірші. Я ходив містом, мені подобався галас і хвилювання за різні кольори, кінські перегони і пантомімні танці. Я вправлявся на палестрах і дійшов до такого безумства, що зняв із себе одяг, а разом з ним скинув і здоровий глузд та усе інше, що є прикрасою життя. Після того як верховну владу прийняв Маврикій, правитель, з підданими приязний і любитель муз, який з насолодою слухав поезію і любив історію так, що проводив за цими заняттями більшу частину ночі, він став своїм прикладом заохочувати інших і нагородами спонукав до діяльності навіть найбільш лінивих. У той час я переймався задоволеннями життя, сумуючи через те, що не маю необхідного. Я став міркувати, що не слід мені блукати без цілі. Отже, щоб не вештатись без діла, я приступив до написання цього твору почав історію зі смерті Агафія – (Переклад – О.Ж.). –

Αποσπασματῖα της Μενάνδροι ἱστορίας εκ του Σούδα. // Menander. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae... P. 438-439.

²⁶²Про Менандра також див.: Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur... P. 51-52.

коментуючи ці свідчення, припускають, що він міг служити в провінції, а тому й отримав можливість спостерігати за варварами та їх відносинами з ромеями, скласти про них більш-менш своє власне уявлення²⁶³. Ці власні спостереження, доповнені знайомством з документами посольських місій, сформували унікальний за об'єктивністю і викладом подій стиль написання твору.

Слід, однак, з жалем констатувати, що дане припущення так і залишається тільки припущенням і не знаходить жодного документального підтвердження в наших джерелах. Це саме той випадок, коли, за браком інформації про автора, дослідники можуть висувати власні гіпотези та проводити так звану історичну реконструкцію, – звісно, якщо тільки все це не суперечить здоровому глузду.

Отже, очевидними фактами, які знаходять собі підтвердження в джерелах є:

- місце народження Менандра (Константинополь);
- приблизний час народження (середина VI ст., бо точна дата народження, як і дата смерті невідомі);
- ймовірний статус сім'ї (родина середнього достатку, хоча префікс Εὐ- в імені батька дозволяє зробити й інші припущення);
- юридична освіта і подальша служба при дворі в офіцерському чині;
- період професійної кризи, пошуку себе;
- і, врешті-решт, – новий етап у житті, що збігся зі сходженням до влади чергового імператора, Маврикія. З цим періодом і пов'язане, власне, написання головної праці Менандра. Ми не маємо жодної інформації щодо інших його творів. Цілком можливо, що він став автором однієї-єдиної книги, котру написав, ймовірно, незадовго до своєї смерті. Але так само можливо, що були й інші праці, які вийшли з-під пера Менандра. Сьогодні ми про все це можемо тільки висловлювати здогадки, ні підтвердити, ні спростувати які сьогодні

²⁶³Удальцова З. В. Идейно-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV-VII вв.) – Москва, 1974. – С. 244.

навряд чи можливо. Усе, що залишається дослідникам – робити припущення і висувати гіпотези на основі тих незначних даних, які нам доступні.

Перш ніж перейти до аналізу самого твору, що дійшов до нас у фрагментах, вважаємо за доцільне звернути увагу на філософські погляди автора, його уподобання й наслідування. Необхідно зазначити, що практично вся пізньоантична та середньовічна література тією чи іншою мірою базована на двох класичних традиціях – аристотелізмі та платонізмі. Що стосується Менандра, то його цілком певно можна назвати прибічником поглядів і методу Аристотеля. Це знаходить підтвердження при уважному прочитанню його текстів: судження історика доволі реалістичні, засновуються на перевірених фактах і документах. Менандр нікого не ідеалізує, але й при цьому не засуджує. Він не намагається оцінювати ані людей, про яких говорить, ані явища і події, – він лише констатує. Це, однак, не означає, що він зовсім незворушний. Як і, здається, кожний автор, Менандр також не уникає й певного суб'єктивізму. Це проявляється, насамперед, в епітетах, діалогах, цитуванні ним промов певних діячів (послів, василевсів тощо). До якого б об'єктивізму не прагнув письменник, якщо він пише живий текст, а не просто викладає хронологію подій, то через певні фрази, побудову речень, стилістику тощо він мимоволі демонструє своє власне ставлення до того, що описує.

Володимир Вальденберг свого часу називав Менандра єдиним ледь не в усій візантійській літературі автором такого високого рівня²⁶⁴. І дійсно, якщо проаналізувати твори його сучасників, а також авторів пізньоантичного періоду (тобто IV-VI ст.), то Менандр за характером твору не схожий ні на кого іншого зі своїх колег-істориків, навіть не зважаючи на те, що він сам наслідував Агафія, і той безумовно залишив певний відбиток на його манеру викладу інформації. Порівняльний аналіз праць ранньовізантійських істориків не входить, однак, до числа завдань цього розділу, ми обмежимося тут лише

²⁶⁴Вальденберг В.Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства – Санкт-Петербург, 2008. – С. 195.

простою констатацією прийнятих іншими дослідників висновків. Мова йде не стільки про форму написання творів та про політичні уподобання, скільки про характер поданої інформації.

Важливою особливістю творчого методу Менандра є перевірка достовірності описуваних ним подій. В основі його суджень знаходяться особисто бачені та перевірені факти, або ж інформація з авторитетних, вартих його уваги джерел. Це й відрізняє Менандра Протектора від усіх інших візантійських істориків.

Особисті погляди Менандра простежуються в третій²⁶⁵ частині фрагментів його тексту під назвою «Excerpta de Sententiis» («Витяги з розмірковувань»)²⁶⁶. В межах нашого дослідження ми звертаємось до нього лише за необхідності прояснити певні незрозумілі моменти життя, особливості творчості, коло уподобань історика. Саме на основі невеликих сентенцій простежуються до певної міри й політичні уподобання автора²⁶⁷.

Твір Менандра

У 582 р., після приходу до влади імператора Маврикія («людини, прихильної до підданих і любителя поезії та історії»²⁶⁸), Менандр розпочав роботу над власною великою історичною працею, котра була задумана, як продовження твору Агафія²⁶⁹. Про мотиви, якими керувався Менандр, приступаючи до праці, можна скласти уявлення із спогадів самого автора, який про це написав так: «він [Маврикій] почав прикладом своїм заохочувати інших і дарунками спонукав найлінійших братися до праці. У той час я вештався без діла і не мав змоги заробити на життя, тож став міркувати, що потрібно

²⁶⁵Класифікація фрагментів Менандра за редакцією Г. Нібура, здійснена нами, досить умовна; детальніше аналізу структури тексту присвячено наступний підрозділ нашого дослідження.

²⁶⁶Або ж, за іншим перекладом, «Фрагменти думок».

²⁶⁷Детально аналізує сентенції Менандра на предмет політичних поглядів і не тільки В. Вальденберг: Вальденберг В.Е. История византийской политической литературы... – С. 195.

²⁶⁸Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae... P. 439.

²⁶⁹Див.: Бибииков. М. В. Историческая литература Византии. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 67-69.

перестати жити безцільно і сів писати цю працю одразу ж після смерті Агафія»²⁷⁰.

Як це можна зрозуміти з наведеного тексту, для Менандра, очевидно, настав той момент, коли необхідно було починати щось змінювати у своєму житті, – принаймні для того, щоб вижити. Він прямо говорить про те, що новий імператор почав непогано платити за творчу роботу. З іншого боку, розгульне, і, водночас, не виповнене якимось смислом життя йому також наскучило, – все ж таки, він був людиною достатньо освіченою, мав гарну ерудицію і гострий розум.

Необхідність реалізувати свій нерозтрачений творчий потенціал, та ще й отримати за це винагороду, стимулювало Менандра зайнятися написанням історичного твору, присвяченого подіям другої половини століття, в якому йому довелося жити. Не будемо забувати й про те, що вже на той час, ймовірно, у нього були доступи до матеріалів: офіційних документів, актів посольств тощо. В жодному разі, таким чином, не можна стверджувати, що це був якийсь собі випадковий, звичайний, пересічний громадянин Константинополя з гарною освітою, котрий після тривалого періоду розгульного життя раптом вирішив написати історичну працю. Іронічна та навіть жартівлива манера, в якій Менандр писав про себе, дещо збивають читача зі шляху критичного осмислення його слів. Отже, якою би взаємниченою особистістю не був автор, ми маємо існування його твору як незаперечний факт.

Хронологічні рамки роботи Менандра чіткі й охоплюють оглянутий нами вище період від 558 по 582 рр. Як уже зазначалося, автор писав, що розпочав виклад подій у своїй праці з того місця, на якому обірвалася розповідь Агафія. Цей історик був очевидним авторитетом для Менандра – він називає його своїм вчителем і продовжує історичний огляд з року, на якому завершає свою оповідь Агафій. Щоправда, з огляду на те, що праця письменника дійшла до нас в уривках, вміщених у працях інших авторів, деякі дослідники вважають, що немає цілковитої впевненості в тому, що оригінальний текст обмежувався

²⁷⁰Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae... – P. 439.

періодом з 558 по 582 рр.²⁷¹. Однак, проаналізувавши детальніше наявну історію написання Менандрової праці, побачимо, що ці дати цілком справедливі. Адже ним самим сказано, що він вирішив продовжувати твір Агафія, котрий зупинився на 558 р. Завершення опису подій 582 роком також має кілька пояснень:

- по-перше, це рік приходу до влади Маврикія. Може автор не хотів описувати правління діючого імператора, якими б мотивами він при цьому не користувався (щоб, наприклад, не вдаватися до написання панегірика людині, яку він поважав і якій він завдячував);

- по-друге, саме цього року Менандр розпочав писати свій твір. Можливо, він написав його достатньо швидко і не хотів викладати сучасні йому події, котрі ще не стали історією;

- по-третє, існують припущення, що він помер досить швидко, ймовірно, ще у 80-х рр. VI ст. Що саме передувало його смерті, якими були обставини останніх років життя історика – питання, які так і залишаються без належної, а головне заснованої на фактах, відповіді.

Завдяки своїй посаді Менандр мав доступ до офіційних документів. З великою долею достовірності можна стверджувати, що у своїй праці він використовував тексти сучасних йому дипломатичних місій, подекуди просто цитуючи окремі фрагменти. Тож достовірність наведених Менандром свідчень про сучасні йому події не викликає сумніву. Інша справа, наскільки вони є об'єктивними. Сам термін «об'єктивність» в історичній науці є дуже умовним. Кожен історик, як би він не намагався неупереджено оцінювати ту чи іншу подію, подає її крізь призму свого власного світосприйняття, симпатій чи антипатій (іноді навіть несвідомо), інтелектуальної та професійної підготовки.

У ранньовізантійській грецькій історіографії питання самосвідомості автора набуває вагомого значення. Так, починаючи з VI ст. більшість істориків у вступі спершу пишуть про себе, потім про епоху, яку вони збираються

²⁷¹ Див. детальніше: Удальцова З. В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии... – С. 245.

висвітлювати, дають власну оцінку тим чи іншим подіям, правителям тощо²⁷². Такий певний суб'єктивізм зумовлений, ймовірно, бажанням більшої індивідуальності у творчості, відображення позиції тільки певної верстви населення, до якої належить автор, або взагалі лише його власної позиції.

Що ж стосується Менандра, то для нього здається характерною певна особиста неупередженість, котра простежується у викладі фактичного матеріалу, але при цьому кидається в вічі й відповідальна і усвідомлена позиція ромея. Описуючи варварські народи, він послідовно говорить про них, як про щось чуже, подекуди незрозуміле і часто вороже, іноді вживає зневажливі епітети, демонструє поблажливість. Увесь текст цілком очевидно свідчить про яскраво виражену ромейську, провізантійську позицію автора.

Таким чином, беручи до уваги все сказане, використовуючи твір Менандра Протектора як історичне джерело, емоційну забарвленість можна було би проігнорувати і звертати увагу виключно на факти, документальні свідчення. Але цінність роботи з історичним джерелом, серед іншого, полягає саме в акцентуванні на необ'єктивності, аналізі сприйняття явища очима певної соціальної, або етнічної групи людей.

У Менандра яскравим прикладом таких оцінок може вважатися опис тюрків і Тюркського каганату. ще раз зауважимо собі, що це – перший візантійський автор, який описав тюрків. Фактично, ромеї вперше дізнаються про зовнішність, звичаї, спосіб життя, їжу й напої нового кочового народу з Півночі, який прийшов до них з миром. Більше того, у цього народу є своя держава – велика степова імперія, яка дуже відрізняється від Візантійської. Отже, засновуючись на фактах з дипломатичних місій до тюрків, Менандр подає доволі емоційно забарвлену розповідь про Великий Тюркський Каганат – завдяки чому ми й можемо побачити, як візантійці сприймали варварів-кочовиків у VI ст.

²⁷²Чичуров И.С. К проблеме авторского самосознания византийских историков VI-IX вв. // Античность и Византия. – Москва, 1975. – С. 204.

Не менш яскравими є й фрагменти, що стосуються відомостей про інших тюркомовних кочовиків, – аварів, їх появи на теренах Європи та взаємин з ромеями. Описуючи цей народ, Менандр також користувався матеріалами дипломатичних місій. Окрім інформації про обмін посольствами між Візантією та представниками Аварського каганату, у Менандра знаходимо відомості про франко-лангобардські відносини та взаємини аварів з ними, а також можемо уявити загальну зовнішньополітичну ситуацію в Європі у VI ст.

Таким чином, постать Менандра, певною мірою, унікальна для дослідників з кількох причин:

- він вперше в історіографії почав писати про тюрків і Тюркський каганат;
- при створенні своєї праці він послуговувався документами офіційних посольських місій, а також отримував відомості про кочовиків від безпосередніх учасників контактів з ними. Хоча це й не підтверджено офіційно, проте не викликає заперечень з огляду на факти біографії Менандра;
- будучи придворним істориком, він є виразником офіційних поглядів на варварів-кочовиків та на зовнішню політику Візантії. Аналіз фрагментів його твору дозволяє також дослідити суб'єктивне ставлення ромеїв до гунів, тюрків, аварів та місце останніх у системі міжнародних відносин VI ст.
- Редакції та переклади праці Менандра:
- Праця Менандра Протектора дійшла до нас фрагментарно, в енциклопедії, створеній за сприяння візантійського імператора Константина Багрянородного. Ексерпти з неї були опубліковані на початку XX ст. Де Бором²⁷³.
- Існує ще кілька редакцій праці Менандра, виданих у XIX ст.:

²⁷³Excerpta historica iussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta / Ed. C. de Boor. Berlin, 1903. T. 1: Excerpta de legationibus.

1) У 1829 р. у збірнику «Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae»²⁷⁴ за редакцією блискучого німецького вченого-історика Бартольда Георга Нібура;

2) У 1851 р. в Парижі з'явилося видання, упорядковане й прокоментоване Карлом Мюллером²⁷⁵.

3) Під 1871 роком – у II томі збірки *Historici Graeci Minores* під редакцією Людовіка Діндорфа²⁷⁶.

Про рукописи тексту Менандра XVI ст. більш докладно написано С. Тохтасьєвим та І. Левінською²⁷⁷ у передмові до перекладу окремих фрагментів твору Менандра²⁷⁸. Окрім цього коментованого перекладу невеликих частин тексту, російською мовою праця візантійця видавалася лише один раз – 1860 р. у Санкт-Петербурзі. Автором перекладу став дослідник-еллініст Спиридон Юрійович Дестуніс (1782–1848), який сам себе називав «любитель древностей».

У 1838 р. за дорученням Академії наук С. Ю. Дестуніс розпочав роботу над перекладом збірки під редакцією Бартольда Георга Нібура «Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae»²⁷⁹. Він встиг перекласти чотири частини видання, але за життя перекладача друком вийшов лише один невеликий фрагмент: у 1842 р. був опублікований переклад частини праці Пріска Панійського, присвячений опису римського посольства до Аттіли. Решта частин перекладу збірки, у тому числі й праця Менандра, були опубліковані сином С. Дестуніса вже після його смерті.

²⁷⁴Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...

²⁷⁵Fragmenta Historicorum Graecorum. Volumen Quartum. / Collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit Carolus Mullerus. / Editore Ambrosio Firmin Didot. Parisii, 1851.

²⁷⁶Historici Graeci Minores. / Edidit Ludovicus Dindorfius. / Vol. II Menander Protector et Agathias. – Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1871.

²⁷⁷Левинская И.А., Тохтасьев С.Р. МенандрПротектор... – С. 314.

²⁷⁸Там само. – С. 311–356.

²⁷⁹Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом...

Критичний аналіз відомостей про Менандра та його працю можна знайти в роботах Нібура²⁸⁰, Блоклі²⁸¹, Балдвіна²⁸², Кресці²⁸³, Крумбахера²⁸⁴, Йорга²⁸⁵, Хунгера²⁸⁶, Моравчика²⁸⁷, Караянопулоса²⁸⁸, а також у статті С. Тохтасьєва й І. Левінської²⁸⁹.

У ранньовізантійській грецькій історіографії питання самосвідомості автора набуває вагомого значення. Так, починаючи з VI ст. більшість істориків у вступі спершу пишуть про себе, потім про епоху, яку вони збираються висвітлювати, дають власну оцінку тим чи іншим подіям, правителям тощо²⁹⁰.

Без праці Менандра Протектора неможливо в повній мірі досліджувати не тільки вплив тюркських кочовиків зі Сходу на території Візантії, але й західноєвропейські королівства періоду раннього середньовіччя. У фрагментах, присвячених аваро-візантійським взаєминам, автор пише про стосунки східних варварів з західними – франками й лангобардами, які відігравали дуже важливу роль у політичному житті європейського регіону. І знову ми відзначаємо ледь вловиме презирство по відношенню до чужоземців. Особливо, коли він описує прагнення і аварів, і франків заключити союз з ромеями після того, як ті не змогли домовитися між собою. Менандр показує варварів корисливими і підступними, зрадливими і ненадійними. Натомість, ромеї завжди постають у вигідному ракурсі.

²⁸⁰Niebuhr V.G. Praefatio...

²⁸¹Blockley R.C. The History of Menander the Guardsman...

²⁸²Baldwin V. Menander Protector...

²⁸³Cresci L.R. Teoria e prassi nello stile e nella storiografia di Menandro Protettore...

²⁸⁴Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur...

²⁸⁵Jorga N. Medaillons d'histoire litteraire byzantine...

²⁸⁶Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner...

²⁸⁷Moravcsik Gy. Byzantinoturcica...

²⁸⁸Karayannopoulos J. Weiss G. Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)...

²⁸⁹Левинская И.А., Тохтасьєв С.Р. МенандрПротектор... – С. 311–356.

²⁹⁰Чичуров И.С. К проблеме авторского самосознания византийских историков VI-IX вв... – С. 204.

Примітно, що на відміну від грекомовних церковних істориків пізньоантичного та ранньосередньовічного часу, Менандр та інші сучасні йому автори демонструють свою позицію більш обережно, не так грубо показуючи свої симпатії чи антипатії. Але так чи інакше, весь текст наповнений любов'ю і повагою до своєї держави, свого правителя. У авторському самовираженні історика, в поєднанні з достовірністю завжди неодмінно буде просочуватись його власна політична позиція, суб'єктивне сприйняття усіх процесів, які так чи інакше торкаються його держави, його особистих цінностей і внутрішніх переживань. Так було, є і буде, тому при дослідженні писемного історичного джерела дуже необхідно знати про автора твору все, що можливо, його соціальний статус, коло спілкування, період і країну, в якій він народився, жив і працював, його відомих сучасників, попередників і наслідувачів тощо.

Отже, з урахуванням складних обставин майже відсутності інформації про Менандра, ми, на основі аналізу історичного періоду та самої праці автора, змогли відтворити його історичний портрет.

РОЗДІЛ 3

ТЮРКИ У МЕНАНДРА

3.1. Ментальні основи ранньовізантійського суспільства (у зв'язку із сприйняттям кочових племен)

Питання сприйняття чужоземців у творах античних, пізньоантичних церковних та ранньосередньовічних істориків дуже неоднозначне, своєрідне, і водночас, має певні загальні риси. Менандр став одним з авторів, котрого не тільки не оминула ця тема, але ще й стала об'єктом його праці. Це зумовлене тим, що сам період, котрий описував автор, наскрізь просякнутий взаєминами ромеїв з варварами.

Під варварами ми тут розуміємо представників не греко-римсько-візантійської цивілізації, чужинців для них, ті племена і народи, з якими приходилось стикатись, або які потрапляли в поле зору антично-візантійського соціуму. Тобто, сам термін «варвар» не несе жодних негативних відтінків, а лише вживається нами з огляду на усю попередню традиційну історіографічну традицію. У даному підрозділі ми маємо на меті простежити еволюцію поглядів громадян Візантійської імперії щодо сприйняття ними інших народів, починаючи від греко-римської доби і до ранньовізантійської епохи.

Чітке формування образу варвара у свідомості античного суспільства починається в доволі непростий період так званого Великого переселення народів. Саме визначення цього процесу, а також його хронологічні й географічні рамки, на наш погляд, дуже умовні. Існує кілька версій у світовій історіографії щодо початку міграції на теренах Європи. Ми не маємо на меті детально аналізувати тут історіографію даного питання. Проте, означимо лише кілька загальних моментів, що допоможуть відобразити сутність проблеми зіткнення римлян з варварами і загальної тенденції сприйняття чужинців, що відобразилося, насамперед, у наративних джерелах різного періоду.

Російська дослідниця В. П. Буданова розглядає Велике переселення народів як часовий проміжок між античністю і середньовіччям²⁹¹. Дослідниця вважає його початком II ст. нашої ери, коли на Рим масово почали сунути германці і вступати в контакти з імперією. На другому етапі міграційних процесів античне суспільство познайомилося з кочовими варварами в особі кочових тюркськомовних гунських племен. Третій період Великого переселення народів традиційно пов'язують з розселенням слов'ян, що співпадає з формуванням на теренах Євразії кочових державних утворень (Тюркський каганат, Аварський каганат тощо). Тобто, на нашу думку, формування давньотюркського етносу і аварського міжетнічного конгломерату можна цілком віднести до процесів великих міграцій, що розпочався ще на початку нашої ери.

Отже, протягом усього VI ст. і початку VII ст. відбувалися складні і заплутані процеси розселення, переселення, змішання, трансформацій та активних комунікацій між різними за етнічним походженням і цивілізаційною приналежністю народів і племен на території східно та південноєвропейського регіону. Розуміння довготривалих міграційних процесів допомагає краще збагнути пошуки шляхів політичних взаємин між варварами і Візантійською імперією в період, описаний у Менандра. Однак, щоб краще зрозуміти ментальні основи сприйняття ромеями кочовиків зокрема, і варварів в цілому, слід звернутися до наративної традиції попередніх епох. І почати слід з глибокої античності, тобто з того періоду, коли чужинці з'явилися не лише в полі зору греків і римлян, але про них починають писати давні автори, формуючи таким чином образ не-грека і не-римлянина, а «варвара» і чужинця.

Традиційно починають міграційні процеси в Європі германські племена, зокрема, готи. У I ст. вони вперше згадуються у античних джерелах під іменем «Gutones». Ця назва вживається у латиномовних і грекомовних джерелах до середини II ст. по відношенню до усіх германських племен, що мешкали на

²⁹¹ Буданова В. П. Варварский мир... – С. 7.

півдні Балтики. В середині II ст. грецький географ Птоломей останній раз згадує плем'я гутонів (Ptolemaios. Geographica, II, 11, 16.).

Потім аж до 30-х років III ст. жодної згадки про готів у джерелах немає. Згадуються германці, у тому числі й готи, у 262 році у персидському написі на честь перемоги над римлянами. Слід зазначити, що античні автори під назвою «готи» мали на увазі взагалі будь-яких германців, тобто ті племена, які визнавали владу готських правителів.

Римляни починають писати про готів наприкінці 60-х років III ст.. перший запис був зроблений з нагоди прийняття імператором Клавдієм II титулу Готський. Як бачимо, саме у другій половині III ст. провідні на той час світові держави звернули увагу на народ, що носив ім'я готів. У той період германці вже встигли оселитися на території Причорномор'я і заявити про себе як про народ, з яким необхідно рахуватися.

Антична традиція сприйняття варварів.

Традиції ранньовізантійської ментальності сягають своїм корінням ще античної доби. В основі візантійського сприйняття варварів лежать насамперед греко-римські світоглядні орієнтири, до яких згодом приєднався християнська культура. Візантійське середньовіччя стало прямим спадкоємцем античної культури. Ще на етапі свого зародження Візантія міцно утвердила своє пряме походження від греко-римської цивілізації і пряму причетність до античної державності. Це відобразилося у самоназві візантійців – ромеї (від грецької Ρωμαῖοι – римляни)²⁹².

Античними мотивами були просягнуті усі сфери життя східноримського (ранньовізантійського) суспільства: архітектура, література, образотворче мистецтво, наука тощо. Повсякденний устрій життя пізньоримського громадянина зберігався у ранньому середньовіччі ще досить довго. Світоглядні орієнтири також були усталеними і дуже сильними.

²⁹²Фрейберг Л. Античное литературное наследие в византийскую эпоху. // Античность и Византия / Л. Фрайберг. – Москва, 1975. – С. 5.

Разом з тим, ще наприкінці III – на початку IV ст. у Римській імперії, особливо у східній її частині, досить сильно відчувався потяг до східної культури. Причин цьому було кілька: територія Пізньої Римської імперії простягалася від Атлантичного океану на заході, Рейну, Дунаю і Чорного моря на півночі, Сахари на півдні до Сирійської пустелі та верхньої течії Євфрату на сході. Населення, відповідно, мало складний етнокультурний склад. Цими чинниками пояснюється тривале мирне співіснування великого розмаїття релігійних вірувань і культів на території імперії.

Римська імперія останньої третини III ст. – початку IV ст. переживала досить складні часи. Внутрішньополітична ситуація в країні позначилася громадянськими війнами, військовими переворотами та численними політичними вбивствами. Зовнішні кордони імперії були недостатньо захищені. Варварські племена з півночі та зі сходу здійснювали вторгнення на території римських провінцій, майже не зустрічаючи опору. Армія була не в змозі захистити свою країну від нашествия чужинців. Саме з армії і почалася масова варваризація імперії.

Ще за доби Принципату у римське військо активно почали приймати чужинців. Почалися ці процеси ще тоді, коли германським племенам було дозволено селитися на території провінцій Римської імперії. Потім цих варварів стали приймати на службу в римську армію²⁹³. У III ст. римські імператори не лише приймають на військову службу варварів, що мешкають на території імперії, але й тих, хто живе за її межами. Більше того, змушують служити у війську військовополонених чужинців. До того ж, при укладенні договорів з варварами, римляни ставили умову, щоб ті постачали їм в армію воїнів²⁹⁴.

Окрім армії, усі сфери суспільного життя Римської імперії були охоплені глибокою загальною кризою²⁹⁵. Вона спричинила неоднозначне ставлення

²⁹³ Див. про це, наприклад: Demandt A. Die westgermanischen Stammesbunde // Кlio. – Bd. 75 (1993). – S. 391.

²⁹⁴ Сергеев И.П. Римская империя в III в. нашей эры. Проблемы социально-политической истории / И.П. Сергеев. – Харьков: Майдан, 1999. – С. 49.

²⁹⁵ Детальніше про кризу див.: Сергеев И.П. Римская империя в III в. нашей

простих римлян до варварів. З одного боку, люди вже звикли жити поруч з варварами, до того ж, нікого не дивували воїни-легіонери в армії. З іншого боку – тотальна недовіра громадян імперії до влади, зневіра в законах і правильності дій керівництва, а також прагнення до змін, призводили до антиімперських настроїв у суспільстві, особливо в провінціях Римської держави.

Криза дуже гостро позначилася на ідеологічному житті мешканців імперії. Пошуки світоглядних орієнтирів проявлялися у розквіті й популярності різноманітних філософсько-містичних доктрин і синкретичних культів²⁹⁶. Як це завжди буває в кризові часи та перехідні нестабільні епохи, людям необхідна була віра у щось таке, що могло їх розрадити і дати надію на краще майбутнє. Традиційні римські культу не виконували своїх функцій і не задовольняли більше потреб населення. Греко-римським богам більше не вірили, не сприймали їх серйозно. Ця релігія радше була даниною традиціям. Усім хотілося дива, бо розум і логіка не спроможні були налаштувати людей на оптимізм.

В цей період дуже поширеною стала віра в чаклунство, магію, віщунів, замовляння, різноманітні дива²⁹⁷. При цьому, у людській свідомості римлян змогли спокійно уживатись абсолютно різні магічні вірування. Це свідчило про потребу людей вірити у щось, що могло би принести їм спокій і стабільність. Сповідуванням тих чи інших релігійних учень були охоплені усі без винятку

эры...; Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческих отношений в западных провинциях Римской империи в III в. н.э. / Е.М. Штаерман. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957; Дьяков В.Н. Начало политического кризиса Римской империи (180-235 гг.) // Уч. зап. МГПИ. – Москва, 1957. – Т. 104. – Вып. 5. – С. 32-58; Сюзюмов М.Я. К вопросу о кризисе в Римской империи в III в. // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1978. – Вып. 15. – С. 5-22.

²⁹⁶Шмеман А. Исторический путь православия / А. Шмеман. – Париж, 1989 . – С. 102.

²⁹⁷Jacobs M. Das Christentum in der antiken Welt. Von der Fruhkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin / M. Jacobs – Gottingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. – P. 36.

верстви римського суспільства²⁹⁸. Особливу популярність у населення мали східні культури. В цей час, також зі сходу, активно поширюється християнство.

Питання релігійно-ідеологічних пошуків у пізньоримському суспільстві висвітлювалось у світовій історіографії, зокрема, й у нашій монографії, присвяченій епосі Константина Великого²⁹⁹. Однак, необхідно зазначити, що потяг до вірувань інших народів у римлян в межах активних пошуків світоглядних орієнтирів можна розглядати крізь призму сприйняття ними варварів. А з утвердженням християнства в IV ст. воно виступає дуже важливим чинником, крізь призму якого римляни сприймали чужоземців. Християнство внесло свій особливий і неповторний елемент у світогляд римлян-romeїв, який, однак, не стер попередні нашарування світоглядних орієнтирів греко-римської цивілізації. Це доволі помітно відобразилося й на проблемі сприйняття варварів і до ставленні до них. Однак, розглянемо еволюцію поглядів щодо чужинців у римському суспільстві. Ця тема доволі розлога і потребує окремого дослідження, втім, не зважаючи на це, ми спробуємо хоча б окреслити деякі основні аспекти ментальних основ сприйняття варварів для подальших епох.

Варварська проблема вкотре гостро постала перед римлянами ще у далекому II ст. з початком масштабного історичного процесу під назвою Велике переселення народів. Хоча вже до того часу в античному суспільстві було чітко сформульоване поняття «варвар»:

1) чужинець (βάρβαροι), іноземець, що мешкає поза межами даної держави;

2) не римлянин, тобто той, хто не має античного виховання і освіти;

3) той, хто не володіє ані латинською, ані грецькою мовами³⁰⁰.

З часом дефініції дещо змінювались, в залежності від характеру взаємодії між римлянами та варварами. Однак образ, сформований античною традицією

²⁹⁸Джонс А.Х.М. Гибель античного мира / А.Х.М. Джонс. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 465.

²⁹⁹Жданович Олесь. Аріанство в епоху Константина Великого... 222 с.

³⁰⁰Буданова В.П. Варварский мир... – С. 8.

залишився з усталено негативним відтінком. Це чітко простежується у працях ранньовізантійських авторів. Але з моменту більш тісної комунікації варварів з ромеями: розселення на території провінцій імперії, служба у війську в якості федератів тощо, змінюється емоційна ідентифікація їх у джерелах. Так, з позиції ворогів вони перетворюються просто на чужинців³⁰¹.

Серед античних авторів найяскравіші описи варварів знаходимо у Тіта Лівія, Аппіана, Діона Кассія, Геродіана, Діодора Сицилійського, Дексипа, Амміана Марцелліна, Євтропія, Цезаря, Плутарха, Аврелія Віктора, Светонія тощо.

Серед західноримських церковних латиномовних авторів про варварів писали Сульпіцій Север, Руфін, Павло Орозій, Лактанцій, Сальвіан, Аврелій Августин. Грекомовна церковна історіографія представлена іменами таких авторів як Сократ Схоластик, Євсевій Кесарійський, Філосторгій, Феодорит Кірський, Созомен, Євагрій, Геласій Кізікський, Афанасій Александрійський. Особливістю свідчень даної групи є тенденційність і упередженість, однобокий погляд на варварів-язичників, узагальнений образ усіх чужинців.

Особливий інтерес для нашого дослідження представляють свідчення вищезгаданих авторів про варварів-кочовиків. Проблема взаємодії східних римлян з варварами-кочовиками стала актуальною з кінця IV ст., коли у 375 році на територію Європи вдерлися гуни.

У цьому контексті доречно стисло висвітлити внутрішньополітичну ситуацію в імперії на той час. IV століття стало унікальним і знаковим в історії як Римської імперії, так і молодій Візантії. Цей складний перехідний етап поклав початок новій епосі не тільки в контексті зародження наступної, післяримської цивілізації, але й виявив доленосний вплив на весь європейський регіон. Поява зародків майбутньої спадкоємиці Римської держави ще у першій половині IV ст. та її стрімкий розвиток (одночасно з занепадом Західної частини імперії) змінили вектор як внутрішньої політики перших візантійських імператорів (котрі, втім, були все ще й загальноримськими).

³⁰¹Там само. – С. 9.

Основний вектор зовнішньої політики Римської імперії епохи Константина Великого полягав у війнах з варварами. Відношення до варварів у римлян було неоднозначним. З одного боку, вони сприяли їм як визволителів від гніту системи, допомагали їм громити маєтки знаті, а з іншого – ненавиділи за грабіжницькі набіги. У пізній період імперії варварів ставало дедалі більше і цей фактор був досить значним як у зовнішній, так і у внутрішній політиці Риму.

У IV ст. одним з потужних векторів зовнішньої політики були стосунки з готами. Готи у цей час зосереджувались на Дунаї. Проте, наприкінці століття на римські провінції з прикаспійських степів масово почали рухатись гуни. На своєму шляху вони підкорили і об'єднали навколо себе племена Північного Кавказу і Поволжя, утворивши таким чином певну федерацію племен: «... гуни пройшли повз землі аланів, котрі межують з гревтунгами і зазвичай називаються танаїтами, вчинили у них страшне винищення і спустошення, а з вцілілими уклали союз і приєднали їх до себе.» (Амм. Марс. XXXI, 3, 1.)

Кінець IV ст. саме й ознаменувався вторгненням на територію імперії гунів. Амміан Марцеллін подає точну дату вторгнення гунів – 371 р. (Амм. Марс. XXXI, 3, 1.). Вони прийшли з середньоазійських степів величезними загонами. Спершу напали на аланів, потім розгромили остготську державу Германаріха, підкорили остготів та відтіснили їх до Подніпров'я³⁰². Напади гунів на вестготів змусили останніх шукати підтримки у Римській імперії.

III ст. стало для варварського світу переломним етапом: відбувався процес активного переселення і перемішування племен. Германці, в тому числі й готи, досить близько наблизилися до кордонів Римської імперії, регулярно грабували окремі провінції, використовуючи для цього спеціально створені мобільні загоны.

Войовничість готів підтверджується шануванням ними культу бога війни Марса. За свідченнями Йордана:

³⁰²Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды / Ю.А. Кулаковский. – Киев: Стилос, 2001. – С. 132-133.

«Цього Марса готи постійно задобрювали жорстоким культом (жертвою йому було умертвління полонених), гадаючи, що повелителя війн треба задобрювати пролиттям людської крові. Йому присвячувалась перша здобич, на його честь підвішували на стволах дерев трофеї. Готи, більше ніж інші, проникнуті були релігійним до нього горінням...» (Jord. Get., 41).

Однак, для здійснення великих загарбницьких походів германці об'єднувались у коаліції племен. Іноді такі об'єднання розпадались, виконавши свою функцію у тій чи іншій кампанії, але часто вони зберігались і надалі.

Наприкінці III ст. в германському суспільстві посилюються міжплемінні протиріччя. Задля успіху грабіжницьких походів на територію Римської імперії варварські племена об'єднуються у союзи племен, які досить часто зберігаються й після закінчення походу.

Перманентні контакти споріднених народів в умовах постійної зовнішньої загрози обумовили збереження традицій, звичаїв, культурних елементів та родових зв'язків. Однак згодом в середовищі германців починають виникати чвари, між союзами племен точаться конфлікти. Це було спричинено значною концентрацією населення (яке до того ж сподівалося на переселення) на порівняно невеликій території по сусідству з Римською імперією. Ймовірно, влада Риму спеціально підігривала подібні настрої серед германців, щоб дестабілізувати ворога і зменшити рівень загрози для себе. Найбільше конфліктів між племенами відбувається саме наприкінці III ст.

Різні германські племена в процесі свого переселення на терени Римської імперії захоплювали різні території. Так, вестготи оселилися у Фракії, Македонії, здійснювали грабіжницькі напади на територіях між Бугом і Дунаєм. Близько 30-х рр. III ст. готи розселилися у Північно-Західному Причорномор'ї, підкоривши своїй владі еллінізоване гето-сарматське населення.

Саме це германське плем'я гетів з V ст., яке до н. е. мешкало на території Балкан, у IV ст. до н. е. прийшло на узбережжя Понту і осіло на лівому березі Дністра, асимілювалось з кочовим сарматським населенням

півдня Європи і було підкорене готами. У II ст. н. е. гети потрапили під владу Риму, більша частина їх увійшла до складу населення римської провінції на лівому березі Дунаю.

Примітно, що варвари, зокрема, германці, на період найвищого піку своєї комунікаційної активності і безпосереднього контакту з Римською імперією мали значною мірою проримські настрої. Для готів, зокрема, ці процеси не минули безслідно. Поступово германці втрачали свою національну ідентичність і знищували себе зсередини. Це відбувалось в середині варварських суспільств як безпосередньо на території Римської імперії, так і на землях Північного Причорномор'я, де активно селились готи наприкінці III ст.

Служба багатьох германців у римському війську найманцями-легіонерами теж супроводжувалася неминучим відходом від традиційного способу життя готів.

Протягом 60-х років III ст. Балкани, Мала Азія, Греція не отримували від імперії належної підтримки й охорони своїх територій. Вони змушені були розраховувати тільки на свої сили, не чекаючи допомоги від центральної влади. Цим скористалися варвари, об'єднані в союз на чолі з готами. Вони продовжували грабувати малоазійські провінції, перетинаючи на кораблях Чорне море.

Готські воєнізовані дружини формувались з метою розбійних нападів і збройних набігів на римські провінції. Найчастіше дружинниками ставали молоді й амбіційні вихідці з заможних родів, котрі прагнули слави й визнання за рахунок військових подвигів. Іншою категорією дружинників були, як правило, незаможні чоловіки, без сім'ї, яким нічого було втрачати. Такі воїни були більш мобільними, на відміну від сімейних громадян, легко йшли у бій, корилися наказам полководця без вагань.

Для готів-піхотинців основною формою військового строю був клин (клиноподібний бойовий порядок). «Клин – це велика кількість піхотинців, які рухаються вперед щільними рядами – спереду вужчими, а ззаду ширшими – і проривають ряди противника» (Вегецій, III, 19).

«Варвари нападали строем, схожим за своєю зовнішньою формою на голову кабана...», тобто «строем, який закінчувався вузьким рядом» (Ammian Marcellin, 17, 13).

Реформування римської армії, розпочате ще за правління Діоклетіана, призвело до зміни системи прикордонної охорони. Так, на кордонах імперії були створені невеликі мобільні військові підрозділи замість великих громіздких армій, в яких завжди існувала загроза бунту проти діючої влади і висування солдатських імператорів.

Протягом IV ст. готи продовжували масово служити у римському війську. Вони були відданими воїнами при Максиміані, допомагали Константину I Великому у його війні з Ліцинієм (хоча так само готи були й у війську Ліцинія). Йордан стверджує, що саме готи за таємним наказом Константина підступно вбили Ліцинія, таким чином допомігши Константину перемогти (Jord. Get., 111–112).

Конфлікт між Константином і варварами-готами спалахнув значно пізніше, в останні роки правління імператора – у 332 році. «Винуватцями» стали сармати, що мешкали поблизу ріки Тиса. На них напали готи, а ті поскаржилися Константину. Римські війська на чолі з сином імператора Констанцієм напали на готів і знищили близько ста тисяч чоловік, а сина готського правителя Аріоріка, батька майбутнього вождя Атанаріха, захопили у полон. Аріорік мав привілейований статус римського полоненого – він мешкав при дворі Константина у досить непоганих умовах. А коли повернувся додому, то змусив свого сина поклястись, що той ніколи в житті не піде на римлян війною.

Здобути перемогу над готами римлянам допомогло створення напередодні походу великого кам'яного мосту через Дунай. Пройшовши по ньому, імператорські війська легко могли у будь-який момент завдати удару по неприятелю на західному напрямку. Однак Константин I розумів усі масштаби готської загрози для Римської імперії. Тим паче, що нова столиця – Константинополь, до якої імператор переїхав у 330 році, була зовсім близько

від варварів, яким варто було тільки перепливати море, як вони вже могли загрозувати головному місту держави і самому імператорові. Тому Константин вирішив задобрити готів і заохотити їх жити в мирі з імперією.

Згодом було підписано мирний договір, яким передбачались щорічні грошові або натуральні (в основному продуктами і тканинами, а можливо й готовим одягом) виплати варварам. Кордон по Дунаю ставав фактично відкритим для обох сторін. Натомість готи зобов'язувались не підпускати до кордонів імперії інших варварів, а також завжди виступати на боці Риму у воєнних кампаніях у регіоні. Також готи підписали угоду, згідно з якою вони мали надіслати на службу імперії близько 40 тис. воїнів.

Для варварів служба в римському війську відкривала великі можливості, недоступні на батьківщині. Насамперед, це фіксована і досить непогана платня, а також безліч благ цивілізації, яких вони були позбавлені через інший рівень розвитку свого суспільства. А громадяни Риму навпаки дедалі частіше відмовлялися від військової служби, яка перестала бути престижною і відбирала в них час і можливість заробити більше, а також частіше бути поряд із родиною.

Після смерті Константина I Великого в 337 році його політику щодо варварів продовжив його син і наступник – імператор Констанцій. Слід сказати, що готи сумлінно відпрацьовували ті виплати, які надавали їм римляни за службу. Так, ще за правління Константина вони воювали проти сарматів і вандалів, які спробували зазіхнути на римські території. У 358 році вже у війні Констанція проти сарматів готи теж брали активну участь на боці римлян, а 360 року були включені до допоміжних військових формувань під час воєнної кампанії римлян проти персів.

Відносини готів з імперією сильно погіршилися вже протягом другої половини 60-х років IV ст.

Причини нападів готів на провінції Римської імперії були різними. Господарювання на теренах Причорномор'я, вочевидь, давалося германцям не так легко, оскільки вони користувалися досить примітивними знаряддями

праці. Північний менталітет, войовничий характер, а також (що, мабуть, найголовніше) близькість Римської імперії і можливість відносно легко збагатитися, грабуючи її провінції, спонукали готів до частих набігів на території імперії. Германці ладні були ризикувати своїм життям, щоб отримати ті блага цивілізації, які були доступні римлянам: різноманітні предмети розкоші, зброю, вино тощо.

Однак, вже досить скоро, у 375 р, на територію Римської імперії вдерлися нові завойовники – кочові тюркомовні племена гунів:

«Через деякий час... пішло на готів плем'я гунів, найстрашніше з усіх своєю дикістю, малоросле, гидке і сухопаре, що живе серед боліт. Можливо, вони перемагали не стільки війною, скільки навіюючи величезний жах своїм страшним виглядом, вони змушували тікати, тому що їх вигляд лякав своєю чорнотою, будучи подібним не на обличчя, а на потворну грудку з дірками замість очей. Їх люта зовнішність видає жорстокість їх духу: дітям чоловічої статі вони розтинають щоки залізом для того, щоб раніше, ніж отримають вони харчування молоком, спробували вони випробування раною. Тому й старіють вони безбородими. На зріст вони невеликі, але швидкі спритністю своїх рухів і надзвичайно схильні до верхової їзди; вони широкі в плечах, спритні в стрільбі з лука і завжди гордовито випрямлені завдяки міцності шиї. Маючи людську подобу, живуть вони як дикі звірі» (Jord. Get., 121, 127–128).

Після вторгнення гунів на готів в імперії покладалася захисна функція. Вони мали захищати кордони імперії від вторгнень гунів. До кочовиків масово тікали раби, які працювали на копальнях; втрата ромеями дешевої робочої сили негативно позначалася на економіці держави. Однак раби тікали не тільки до азійських кочовиків, але й переходили на бік готів.

Правителі Східної Римської імперії, втягнуті в територіальні чвари з представниками Західної Римської імперії, використовували як готів, так і інших германців (та й загалом, будь-яких інших варварів) у своїх інтересах – для завоювання нових земель, або ж для того, щоб чужими руками розібратися

з ворогами. Зіткнення між собою різних народів було абсолютно звичайним явищем для римською, а ще більше, для візантійської дипломатії.

Отже, античні автори в описі варварів займали чітку позицію протиставлення чужинців римлянам. Вони всі досить негативно ставилися до них, особливо це оформилось у чітко виражену концепцію після офіційного визнання християнства державною релігією Римської імперії. Естафету негативного сприйняття варварів від римлян перейняли й візантійські автори.

Тема варварів була однією з головних тем як пізньоантичних авторів, так і їх наступників – візантійських письменників. Причинами такої уваги і популярності було, очевидно те, що чужинці вже настільки міцно утвердились в політичному житті імперії і в свідомості римлян, що імператори почали активно використовувати варварів у своїх цілях. Знана в усьому світі знаменита і дуже своєрідна візантійська дипломатія відточувалась саме на практиці взаємин з довірливими чужоземцями.

Візантійські автори про варварів-кочовиків.

Взаємне пізнання народів, як і людей, відбувається в процесі комунікацій, спілкування. Форми спілкування могли сильно різнитися. У випадку взаємодії візантійців і варварів, комунікація могла бути щоденною, між населенням прикордонних провінцій. Часто ромеї стикалися з варварами під час поїздок за межі імперії. Третім варіантом були посольські місії до чужоземних країн, у тому числі, й описані Менандром, а також прийом послів іноземних держав. Ці форми спілкування відбувались у відносно спокійних, мирних умовах.

Для ранньої Візантійської держави абсолютною нормою стали різноманітні інтриги, в тому числі і по відношенню до варварського світу. Можна сказати, сформувалась ціле вчення по комунікаціям з зовнішнім світом³⁰³. Однією з постійних турбот візантійських імператорів стало досконале вивчення варварів, їхніх звичаїв, обрядів, способу життя, ментальних

³⁰³ Див. детальніше: Чекалова А. А. Византия между державой Сасанидов и варварскими королевствами Запада в IV-VII вв... – С. 99.

установок. Усе це робилося з цілком конкретною метою використовувати іноземців у своїх далекоглядних планах.

Про варварів дуже ретельно збиралась інформація. Переважно, намагалися довідатись про сильні і слабкі сторони того чи іншого народу, політичну структуру і, особливо, негаразди в середині племінного чи державного утворення. Іншим аспектом зацікавленості ромеїв варварами було дослідження економічної вигоди для себе. Тому, ретельно збирали інформацію про торгівельні відносини, про товари, які можна було б купувати у того чи іншого народу, а також про ринки збуту своєї продукції. Іншою стороною стало вивчення племен з метою використання їх у боротьбі з іншими варварами, або ж зі своїми давніми суперниками. Це можна гарно продемонструвати на прикладі стосунків Візантії з Персією і ролі у цих взаєминах кочових варварів.

Російська дослідниця М. Поляковська виділяє також екстремальні ситуації, під час яких відбувалось спілкування між ромеями і варварами, до яких відноситься війни, під час яких одна з воюючих сторін зазвичай опиняється на території ворога. І в цьому випадку народам випадає можливість дізнатися один про іншого без прикрас³⁰⁴.

Однак, візантійці перейняли традиції дещо упередженого сприйняття варварів від греків і римлян, тому вже у IV-V ст. пишуть, зокрема, про кочовиків, що нападали на імперії, використовуючи певні канони. Тобто, гуни вже апріорі описувались негативно, бо були ворогами, що нападали на роменську державу.

Про появу гунів на території Європи писали Зосим, Агафій Міринейський та інші. Всі вони переказують легендарну оповідь про те як поранений олень показав дорогу мисливцям переправу через море. Цим скористались гуни і таким чином потрапили на територію Європи. (Zosim, 4, 30).

За Агафієм, «народ гунів колись мешкав навколо тієї частини Меотідського озера, яка повернена на схід, і жив північніше річки Танаїс, як і інші варварські народи, котрі проживали в Азії за Імейською горою. Усі вони

³⁰⁴ Див.: Поляковская М.А. Византия, византийцы, византинисты... – С. 93.

називались гунами або скіфами. По племенам же окремо одні з них називались котрігурами, інші утігурами, деякі ультізурами, інші вуругундами. Через багато століть вони перейшли в Європу чи дійсно проведені оленем, як переказує легенда, чи внаслідок іншої випадкової причини... У всякому разі, вони перейшли Меотідське озеро, яке раніше вважалось непрохідним, розповсюдились по чужій території та завдали їй мешканцям великого лиха своїм неочікуваним нападом...» (Agath. 5, 11). Основні сили гунів рушили, без сумніву, на захід через степи, однак, деякі орди одразу ж після того, як ступили на землі Європи, прийшли у Прикавказькі степи та в Тавриду³⁰⁵.

З огляду на внутрішньополітичну ситуацію у Візантійській імперії на той час, взаємини з варварами надовго перейшли з площини зовнішньої політики у внутрішню проблему держави³⁰⁶.

VI ст. стало чи не найбільш заплутаним періодом в історії держави століттям в історії політичних взаємин різних народів між собою. Не будемо забувати, що в цей час відбувається пік міграційних процесів в історії європейського континенту, так званого Великого переселення народів. Попри появу у полі зору візантійців великої кількості нових народів і етносів, ситуація ускладнюється ще й браком прозорої й достовірної інформації. А ті відомості, котрі дійшли до нашого часу про це століття, належним чином не проаналізовані, особливо зважаючи на реалії нового часу та іншого сприйняття історичних процесів на сучасному етапі розвитку науки.

Наш інтерес до праці Менандра базується на тому, що його свідчення багато в чому є унікальними. Насамперед, він першим серед візантійських авторів описує деякі варварські народи. По друге, подає такі відомості про них, які раніше ніхто ніколи не знав і навіть не мав жодного уявлення. Зокрема, мова йде про дві великі «варварські держави» того часу – Тюркський та Аварський

³⁰⁵Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды... – С. 133.

³⁰⁶Сюзюмов М.Я. Внутреннее и внешнее положение Византийского государства в IV в. // История Византии. В 3-х томах. / Под ред. С.Д. Сказкина – Том 1. – Москва, 1967 – С. 176.

каганати. По третє, Менандр робить спробу аналізу міжнародних відносин між своєю державою та цими «кочовими імперіями».

Нашим завданням у даному розділі є аналіз окремих відомостей з твору Менандра Протектора, що стосуються тюрків, їхніх державних об'єднань, а також дипломатичних взаємин між Візантією та Тюркським каганатом протягом другої половини VI ст. Проте, попри наявність так званих головних героїв, Менандр не обмежувався лише ними (тобто, тюрками), а згадував також інші племена, котрі в більшій чи меншій мірі відігравали певну роль на історичній і політичній арені тогочасного світу.

Увесь даний розділ базується на нашому власному коментованому перекладі фрагментів праці візантійського історика з давньогрецької на українську мову.

Менандр Протектор у своїй праці описував події середини VI ст., які відбувались на теренах Візантійської імперії та на її периферії. У його фрагментах знаходимо інформацію про аварів, слов'ян, тюрків, гунських та болгарських племен, лангобардів та франків. Свій виклад історії взаємин ромеїв з «варварами» Менандр починає від правління візантійського імператора Юстиніана I (а конкретніше – з 527 р.) та продовжує до смерті Тиберія I у 582 р.

Твір Менандра, а точніше ті його фрагменти, які дійшли до нас³⁰⁷, умовно поділений на 4 частини :

«З історії Менандра Протектора. Фрагменти про посольства варварів до римлян»;

«З історії Менандра Протектора. Фрагменти про посольства римлян до народів»;

«З історії Менандра Протектора. Фрагменти думок».

«Фрагменти історії Менандра з Суди»

³⁰⁷Ми використовуємо оригінальний грецький текст Менандра за виданням: Menander Protector. Fragmenta. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Reliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. Bonnae, 1829.

У історіографії питання взаємин між кочовими варварами і ромеями висвітлювалось більше в контексті політичної історії даної епохи.

У даній роботі використано окремі частини з першого і другого блоків, де йдеться про посольства від «варварів» до римлян і візити у відповідь. Основні народи, які представлені в роботі – авари, тюрки, анти, утігури з кутрігурами, гепіди, лангобарди і франки. Побічно згадуються й інші племена переважно тюркського походження. У праці Менандра багато уваги приділено сасанідсько-візантійським взаєминам. Однак у нашій дисертаційній роботі ми не будемо детально приділяти увагу цьому безперечно важливому аспекту міжнародної політики того часу.

Отже, серед етносів, які ми аналізуємо відповідно до інформації про них у Менандра, можна виділити умовно «великі» (тобто, ті, про які автор пише як про головний об'єкт у взаєминах з Візантією) і «малі» (ті народи, які фігурують у процесі комунікації між «головними» гравцями). До «великих» ми відносимо два народи – аварів і тюрків, а до «малих» – антив, утігурів, кутрігурів, гепідів, лангобардів, франків, согдійців тощо.

Проаналізувавши ментальні основи ранньовізантійського суспільства в контексті сприйняття ромеями варварів ми дійшли висновку, що традиційний погляд на чужинців був сформований ще в античну епоху. Переважна більшість авторів, описуючи варварські народи у своїх працях, копіювала і поширювала вже усталені парадигми стосовно «чужих». Це простежується в працях істориків, котрі писали і про кочовиків, що з'явилися в орбіті зовнішньополітичних інтересів Візантійської імперії в перші половині VI ст. Менандр у своїх поглядах не став винятком. Однак, з урахуванням специфіки його роботи, базованої на безпосередніх контактах посольських місій з кочовими варварами, все ж таки, простежується власний аналіз, а не тиражування принципів усталеного традиційного сприйняття чужинців представниками греко-римської цивілізації. Отже, на прикладі аналізу твору Менандра Протектора, простежується еволюція ментальних засад сприйняття варварів ранньовізантійським суспільством.

3.2. Тюрки у Менандра

Унікальність праці Менандра Протектора полягає, насамперед, у тому, що в ній вперше у візантійській писемній традиції згадується про тюрків. Це й не дивно, адже тюрки організувались у державне утворення лише в середині VI століття. Нам відомо, зі свідчень того ж таки Менандра про те, що вони майже одразу почали шукати і налагоджувати контакти з Візантійською імперією. Постає цілком логічне питання: а чому ніхто до Менандра не писав про цей народ, а сам він почав описувати їх лише наприкінці століття, коли при владі в імперії перебував уже третій імператор, в той час як ромеї офіційно познайомились з тюрками за правління Юстина II? Відповідь на це питання криється, як нам видається, у тому, що Тюркський каганат був розташований доволі далеко від Візантійських територій і широкому загалу відомо про тюрків стало лише після обміну посольствами між двома державами. Цілком можливо, що жоден попередник Менандра не мав доступу до матеріалів, якими пощастило користуватись йому при дворі імператора Маврикія.

Отже, у Менандра вперше у візантійській історіографії з'являються свідчення про алтайських тюрків та їхню державу – Тюркський каганат. Кілька фрагментів описують обмін посольствами між Візантією і каганатом. У цьому й полягає унікальність і важливість праці Менандра. Саме від нього західний світ вперше дізнався про тюрків, і це єдине грекомовне джерело, де вперше так детально і змістовно було описано побут, політичну організацію і вірування давніх тюрків в період стрімкого злету і виходу на міжнародну арену їхнього першого державного утворення.

Перша згадка Менандра про тюрків міститься у фрагментах його праці, де він описує перше посольство тюрків до візантійців³⁰⁸. (*Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos*. P. 106-108.). Нам важливо визначити рік, коли воно відбулося, відповідно, ця дата і буде першою записаною згадкою ромеїв про

³⁰⁸Menander Protector. // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...*

алтайських тюрків. Однак, ситуація ускладнюється тим, що на конкретний рік прибуття від тюрків дипломатичної місії у Менандра прямо не вказується, але дається інформація про те, що посольство відбулося на початку четвертого року правління імператора Юстина II, який, як зазначалося у попередньому розділі, прийшов до влади у листопаді 565 р.

Тож у тексті Менандра мова йде про початок 568 р., адже у VI ст. рік у візантійців починався з 1 березня, незважаючи на запровадження Юстиніаном I індікту³⁰⁹, за яким 15-річний цикл розпочинався з нового року 1 вересня. Тож у Менандра мова йде, очевидно, про березень 568 р.:

«Ὅτι ἀρχομένου τοῦ τετάρτου ἔτους τῆς Ἰουστίνου βασιλείας πρεσβεία τῶν Τοῦρκων ἀφίκετο ἐν Βυζαντίῳ»³¹⁰.

Менандр зазначає, що «тюрки в той час досягли могутності...»³¹¹. Він підтверджує той факт, що Тюркський каганат був вже достатньо розвинутою і могутньою державою і заявляв про себе на світовій арені. Також ця фраза може свідчити про контекст, який вкладав у неї історик: що тільки політично сильний народ може наважитись відправляти посольство до Візантії.

А чи дійсно про державу тюрків, як і про них самих, ромеям до цього часу нічого не було відомо, і вони раптом дізналися про них, вже приймаючи офіційне посольство від далекої північно-східної країни? Можливо, при дворі імператора вже володіли інформацією про нове політичне утворення – Тюркський каганат, і знали про його військову міць і політичну силу. Саме тому, очевидно, Менандр так впевнено пише про могутність тюрків. Тому що в тексті ця фраза звучить чітко і безапеляційно, як ствердження, яке не підлягає жодним сумнівам.

³⁰⁹Індікт – п'ятнадцятиріччя. П'ятнадцятирічними циклами у Візантійській імперії велось літочислення. Для встановлення року індікту необхідно до кількості років від початку нової ери додати 5580 і розділити на 15. Рік за індіктом розпочинався у вересні.

³¹⁰ На початку четвертого року правління василевса Юстина до Візантії прибуло посольство від Тюрків. (Menander. De leg. Gent 106-108). – Переклад з давньогрецької – О.Ж.

³¹¹ Ὡς γάρ τά τῶν Τοῦρκων ἐπί μέγα ἤρθη. (Menander. De leg. Gent 106).

Звісно, навіть у розвиненій та провідній державі як Візантія, одній з найбільших в тогочасному європейському світі, без розвинутих і швидких засобів комунікації і передачі інформації, дізнаватися про новини з далеких країв було набагато складніше, ніж в наші дні, однак, зовсім не неможливо. Налагоджені торгівельні караванні шляхи, широка купецька агентура, яка виконувала, поміж іншого, і деякі спеціальні функції на користь своєї держави, – усе це не могло залишити поза увагою ромеїв створення цілої величезної держави на півночі Євразії. Так само, як і про сам народ – давніх тюрків, а особливо, про согдійців, візантійці так чи інакше, повинні були знати.

З согдійцями взагалі не можливо було не познайомитись і не співпрацювати, тим паче, що торгівля між Китаєм і Візантійською імперією активно відбувалася протягом століть. А основними посередниками у міжнародній торгівлі були саме неперевершені согдійські купці.

Іншим аргументом на користь того, що ромеї мали обізнаність щодо тюркського народу та появи його каганату, нам видається, були активні взаємини візантійців з Сасанідським Іраном. Перси, зокрема, щільно контактували з тюрками і согдійцями ще до того, як останні надіслали посольство до Константинополя. Це, до речі, підтверджує і Менандр у своїй праці. У його фрагментах знаходимо опис посольств тюрків до персів, які будуть проаналізовані нами нижче.

Тож, беззаперечне припущення про те, що про тюрків та їхню державу Тюркський каганат у Константинополі знали – не викликає сумнівів. Інша справа, що довести ми це ніяк не можемо, так само як і якимось чином підтвердити джерелами. Тому що, як вже неодноразово зазначалося вище, до Менандра жоден візантійський письменник, історик чи хронограф нічого про це не писав. Вочевидь, відбувалося це через брак достовірних фактів, на основі яких міг би бути написаний подібний матеріал. У Менандра ж, завдяки посольствам і документальним підтвердженням з них, така можливість з'явилася і, таким чином, вперше у своїй історії, тюрки були описані візантійським автором.

Ще одним вагомим і беззаперечним свідченням того факту, що про тюрків у Візантійській імперії вже знали, було те, що при дворі імператора Юстина II посольство тюрків прийняли дуже добре, ніби навіть чекали на нього. Тим паче, що після першого посольства від каганату, разом з тюркським послом Маніахом, п'ять місяців потому відправили посольство у відповідь на чолі з одним із найвагоміших державних мужів Візантії – Земархом. Так просто не відомо куди відправляти одного з найкращих політиків, дипломатів і стратегів було б дуже не розумно з боку візантійського імператора. Тож, складається враження, що Юстин II знав, на що відправляє своїх кращих людей, а отже, і довіряв цьому народові.

Навіть після знайомства з тюркськими послами під час їхнього візиту до Константинополя, це був би надто ризикований крок. Адже, тоді було б абсолютно не зрозуміло і не відомо, що ж саме чекає візантійських послів там, у каганаті, на далекій півночі, серед чужого і незнамого народу. На нашу думку, імператор не став би ризикувати своїми найкращими людьми і ставити експерименти. Тому, це може свідчити тільки про високий ступінь довіри до тюрків з боку візантійської влади, а отже – і про те, що вони чули про них не вперше, а може навіть вже добре знали.

Джерелами інформації про далекі землі зазвичай були торговці, котрі, проходячи караванними шляхами з країни в країну, з місця на місце, переносили різноманітну інформацію про землі, в яких вони бували та про людей, яких бачили. Через території, підвладні Тюркському каганату проходив знаменитий Великий шовковий шлях і була чітко налагоджена система торговельних зв'язків.

Для того, щоб краще зрозуміти міжнародні процеси і міждержавні комунікації в 60-х рр. VI ст., слід кілька слів сказати також і про походження тюрків. Отже, ще на початку V ст. на Алтайських горах мешкало тюркське плем'я, котре мало самоназву «тюрк» і традиційну для багатьох народів легенду про походження, котра була звичним явищем у давніх народів.

Дуже часто давні народи вели свій родовід від якоїсь тварини, або міфічної істоти. Особливо це стосується кочовиків, основними вірування яких був шаманізм та поклоніння тотему, тобто якійсь істоті чи тварині, котра охороняла плем'я від нечисті і зла. Не стали винятком і тюрки. За переказами, в давнину в монгольських степах жив один невеликий рід. Одного разу на них напали війська одного сусіднього правителя і доценту знищили їх.

Вціліти вдалося лише одному десятирічному хлопчику. Нападники не вбили його, а тільки повідрубували руки й ноги та викинули у трав'янисте озеро³¹². Вони були впевнені, що дитина не виживе і дуже скоро помре від мук, голоду, або просто захлидеться у воді. Але доля хлопчика виявилась зовсім іншою: дитину знайшла вовчиця і врятувала його від загибелі, почала вигодовувати його м'ясом, мала з ним статевий зв'язок і невдовзі завагітніла.

Сусід-агресор якимось чином дізнався про те, що хлопчик досі живий і надіслав своїх людей вбити його. Ті прийшли по хлопчика та жорстоко вбили його, потім побачили поруч вовчицю і вирішили її також знищити. Проте, їм це не вдалося: вовчиця змогла втекти до Алтаю і там заховалися в печері, оточеній навколо високими горами. У середині печери була величезна рівнина, на якій росло багато зеленої трави. Місце виявилось цілком безпечним. Саме тут вовчиця народила від хлопчика-каліки десятьох дитинчат, від яких згодом народилися ще діти. Серед цих нащадків вовчиці був чоловік на ім'я Ашина. Він був видатною і розумною людиною, тому саме йому випала честь очолити рід. З цього часу розпочалася історія тюрків. Тюрки дуже пишалися своїм походженням. Вони вважали вовчицю оберегом та дуже шанували її. Над входом до свого шатра, Ашина поставив голову вовчиці, щоб постійно пам'ятати, звідки саме пішов його народ.

Плем'я Ашина розмножувалось, ставало дедалі більшим і досягло п'ятиста сімейств. Спочатку вони жили в печері і не ризикували вийти на зовні, поки нащадок Ашина вождь Асань-шад спромігся вийти за межі печери. Для

³¹² Бичурин Иакинф. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... – Часть 1. – С. 256.

того, щоб вижити в цьому буремному і невідомому світі, де необхідно було налагоджувати стосунки з іншими племенами і народами, Асань-шад вирішив визнати себе васалом жуань-жуаньського хана³¹³.

Існує й інша легенда про походження тюрків і появу їх на Алтаї. Вона переповідає, що в давнину існувало володіння Со, розташоване на північ від Хунну. Старійшиною племені, яке мешкало у Со був Апанбу. У нього було сімдесят братів, одного з яких звали Ічжині-нішиду і народжений від був від вовчиці. Апанбу і його братів знищили, а Ічжині-нішиду народив чотирьох синів. Останній з його синів на ймення Надулу-шад прославився тим, що завдяки своєму умінню чаклувати, наслав тепло на землі, які були доволі холодними. І таким чином він викликав у своїх одноплемінників повагу і пошану. Його обрали вождем племені, яке стали називати тюрками³¹⁴.

Китайські хроніки називають давніх тюрків окремим племенем під назвою Ашина у складі хунну³¹⁵. У IV-Vст. хунну витіснили з китайського прикордоння племена сяньбійців. Ті змушені були відійти до Турфану³¹⁶.

З легенд, звичайно, важко зрозуміти, як все було насправді. Але чи потрібно достеменно знати зараз, як саме звали тюркського пращура і хто був його матір'ю. Красива і містична легенда дозволяє представникам того чи іншого народу пишатися своїм іноді незвичним походженням, формує певні традиції та надає можливість їх шанувати протягом багатьох подальших поколінь.

Землі південного Алтаю були досить родючими, до того ж, окрім заліза, там були значні родовища золота. Про залізо у тюрків, за свідченнями Менандра, детальніше піде мова у наступних підрозділах. Тюрки займались сільським господарством, були гарними ремісниками, зокрема, вони

³¹³ Бичурин Н. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... Часть 1. – С. 257.

³¹⁴ Там само. – С. 258.

³¹⁵ Бичурин Н. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... Часть 1. – С. 256.

³¹⁶ Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах... – С. 18.

виготовляли з металів знаряддя праці, зброю та предмети розкоші. Усі ці чинники сприяли зростанню кількості населення у тюрків. Примітно, що алтайські тюрки не були однорідними у своєму етнічному складі. Вони асимілювались з народом юечжів та з іншими, переважно іранськими племенами, що мешкали на території Східного Туркестану. Про це свідчить інша китайська версія походження тюрків. Згідно з нею вони виникли внаслідок злиття частини хунну з кочовими племенами юечжів, що мешкали у прикордонних з Китаєм районах на захід від Ордоса. Юечжі були могутнім племінним союзом центральноазіатських кочовиків³¹⁷.

До середини VI ст. алтайські тюрки вже стали одним з найбільш культурних і могутніх народів Центральної Азії. Єдине, що їх пригнічувало – це залежність від жуань-жуанів, яких вони вважали нижчими за себе в культурному плані. Однак, позбутися залежності тюркам було важко, вони не могли відкрито виступити проти влади жуань-жуанського правителя через чисельні і збройні переваги армії останнього. 546 року доля подарувала їм шанс, завдяки якому вони змогли вибороти незалежність.

У 40-х роках монгольськими степами кочували споріднені тюркам племена теле або телесців, які також перебували під владою жуань-жуанів. Потерпаючи від гніту останніх, вони наважились відкрито виступити проти своїх поневолювачів і спричинили масштабний бунт. Бумин – перший тюркський правитель, відомості про якого зустрічаються в китайських літописах – зголосився взяти на себе придушення виступу теле, на що жуань-жуанський володар Анахуань з радістю погодився.

Тюрки придушили повстання, але відтепер теле потрапили до них у залежність. Таким чином, Бумин став правителем тюркських племен на території басейну річок Орхон і Тола у Північній Монголії. Його володіння зміцніли і розрослись, армія стала більш потужною і сильною. Тож, Бумин, окрилений успіхами, наважився просити Анахуаня видати за нього доньку. Той

³¹⁷Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... С. 21.

відмовив у різкій формі, заявивши, що тюрки завжди були рабами жуань-жуанів, переплавляючи для них залізо.

Бумин обурився, але вирішив відкласти помсту на потім, а тим часом ще більше зміцнити свою владу і згуртувати тюрків навколо неї. До того ж, потрібна була ще сильніша армія, чого досягти швидкими темпами було не можливо. В цей час, близько 545 р. вождь тюрків встановив дипломатичні відносини з Китаєм. Для закріплення дружніх стосунків з Китаєм у 551 р. Бумин одружився з китайською принцесою. Такими діями тюрки кидали прямий виклик жуань-жуаням. Близько 546 р. Бумин розгромив і підкорив плем'я уйгурів, котрі воювали проти жуань-жуанів. Таким чином, коаліція проти ворога усіх тюркських народів стрімко зростала.

Згодом вони отримали підтримку також і від тобгачів, ще одного племені тюркського походження, що мешкало на північному заході Китаю³¹⁸. Отже, спільними зусиллями об'єднаних тюркських народів жуань-жуанське царство було розбите. Таким чином, та територія Монголії, що колись була підконтрольна цим «варварам» кочового світу, перейшла до тюрків.

Бумин створив степове державне об'єднання, оголосив про його незалежність, а сам він почав іменуватися титулом «каган». Після смерті вождя у 552 р. держава була розподілена між його сином Муган-каганом і рідним молодшим братом Істемі. Муган з титулом «каган» (553-572) отримав територію Монголії, де утворився східно-тюркський каганат.

Істемі іменувався титулом «ябгу» і став на чолі західно-тюркського каганату. До його володінь увійшла країна Джунгарія, території в басейні річок Йолдуза, Ілі, Таласа і Чу³¹⁹, зараз населені казахами і киргизами. До того ж, Крим і Північне Причорномор'я також перебували під владою тюркського кагана. У каганаті було цілих дві столиці – Актаг на Алтаї і Талас, розташований на річці Чу на півночі Західного Туркестану.

³¹⁸Grousset R. The Empire of the Steppes... P. 81.

³¹⁹Grousset R. The Empire of the Steppes... P. 82.

Істемі продовжував справу Бумина: розширяв кордони своєї держави, розбудовував і вдосконалював управлінський апарат. Необхідність утримування в покорі величезну територію, населену різними народами, дуже часто підкореними силою, відобразилась на специфіці державного устрою і організації влади у степовій імперії.

Щоб тримати в покорі завойовані народи і вберегтися від сепаратизму, необхідно було мати велику, сильну і боєздатну армію. Тому правителі тюрків багато уваги приділяли оснащенню війська, забезпеченню усіх потреб військових. Але для того, щоб управляти віддаленими територіями, заселеними завойованими племенами і народами, потрібно було поставити своїх людей на чолі військ, котрі охороняли ті території. Для цього тюрки запровадили удільну систему управління імперією.

На чолі великої імперії тюрків стояв каган Істемі, рідний брат Бумина. У візантійських джерелах його називають Дізавулом і Сільзівулом. Очевидно, це була спотворена ромейськими письменниками назва військового титулу «ябгу». Цей титул був запозичений тюрками у ефталтів³²⁰. І недаремно каган його отримав, адже саме за правління Істемі тюркська держава досягла найвищого рівня своєї військової могутності.

Військові перемоги 50-х років VI ст., а саме – розгром жуань-жуанів, підкорення, киргизів, киданів, захоплення найкращих родючих територій Східного Туркестану, воєнні погрози китайцям, що змушували останніх загравати з тюрками, стимулювали каганів до нових завойовницьких походів на захід. Основною метою яких стало переслідування орд вцілілих жуань-жуанів, котрі тікали від тюрків на захід, по дорозі асимілюючись з іншими племенами і поступово перетворюючись на новий народ, знаний в історії під іменем аварів. Наприкінці 60-х років у Паннонії (територія сучасної Угорщини) авари створили державу Аварський каганат, у якому мешкало багато різних народів, але основу яких складали врятовані від тюрків жуань-жуані.

³²⁰Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... – С. 92.

Прагнення повернути колись підвладні їм племена та завоювати нові і таким чином розширити свою могутність і вплив у тогочасному світі спонукало тюркського кагана Істемі до військових набігів у Середню Азію і Східну Європу. Тюрки в своїх походах просунулися до Аральського та Каспійського морів, дійшли до нижньої течії Волги.

«Могутність», якої досягли тюрки на 568 рік базувалася на системі військово-політичного управління цього державного утворення, своєрідної степової чи кочової імперії. Дослідник М. Крадин виділяє наступні характерні ознаки кочової імперії:

- багатоступінчастий ієрархічний характер соціальної організації, базований на генеалогічних племінних зв'язках;
- дуальний або тріадний принципи адміністративного поділу держави; воєнно-ієрархічний характер суспільної організації «метрополії»;
- специфічна система наслідування влади; особливий характер відносин з землеробським світом³²¹.

Він же поділяє кочові імперії на три групи:

1) типові – кочовики і землероби існують на відстані. Варвари нападаюся на осілих, грабують, вимагають данину тощо. До цієї групи належать племена хунну, сяньбі, тюрки, уйгури та інші);

2) данинні – землероби залежать від кочовиків, які експлуатують їх через накладання данини. (Хозарський каганат, імперія Ляо, Золот Орда та інші);

3) завойовницькі – номади завойовують землеробське суспільство і переселяються на його територію. (Парфія, Кушанське царство тощо)³²².

С. Кляшторний і Т. Султанов під степовими імперіями розуміють поліетнічні державні утворення з військово-адміністративними методами

³²¹Крадин Н. О природе "кочевых империй"... – С. 316.

³²²Крадин Н. О природе "кочевых империй"... – С. 317.

управління, створені за допомогою військової сили в процесі завоювання територій, як правило, з іншим типом господарства³²³.

Як зазначає один з найвидатніших сучасних дослідників історії Євразійського Степу Пітер Голден, степова держава – це військова сила, здатна підтримувати себе перед загрозою іноземних і внутрішніх ворогів³²⁴. Ця сила ґрунтувалась на чіткій податковій системі і на сформованому чиновницькому апараті державного управління. Соціальна згуртованість базувалась не на родинних зв'язках і звичаях, а швидше на державницькій ідеології, часто підкріпленій релігією і поняттям громадянської свідомості.

Основними особливостями степового суспільства були: ієрархія, різниця в ступені доступу до основних ресурсів, покора чиновникам, захист території³²⁵. Кочовики захищали себе фізичними та ідеологічними засобами, шляхом підтримки збройних сил і налагодження зв'язків з іншими собі подібними народами.

Необхідно чітко усвідомлювати розбіжності у сприйнятті державної могутності у кочовиків і осілих народів. Кочові імперії не прагнули до завоювання нових територій, головним їхнім завданням було підкорення якомога більше нових народів. Таким чином, поширюючи свою владу на більшу кількість людей, вони підвищували свій авторитет і зміцнювали державу.

Шлях тюрків до державності був стрімким, але доволі складним. Землі південного Алтаю були досить родючими, до того ж, там були значні родовища залізної руди та золота. Тюрки займались сільським господарством, були гарними ремісниками, зокрема, вони виготовляли з металів знаряддя праці, зброю та предмети розкоші. Усі ці чинники сприяли поступовому зростанню кількості населення.

³²³ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени... – С. 9.

³²⁴ Golden P. The Qipcaqs of Medieval Eurasia... P. 135.

³²⁵ Ibid.

Примітно, що алтайські тюрки не були однорідними у своєму етнічному складі. Вони асимілювались з народом юечжів та з іншими, переважно іранськими племенами, що мешкали на території Східного Туркестану. Про це свідчить китайська версія походження тюрків. Згідно з нею, вони виникли внаслідок злиття частини хунну з кочовими племенами юечжів, що мешкали у прикордонних з Китаєм районах на захід від Ордоса. Юечжі були могутнім племінним союзом центральноазіатських кочовиків³²⁶.

До середини VI ст. алтайські тюрки вже стали одним з найбільш культурних і могутніх народів Центральної Азії. Єдине, що їх пригнічувало – це залежність від жуань-жуанів, яких вони вважали нижчими за себе в культурному плані.

На наш погляд, питання етногенезу тюрків та інших кочових народів, що потрапили в орбіту візантійської зовнішньої політики, залишається досі не закінченим і потребує подальших наукових розвідок. Для нашого дослідження важливо простежити сприйняття тюркських кочовиків візантійськими письменниками, які відображали думку офіційного Константинополя та багатьох пересічних ромеїв. Однак, для кращого розуміння міжцивілізаційних контактів, важливо знати, звідки вони родом, до якого племені належали в ті далекі часи, коли перейшли через Кавказ і опинилися в Європейських степах.

Жуаньжуань (або жужані, жоужань)³²⁷ створили своє племінне об'єднання на території Центральної Азії у IV ст. Презирливим прізвиськом «жуаньжуань», що означає – «повзуча комаха» – цих кочовиків називали китайці. Деякі дослідники вважають, що самоназва жуаньжуанів була «апар апурум», «апар-пурум» і вони могли бути предками аварів, бо назва співзвучна

³²⁶Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... – С. 21.

³²⁷Детальніше про жуань-жуанів див., наприклад: Adams Jonathan M., D. Hall Thomas, Turchin Peter. East-West Orientation of Historical Empires // Journal of World-Systems Research (University of Connecticut). 12. No. 2. 2006. P. 219–229; Толстов С. Возникновение каганата жуаньжуаней. // ИЗ, III. – 1938; Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена... Т. I.; Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... – С. 48 та інші.

терміну «авар»³²⁸. Але це лише припущення, які не мають під собою достовірного обґрунтування.

Каганат жуаньжуанів вважається одним з останніх великих племінних утворень у дотюркський період³²⁹. Протягом V-VI ст. каганат процвітав і був одним з потужних державних формувань у своєму регіоні. На початку VI ст. вони займали велику територію на схід від Каспійського моря (область в басейні річок Сирдар'ї й Амудар'ї). Усе V і початок VI ст. жуаньжуані вели війни з Китаєм і сяньбійцями, в яких то перемагали, то програвали.

Позбутися залежності від жуаньжуанів тюркам було важко, вони не могли відкрито виступити проти влади жуаньжуанського правителя через чисельні і збройні переваги армії останнього. 546 року доля подарувала їм шанс, завдяки якому вони змогли вибороти незалежність.

У 40-х роках монгольськими степами кочували споріднені тюркам племена теле або телесців,³³⁰ які також перебували під владою жуаньжуанів. Потерпаючи від гніту останніх, вони наважились відкрито виступити проти своїх поневолювачів і спричинили масштабний бунт.

Бумин – перший тюркський правитель, відомості про якого зустрічаються в китайських літописах – зголосився взяти на себе придушення виступу теле, на що жуаньжуанський володар Анахуань з радістю погодився.

Тюрки придушили повстання, але відтепер теле потрапили до них у залежність. Таким чином, Бумин став правителем тюркських племен на території басейну річок Орхон і Тола у Північній Монголії. Його володіння зміцніли і розрослись, армія стала більш потужною і сильною. Тож, Бумин, окрилений успіхами, наважився просити Анахуаня видати за нього доньку. Той відмовив у різкій формі, заявивши, що тюрки завжди були рабами жуаньжуанів, переплавляючи для них залізо.

³²⁸Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов... – С. 127.

³²⁹Там само.

³³⁰Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. P.304

Бумин обурился, але вирішив відкласти помсту на потім, а тим часом ще більше зміцнити свою владу і згуртувати тюрків навколо неї. До того ж, потрібна була ще сильніша армія, чого досягти швидкими темпами було не можливо. В цей час, близько 545 р. вождь тюрків встановив дипломатичні відносини з Китаєм. Для закріплення дружніх стосунків з Китаєм у 551 р. Бумин одружився з китайською принцесою. Такими діями тюрки кидали прямий виклик жуаньжуаням.

Близько 546 р. Бумин розгромив, підкорив і приєднав до свого державного утворення плем'я уйгурів, котрі воювали проти жуаньжуанів. Таким чином, коаліція проти ворога усіх тюркських народів стрімко зростала. Згодом вони отримали підтримку також і від тобгачів³³¹, ще одного племені тюркського походження, що мешкало на північному заході Китаю³³². Отже, спільними зусиллями об'єднаних тюркських народів жуаньжуанське царство було розбите³³³. Таким чином, та територія Монголії, що колись була підконтрольна цим «варварам» кочового світу, перейшла до тюрків.

Отже, тюрки розгромили жуаньжуанів, витіснили з монгольських степів і частково підкорили їх у 552 р.³³⁴. Частина народу втекла на захід у прикаспійські степи. Протягом 561-562 жуаньжуані під іменем аварів почали масово розселятися по Нижньому Дунаю³³⁵. Вони асимілювалися з іншими численними племенами, котрі залишилися кочувати в європейських степах після розпаду держави гунів наприкінці V ст.

Бумин створив степове державне об'єднання, оголосив про його незалежність, а сам почав іменуватися титулом «каган». Після смерті вождя у

³³¹Moravcsik G. *Vyzantinoturcica*. II. P.302-303.

³³²Grousset R. *The Empire of the Steppes...* P. 81.

³³³Бичурин Н. Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена...* Т. I. – С. 227.

³³⁴Груссе Р. *Империя степей. Атилла, Чингисхан, Тамерлан.* – Т. 1... – С. 170.

³³⁵Наследова Р.А. *Вторжение славян и их расселение на территории Византийской империи.* // *История Византии.* В трех томах. – Том 1. – С. 337-354; Гадло А.В. *Этническая история Северного Кавказа IV-X вв...*; Плетнева С.А. *Кочевники Средневековья...*

552 р. держава була розподілена між його сином Муган-каганом і рідним молодшим братом Істемі. Муган з титулом «каган» (553-572) отримав територію Монголії, де утворився Східно-тюркський каганат.

На чолі імперії тюрків у зазначений у Менандра період стояв каган Істемі, рідний брат засновника Каганату Бумина. У візантійських джерелах його називають Дізавулом і Сільзівулом. Очевидно, це була спотворена ромейськими письменниками назва найбільш високого після кагана військового титулу у тюрків – «ябгу»³³⁶. Л. Гумільов пропонує порівняти значимість цього титулу з обов'язками віце-короля³³⁷. Тобто, у первинному значенні ябгу був таким собі заступником кагана.

Як правило, на цю посаду призначали членів правлячого роду³³⁸, зокрема, право на нього мав найстарший брат правлячого кагана. Цей титул був запозичений тюрками в ефталтів, які в свою чергу, взяли його з кушанської політичної традиції³³⁹. Зі стрімким становленням і розквітом Тюркського каганату у середині VI ст. титул ябгу став традиційним для тюркських правителів-каганів.

Правитель тюрків каган Істемі в період, описуваний Менандром, володів саме цим титулом «ябгу», попри те, що був не старшим братом засновника каганату Бумина (китайці називали його Туминь)³⁴⁰, а молодшим. Менандр називає Істемі не інакше як Дізабул (ὁ Διζάβουλος), використовуючи титул як власне ім'я. Хоча, подекуди у Менандра зустрічається й такий варіант імені як Сільзівул. Однак, з контексту чітко видно, що говорить він про одну й ту ж

³³⁶Детальніше про це див.: Gabain, *Alttürkische Grammatik*, S. 336; Bailey, *Languages of the Saka*. P. 136; Кляшторный С. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / С. Кляшторный. – Москва: «Наука». 1964. – С. 110; Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах... – С. 19.

³³⁷Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Л.Н. Гумилев. – Москва, 1993. – С. 53.

³³⁸Гумилев Л.Н. Древние тюрки... – С. 53.

³³⁹Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... – С. 92.

³⁴⁰Бартольд В.В. Тюрки (историко-этнографический обзор). // Сочинения. – Т. V... С. 576.

саму особу – кагана Істемі. Справжнє ім'я Істемі ніде в тексті не зустрічається, проте, ми можемо стверджувати про те, що Дізавул-Сільзівул – це саме він.

Історична традиція доводить, що саме за правління Істемі тюркське державне утворення досягло найвищого рівня своєї військової могутності. Про що й написав Менандр у своєму тексті. До володінь Істемі увійшла країна Джунгарія, території в басейні річок Йолдуза, Ілі, Таласа і Чу³⁴¹. Зараз ці землі населені казахами і киргизами. До того ж, Крим і Північне Причорномор'я також перебували під владою тюркського кагана. У каганаті було цілих дві столиці – Актаг на Алтаї і Талас, розташований на річці Чу на півночі Західного Туркестану.

Істемі продовжував справу Бумина: розширював кордони своєї держави, розбудовував і вдосконалював управлінський апарат. Необхідність утримування в покорі величезної території, населеної різними народами, дуже часто підкореними силою, відобразилась на специфіці державного устрою й організації влади у степовій імперії.

Щоб втримати в покорі завойовані народи і вберегтися від сепаратизму, необхідно було мати велику, сильну і боєздатну армію. Тому правителі тюрків багато уваги приділяли оснащенню війська, забезпеченню усіх потреб військових. Але для того, щоб управляти віддаленими територіями, заселеними завойованими племенами і народами, потрібно було поставити своїх людей на чолі військ, котрі охороняли ті території. Для цього тюрки запровадили удільну систему управління імперією. У 558 р. державне утворення тюрків поділялось на чотири уділи, а в 576 р. – вже на вісім. Ставка кагана розташовувалася на Алтаї³⁴².

Важливу роль у тюркському суспільстві відігравали согдійці – народ, що мешкав у Согдіані³⁴³, місцевості поблизу ріки Зерафшан на території сучасного

³⁴¹Grousset R. The Empire of the Steppes... P. 82.

³⁴²Гумилев Л.Н. Древние тюрки... С. 58.

³⁴³Детальніше про Согдіану див., напр.: Szemerényi Oswald. Four Old Iranian ethnic names: Skythian-Skudra-Sogdian-Saka. – Wien, 1980. – P. 26-40; Vedeler Marianne. Silk for the Vikings.. P. 88-89.

Узбекистану, між річками Амудар'я і Сирдар'я³⁴⁴. Согдійці були непоганими купцями й одними з найкращих у Центральній Азії посередників у торгівлі. До того ж, у них існувало своє письмо і вони були представниками тюрків у дипломатичних відносинах і переписці між тюрками і китайцями³⁴⁵. Разом з тим, про согдійську мову достеменно точно нічого не відомо³⁴⁶.

Слід зазначити, що у VI ст. в Середній Азії активно розвивалась економіка та культура, зростали міста, розвивались ремесла, а відтак і торгівля³⁴⁷. Согдіана на той час входила до складу Великого тюркського каганату і була розташована на перетині великого караванного шляху з Китаю до Візантії. До того ж, согдійці володіли майстерністю виготовлення шовку та активно займались його виробництвом³⁴⁸.

У торгівлі шовком у ранньому середньовіччі, як вже зазначалося у попередньому розділі дисертації, провідне місце займала Сасанідська Персія, яку з Середньою Азією пов'язував Великий шовковий шлях, котрий проходив повз територію Согдіани.

Маючи у складі своєї держави Согдіану, тюрки прагнули здобути право вільної торгівлі між Китаєм і Візантією. Представники цього народу виступали посередниками у дипломатичних взаєминах тюрків з іншими країнами. Знання різних мов і психологічних особливостей інших народів, а також переслідування власних комерційних інтересів давало можливість їм разом із тюркськими послами вести переговори з Візантією, Персією та іншими сусідніми державами.

Согдійцям було вкрай не вигідне те, що перси жорстко обмежували можливість збільшення обсягів торгівлі шовком. Сасаніди ж не бажали втрачати своїх позицій монополюючи контролювати Великий шовковий шлях,

³⁴⁴Szemerényi Oswald. Four Old Iranian ethnic names... P. 26.

³⁴⁵Див. детальніше: Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии.... – С. 83.

³⁴⁶Szemerényi Oswald. Four Old Iranian ethnic names... P. 26.

³⁴⁷Гумилев Л.Н. Древние тюрки... – С. 41.

³⁴⁸Vedeler Marianne. Silk for the Vikings... P. 88-89.

вони побоювались конкуренції согдійців у торгівлі, а тому уникали союзницьких стосунків з Тюркським каганатом. Вони взагалі вважали согдійців серйозними суперниками як у посередницькій торгівлі шовком, так і продукцією з нього, що вироблялась у їхніх ремісничих майстернях³⁴⁹. Текстильні вироби согдійців були неперевершеними, особливо одяг, який експортувався до різних інших регіонів. Кращих виробів з бавовни та шовку годі було й шукати³⁵⁰.

Отже, з твору Менандра стало відомо достатньо багато важливої, а головне, нової інформації про тюрків, їхню державу – Великий тюркський каганат, правителя (кагана), політичних устрій, економічне життя, суспільний склад та вірування. Цінними стали свідчення з описів подорожі посольств про різноманітні території, держави, ріки, озера, населені пункти. Окремим пунктом можна виділити опис Менандром согдійців та їх роль у міжнародній політиці тюрків. Тюрки з Південного Алтаю стали не тільки відомими візантійцям в середині VI ст., але й заявили про себе як про велике і потужне державне угруповання в євразійському регіоні загалом, і в Середземномор'ї зокрема. Великий тюркський каганат відігравав роль і стратегічно важливого торговельного партнера Візантії, а також певного буфера між ромеями і їхніми ворогами – сасанідськими персами

³⁴⁹Пигулевская Н.В. Византия на путях в Индию... – С. 73.

³⁵⁰Yakut. Mu'djamal-Buldanin Serjeant. 1972. P. 97.

3.2.1. Посольство тюрків до персів (за Менандром)

Сасанідський Іран відігравав провідну роль у міжнародній політиці Євразійського регіону в середині VI ст. Поряд із Візантійською імперією, це була одна з найпотужніших і стратегічно важливих держав для усього тогочасного світу. Звісно, що молоде державне утворення тюрків, котре щойно виникло і ледь встигло піднятися на ноги, в першу чергу намагалося налагодити стосунки з персами. Тим паче, що для купців Согдіани, що входила до складу Тюркського каганату, пошуки нових торговельних шляхів, а особливо ринків збуту для своїх товарів, чи хоча б, окреслення вигідних умов вільної торгівлі на теренах Персії, було вкрай необхідним кроком.

Приблизно у період між 565 і 568 рр. саме за ініціативи согдійців до Ірану було відправлене посольство від Тюркського каганату для врегулювання торговельних стосунків між державами. Менандр пише про це так:

«Οἱ Σογδαῖται οἱ πρό τοῦ μέν Ἐφθαλιτῶν, τηνικαῦτα δέ Τοῦρκων κατήκοοι, τοῦ σφῶν βασιλέως ἐδέοντο πρεσβείαν στείλαι ὡς Πέρσας, ὡς ἄν ἐκεῖσσε ἀπιόντες οἱ Σογδαῖται ὄνιον παράσχοιντο τήν μέταξαν τοῖς Μήδοις»³⁵¹».

Μέταξα – шовк-сирець (технічна нитка натурального шовку, яку отримували в кокономотанні з'єднанням кількох складених разом коконних ниток в одну, нитки склеювалися між собою особливою речовиною серицином).

Менандр вживає етнонім «мідійці» поряд з етнонімом «перси». Сасанідська держава об'єднувала всі іранські області, а мідійці були однією з найбільших етнічних груп (населяли північно-західний Іран). Не зовсім зрозуміло, що має на увазі Менандр: мешканців території Мідії чи взагалі усіх персів, яких греки, а потім і ромеї, за традицією іноді називали мідійцями.

³⁵¹...согдійці, котрі перед тим підлягали ефталітам, а потім тюркам, просили свого василевса відправити посольство до Персії, щоб согдійці, ті, що далеко знаходяться, продавали шовк (Μέταξα) мідійцям (Τοις Μηδοις) – (Переклад – О.Ж.)

Согдійці, ініціювавши відправку посольства до Персії, насправді, виступили каталізаторами ідеї, вигідної для усього каганату. Каган погодився на пропозиції согдійців просити у Хосроя дозволу на провезення через територію Персії шовку на продаж далі на Захід. Запасів цієї тканини та виробів з неї у согдійців було достатньо багато, і потрібно було якось реалізовувати ці товари. Звісно, не втрачаючи прибутку для себе.

Вплив на кагана його радника і державного діяча Маніаха, согдійця за походженням, зіграв свою роль, і офіційне тюркське посольство, більшість якого складала согдійці на чолі з посланником Маніахом, було відправлене в Іран.

Менандр описує посольство тюрків до Персії на початку розповіді про першу дипломатичну тюрксько-візантійську місію, роблячи таким чином своєрідний відступ. Усе це він подає під 568 р., але точних відомостей про дату посольства до персів ми не знаємо. Якщо воно відбувалось напередодні посольства тюрків до візантійців (у Менандра вказаний 568 р.), то цілком може бути й 567 р. Деякі дослідники вказують саме на нього³⁵², інші називають 566 р³⁵³. Достеменно можна сказати, що події відбувались не раніше 565 р., тобто вже після розгрому ефталітів³⁵⁴.

Отже, як зазначалося вище, вже після розгрому ефталітів, між 565 і 568 рр. відбулося посольство тюрків до персів. Очолив посольство той самий Маніах, котрий трохи пізніше, у березні, буде відправлений до Константинополя. Про перебіг тюрксько-персидських перемовин у Менандра

³⁵²Дашков С.Б. Цари царей – Сасаниды... – С. 148.

³⁵³Исхаков Д.М. Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв... – С. 17.

³⁵⁴Про ефталітів детальніше див.: Kazuo Enoki. On the nationality of the Ephthalites. // Memoirs of the research department of the Toyo Bunko (the oriental library). No 18. Tokyo, 1959. P.1-59; Parker E. Thousand Years of the Tartars. Shanghai, 1895; Litvinsky B.A. The Hephthalite Empire // History of Civilizations in Central Asia. Vol. III. The crossroad of civilizations: AD 250-750. Unesco. 1996. P. 135-183.

написано детально й інформативно. Суть оповіді зводиться до відмови тюркам надати можливість торгівлі шовком без «жодних перешкод».

Під перешкодами розуміється вільне, безмитне пересування тюркських купців територією Ірану, а можливо, й торгівля на його території: *Αφιόμενοι δὴ οὖν παρά βασιλέα Περσῶν ἐδέοντο τῆς μετάξης πέρι, ὅπως ἄνευ τινός κωλύμης αὐτοῖς προέλθοι ἐπ' αὐτῇ τὰ τῆς ἐμπορίας*³⁵⁵. Посли й учасники посольства, до речі, мали права безмитної торгівлі.

Шахиншах відкладав свою відповідь на прохання посланників двічі, бо був спантеличений тим, що тюрки зможуть безкарно перетинати кордон його держави. Та й, очевидно, він був не готовий до такого вчинку з боку тюрків: *«Ὁ δέ Περσῶν βασιλεύς (οὐδαμῶς γάρ αὐτῷ ἤρεσκε τὰ τοιάδε, ὡς ἂν μὴ ἐνθένδε ἄδεια ἔσοιτο Τοῦρκοις τοῖς Περσῶν ἐμβατεύειν ὁρίοις) ἀνεβάλετο ἐς τό αὔριον»*³⁵⁶.

За словами Менандра, Хосрой врешті-решт скликав зібрання: *«Τότε Χοσρόης ἐκκλησιάσας ἀνελογίζετο»*³⁵⁷. Тут йдеться про нараду правителя зі своїми радниками. Це була постійно діюча рада при шахові, на якій обговорювались різні державні питання. Шахиншах був розгублений перед прямим питанням тюркських послів. Відповісти прямою відмовою – означало відкрито зіпсувати стосунки з каганатом, що на той момент не входило до планів Хосроя з огляду на напружені відносини з Візантією.

Маніах запропонував шахиншаху викупити шовк у согдійців, а потім вже самому продавати його у Візантію. Звісно, за таких обставин тюрки дещо втрачали в ціні, бо мали продати шовк персам по нижчій, оптовій ціні, але вони вигравали на збільшенні товарообігу. Однак, Хосрою така торгівельна угода

³⁵⁵ Прийшовши до перського василевса, вони просили дозволу торгувати шовком без жодних перешкод – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108 (18)

³⁵⁶ Перський василевс (він був не задоволений цим, бо не думав, що тюрки безкарно перетинатимуть кордон Персії) відклав [відповідь] до наступного дня. А потім ще відкладав відповідь до наступного дня. Під тим чи іншим приводом справа відкладалася, а согдійці наполягали, Хосрой обмірковував [скликання] зібрання – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108 (18)

³⁵⁷ Хосрой обмірковував [скликання] зібрання». – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108 (18)

була вкрай не вигідною, адже продати велику кількість шовку Візантії, означало зміцнити її у політичному та військовому плані, бо ромейський імператор використовував цю тканину для плати, зокрема, й найманцям-варварам для армії. Для внутрішнього використання персам не потрібно було стільки шовку, бо вони його просто неспроможні були купувати в таких кількостях.

За свідченням Менандра, слушну пораду шахиншаху дав його радник на ім'я Катульф, котрий мав особисті мотиви помститися тюркам. «Καί οὖν ὁ Κάτουλφος ἐκεῖνος ὁ Ἐφθαλίτης, ὃς διὰ τὴν ἐκ τοῦ κατ' αὐτόν βασιλέως γεγενημένην βιαίαν μίξιν τῇ γυναικί πρῶδωκε τό ὁμόφυλον τοῖς Τούρκοις, οὗτος γοῦν (μετανάστης γάρ ἐν τῷ μεταξύ ἐγγέγονει τοῦ χρόνου καί ἐμήδιζεν ἤδη) παρήνεσε βασιλεῖ τῶν Περσῶν τὴν μέταξαν οὐδαμῶς ἀποπέμψασθαι, ἀλλὰ γάρ καί ὠνήσασθαι καί τὰ ὑπὲρ αὐτῆς μὲν καταθέσθαι τιμήματα, θεωμένων δέ αὐτῶν τῶν πρέσβεων ταύτην ἀφανίσαι πυρί, ὡς ἂν μήτε ἀδικεῖν δόξῃ, μήτε μὴν βούλεσθαι χρῆσθαι τῇ ἐκ Τούρκων μετάξῃ»³⁵⁸.

Він запропонував купити шовк у тюрків за ту ціну, яку вони призначили, а потім демонстративно спалити його на очах у посольства. Таким чином, він вирішив принизити ненависних йому тюрків: «Отже, шовк спалили, а ті [посли] відступили на свої землі, вельми невдоволені тим, що сталося»³⁵⁹.

Менандр тут, як і в багатьох інших місцях у тексті, демонструє роль особистісних стосунків у вирішенні політичних питань між державами. Цілком очевидно, що він приписує іншим ту модель поведінки, котра була характерною для політиків його власної держави. До того ж, перси та ефталіти (в особі Катульфа) у цьому фрагменті постають як негідники, що й зрозуміло в контексті погіршення відносин між Візантією та Іраном.

³⁵⁸Катульф, той ефталіт, котрий через згвалтування дружини своїм василевсом зрадив єдиноплемінних тюрків, і дійсно переселився і з часом став на бік персів, умовив василевса персів жодним чином не відсилати шовк назад, а купити за їхню ціну, а потім влаштувати для послів знищення шовку вогнем, щоб ті не думали, що [перси] бажають користуватися шовком від тюрків. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁵⁹Menandr. De leg. Gent 106-108.

Достатньо витончена і жорстока форма відмови тюркським послам у їхньому проханні, безперечно, була спрямована на приниження тюрків. Перси дали чітко зрозуміти, що не мають наміру допускати конкурентів на свої торговельні ринки і будуть жорстоко боротися проти зазіхань согдійських купців. Хосрой, як вже зазначалося вище, не був зацікавлений у різкому збільшенні кількості імпортного шовку на іранському ринку, адже це зменшило б прибутки місцевого шовкового виробництва. Однак, согдійців це не зупинило і вони зуміли вмовити тюркського кагана на ще одне посольство до Ірану з метою встановлення дружніх стосунків, під якими розумілося створення вигідних торговельних умов для Тюркського каганату.

Согдійці на той момент не бачили іншого виходу, як тільки спробувати ще раз порозумітися з персами, бо їхні власні торговельні інтереси були понад усе. Взагалі, вивчення питання впливу согдійських купців на правителів каганату потребує окремого наукового дослідження. Настійливість, з якою вони добивались від кагана вигідних для себе рішень, дійсно вражала. Народ, який своїми діями істотно впливав на геополітичну ситуацію в євразійському регіоні, перебував у складі Великого Тюркського каганату.

Питання залишалося відкритим, отже, невдовзі й друге посольство до персів було відправлене. Проте, перси вже утвердились у своїх намірах не йти на поступки тюркам. За словами Менандра: «Ἐπεὶ δὲ ἡΤούρκων πρεσβεία αὐθις ἀφίκτο, ὁ βασιλεὺς ἅμα τοῖς ἐν τέλει Περσῶν καὶ τῷ Κατούλφῳ ἐγνώματευε, πάντη ἀξύμφορον εἶναι Πέρσαις φιλίαν θέσθαι ὡς Τούρκους• τό γάρ Σκυθικόν εἶναι παλίμβολον»³⁶⁰.

Менандр іноді називає тюрків скіфами, також як і інших варварів, котрі мешкали на північ від Візантійської імперії. Тут ми зустрічаємося з плутаниною у назвах інших народів римськими та візантійськими письменниками. Чіткої ідентифікації багатьма авторами варварів, особливо

³⁶⁰Посли тюрків знову прийшли, а василевс разом з кращими персами і Катувльфом визнали повністю не вигідним для персів рішення про встановлення дружби з тюрками, тому що скіфи підступні. (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

кочовиків, не існувало. Вони знали про скіфів, що ті мешкали на території Північного Причорномор'я, тож усіх інших народів, котрі з'являлися у цьому регіоні, також називали звичним для себе етнонімом.

В наведеному вище уривку Менандр також вже говорить не про согдійців, а називає тюрків. Тому можна припустити, що більшість у посольстві склали тюрки, а не согдійці.

Знову в тексті згадується ім'я Катульфа, котрого автор ставить окремо від персів, але показує його значний вплив на політичні рішення оточення шахиншаха. Очевидно, тема ефталтів була досі болісною для тюрків, від послів яких, фактично, Менандр і взяв переважну більшість інформації про перебіг персько-тюркських перемовин.

На додачу до відмови тюркам у дружніх відносинах та відкритому приниженні, Хосрой віддав наказ отруїти учасників посольства, щоб тюрки «відмовилися туди приходити знову». Отже, «він наказав убити отрутою деяких послів, щоб [тюрки] відмовилися туди приходити знову. Багатьох посланників тюркських через додавання в їжу згубного зілля позбавили життя, окрім трьох чи чотирьох»³⁶¹.

Очевидно побоюючись відкритої конфронтації з тюрками «перси поширювали чутки про те, що тюркські послы загинули від задушливої перської посухи, адже земля [тюрків] часто засипана снігами і вони не можуть жити ніде, окрім холодних місць»³⁶².

Далі Менандр пише про те, що інші тюркські учасники цього посольства, хто вцілів, домовились між собою розповідати за персами неправду вже у себе на батьківщині. Але каган Істемі (Дізабул), якого Менандр називає кмітливим і здібним, зрозумів, як насправді були вбиті його посланники. Тут бачимо

³⁶¹Τού τη τοι καί παρ ενεγγύησε δηλητηρίῳ φαρμάκῳ ἐνί οὐς διαφθαρή ναι τῶν πρέσβεων, ὅπως ἀλεί ποιεντῆς ἐκεῖ σεμετ ἐπει ταπαρουσίας. Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁶²Θροῦς δέ ἐφοίτησε Πέρσαις, ὡς διώλοντο τῷ πνιγῆρῷ τῶν Περσῶν ἀχμῶ τῶν Τούρκων οἱ πρέσβεις, ἅτε τῆς αὐτῶν χώρας θαμά νιφετῷ παλυνομένης, καί ἀδύνατον ὄν αὐτοῖς ἄνευ κρυμῶδους καταστήματος βιστεύειν. Menandr. De leg. Gent 106-108.

відкрити симпатію автора до тюркського правителя. Це й не дивно, адже у тій ситуації тюрки були союзниками ромеїв і ворогами персів, з якими у Візантії перебувала у стані війни.

Докопатися до істини в ситуації з тюркськими послами в Ірані зараз практично не можливо. В історіографії слова візантійця майже ніколи не піддавалися сумніву. Дослідники найчастіше просто констатували факт вбивства послів³⁶³. Однак, незважаючи на те, що нічим більше підтвердити свідчення Менандра ми не можемо, потрібно все ж робити певний критичний аналіз інтерпретації ним тих подій.

Можна зробити припущення, що тюрки спеціально розповідали візантійцям про отруєння послів для того, щоб продемонструвати ворожі наміри персів проти них. Вони підводили до висновку, що у ромеїв і тюрків є спільний ворог, проти якого потрібно боротися спільними зусиллями, об'єднавшись у союз.

Примітно, що і согдійцям, і тюркам було вигідне налагоджування стосунків з Візантією. Перші переслідували торговельні інтереси, втративши Персію як торгового партнера. Тюрки ж сподівалися отримати в Константинополі військову підтримку у конфронтації з Сасанідами. Імператор Юстин II також оцінив переваги відносин з тюрками, головною з яких також передбачалась допомога у боротьбі з персами³⁶⁴.

За Менандром, той самий согдієць Маніах прийшов до кагана з пропозицією налагоджувати контакти з візантійцями і продавати шовк їм, «...бо вони більше за інших людей ним користуються»³⁶⁵. Очевидно, питання реалізації шовку стояло перед согдійцями дуже гостро. Тут ми стикаємося з класичним випадком перевиробництва і складнощів у реалізації продукту. Не вийшло домовитися про збут, або хоча б про можливість перевезення шовку через територію Ірану для подальшого продажу його у Середземномор'ї, тож

³⁶³ Див., наприклад: Гумилев Л.Н. Древние тюрки... – С. 45.

³⁶⁴ Пигулевская Н.В. Византия на путях в Индию... – С. 76.

³⁶⁵ ...ὥς γε καί κατά τό πλέον τῶν ἄλλων ἀνθρώπων χρωμένους. Menandr. De leg. Gent 106-108.

купці почали шукати інші вигідні для них можливості. І таким чином звернули свою увагу на Візантію.

Про особу Маніаха відомо лише з тексту Менандра. Він походив зі знатного і шанованого роду, про що свідчить Менандр, коли описує закінчення посольської місії візантійців у ставку тюркського кагана. Однак, Менандр ніде в тексті не називає Маніаха торговцем, або купцем, не дивлячись на те, що вся його діяльність була спрямована на розвиток торгівлі. Автор називає його «τῶν Σοῦδαῖτῶν προεστῆκει» – предводитель, голова согдійців. Але не зрозуміло, чи він був просто очільником посольства, чи стояв на чолі саме согдійської групи в посольстві. Ми можемо припускати, що Маніах жив поруч з каганом, скоріше за все, в ставці, адже настільки близькі й довірливі стосунки не могли розвиватись на відстані. Ймовірно, вони були знайомі задовго до першого посольства до персів, яке очолив, як вже відомо, саме Маніах. Підтвердження цьому знаходимо також у Менандра, в сюжеті про вшанування сина согдійського представника.

Менандр пише, що поки візантійський посол Земарх перебував на Алтаї, Маніах, котрий фактично і привів візантійських послів з Константинополя до Істемі, помер. Нам не відомо, як це сталося, за яких обставин, в якому віці, лише сам факт смерті. На його місце каган призначив іншого посла. «Прізвище того посла було Тагма, у ранзі тархана»³⁶⁶. До нього приставили помічника, юнака, але не відомо, якого точно він був віку:

«Разом із ним був тепер юнак, як говорили, молодий син померлого Маніаха, який успадкував батьківські чесноти, однак він був наступним, що після Тагма Тархана успадкував титул»: «Και μὲν οὖν συν τῷ δ του ηδη ἀποιχομένου παις, φημί δὴ του Μανιάχ, κομιδημειράχιον, ὁμως δε το πατρων διαδεξάμενος γέρας, ετι μην καί τήν μετά τον Ταγμά Τарχάν κληρωσάμενος»³⁶⁷.

³⁶⁶Ἦν δε ἐπὶ κλησις τῷ μετ' ἑκεῖνον πρεσβευτῆ Τάγμα αὐτῷ, ἀξίωμα δέ Τарχάν. Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁶⁷Menandr. De leg. Gent 106-108.

Цей уривок свідчить про те, що Дізавул настільки шанував Маніаха за життя, що вирішив віддячити йому через його сина. Менандр сам же це й припускає, зазначаючи: «...гадаю, що через виняткове і прихильне ставлення Дізавула до Маніаха, юнаку випала шана»³⁶⁸.

Насправді, з постаттю Маніаха виникає більше запитань, аніж відповідей. На жаль, на більшість з них ми так ніколи і не знайдемо відповідей через брак інформації у джерелах. Деякі дослідники припускають, що він, як і більшість согдійців, був маніхейцем за віросповіданням. Саме ж ім'я посла перекладають як «брат Мані»³⁶⁹.

Деякі сучасні історики не згодні з таким потрактуванням цього імені, зокрема киргизський історик Володимир Мокринін³⁷⁰. Він знаходить підтвердження, що ім'я Маніах зустрічається і серед ромеїв, які не були прибічниками маніхейства, тому не може бути пов'язане з цим релігійним віруванням³⁷¹. Нам таке трактування видається дуже спірним. Зрозуміле і цілком логічне і те й інше припущення. Достеменно відомо, що у тюрків ім'я Маніах було досить популярним навіть у більш пізній період³⁷².

У коло наших задач входить дослідження відомостей Менандра про тюрків, тож, слідуючи за текстом, ми можемо зробити висновок, що согдійці в Тюркському Каганаті перебували у привілейованому становищі, диктували свої умови, а каган їх беззаперечно виконував. Согдійці були, насамперед, купцями, їм потрібні були ринки збуту для своїх товарів та вихід на новий рівень міжнародних торговельних зв'язків. А послы, як зазначалося нами у попередньому розділі, мали право безмитної, безлімітної й безперешкодної торгівлі. Тому саме согдійцям було вигідно ініціювати відправку посольств до

³⁶⁸Οἶμαι δε τῷ ἐπιτηδείατατον τε και εὐνούστατον γενέσθαι τῷ Διζαβουλω τον Μανιάχ του πατρῶον τον παιδα τυχεῖν αξιώματος. Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁶⁹Пигулевская Н. В. Византия на путях в Индию... – С. 202.

³⁷⁰Мокринин Владимир. Византийский историк о согдийцах в Семиречье. – часть 2. – http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1858.

³⁷¹Moravcsik G. Byzantinoturcica... P. 181.

³⁷²Васильевский В. Г. Византия и печенеги, т. 1. / В.Г. Васильевский. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 98.

різних держав і самими брати участь у них, та навіть очолювати їх, як мудро і завбачливо вчинив Маніах, передавши навіть після смерті цю естафету своєму синові.

Тож, рішення було прийняте і посольство на чолі з Маніахом відправили до Константинополя. Менандр вказує також на те, що у дарунок імператору надіслали «чималої кількості шовку³⁷³ і деяких слів³⁷⁴», які ніс особисто Маніах, чим іще раз наголошує на його особливій місії в посольстві саме як согдійця. Тобто, підкреслюється насамперед торгівельний характер місії.

Отже, тюрки після створення своєї держави, досить швидко почали розбудовувати не тільки внутрішнє життя, а й виходити на міжнародний рівень комунікацій. Їм вкрай необхідно було знайти ринки збуту своїх товарів, в першу чергу, шовку, якого у них, якщо вірити Менандру, було вдосталь. Вплив согдійців на тюркських правителів був такий великий, що останні не тільки прислухались до купців, але й широко залучали їх до державного управління в якості радників і послів до потенційно важливих іноземних держав. Відправлення посольства до персів чітко демонструє пошуки тюрками вигідних торгівельних шляхів і зовнішньополітичних угод з однією з провідних потужних імперій тогочасного світу.

Менандр детально описує перебіг посольства і його результати. З огляду на війну між його державою і Сасанідами, в тексті простежується негативне ставлення до персів. Однак, це жодним чином не впливає на об'єктивний виклад фактів і деяких дуже важливих деталей, які проливають світло на менталітет тюрків і персів та демонструють істинні наміри обох сторін. Невдача перського посольства змусила тюрків шукати підтримки у іншій великій імперії регіону. Можливо, якби домовленості між персами і тюрками

³⁷³Менандр тут чітко показує головні мотиви посольства тюрків до рومهїв – показати себе вигідними посередниками у торгівлі шовком, даючи зрозуміти, що він у них є у великій кількості.

³⁷⁴Йдеться про вірчі грамоти, підписані правителем, якими наділяли послів для засвідчення представницьких функцій посольства в іноземній державі. Такі документи гарантували безпеку і недоторканість послів.

були досягнуті, останні не шукали б контактів з Візантією, їм це просто було б не потрібне.

Даний фрагмент твору Менандра дуже цінний не тільки для висвітлення тюркських намірів та зовнішньополітичних амбіцій каганату, але може стати гарним джерелом для кращого розуміння візантійсько-перських відносин. У цьому контексті цінними є саме суб'єктивні погляди Менандра, як представника ромейського суспільства, на персів, їх політику і менталітет.

3.2.2. Посольство тюрків до візантійців (за Менандром)

Після невдалих перемовин з персидським шахиншахом і погіршення відносин між Великим Тюркським каганатом та Іраном, тюрки вирішили заручитися підтримкою найголовнішого суперника Персії – Візантійської імперії. Основним мотивом надсилання посольства був економічний аспект. Рушійною силою в плануванні і організації дипломатичної місії до Константинополя виступили согдійські купці. Їм було дуже необхідно знайти ринки збуту своєї продукції. Політичний мотив полягав у формуванні дружніх стосунків і політичного союзу проти Сасанідів на випадок війни з останніми.

Подорож тюркської посольської місії у Константинополь тривала дуже довго, довше, ніж могла бути:

«Дуже довгий шлях завершувався; багато країн він пройшов, гори найбільші й близькі до хмар³⁷⁵, рівнини і лісисті долини, озера і ріки, після того перестрибнув через гору Кавказ, а під кінець прибув до Візантії»³⁷⁶.

Тюрки йшли повздовж південного узбережжя Аралу та по плато Устюрт. Тривалий шлях деякими дослідниками³⁷⁷ пояснюється небажанням тюрків йти через території Персії, з якими після подій з останнього посольства відносини дуже погіршилися. тож вони змушені були обходити Каспійське море з півночі, проходити усю Прикаспійську низину та йти через Кавказ:

Καί δὴ ἐς τὰ μάλιστα πολλήν διανύσας ἀτραπόν, χώρους τε διελθὼν ἐσὶ πλείστους, ὄρη τε μέγιστα καὶ ἀγγινεφῆ καὶ πεδία καὶ νάπας, λίμνας τε καὶ ποταμούς,

³⁷⁵Мова йде про гори Кавказу.

³⁷⁶Καί δὴ ἐς τὰ μάλιστα πολλήν διανύσας ἀτραπόν, χώρους τε διελθὼν ἐσὶ πλείστους, ὄρη τε μέγιστα καὶ ἀγγινεφῆ καὶ πεδία καὶ νάπας, λίμνας τε καὶ ποταμούς, εἶτα τὸν Καύκασον αὐτὸν τό ὄρος ὑπερελθὼν, τό τελευταῖον ἀφίκετο ἐς Βυζάντιον. Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁷⁷Дивись, наприклад: Пигулевская Н.В. Византия на путях в Индию... – С. 74.

εἶτα τόν Καύκασον αὐτόν τό ὄρος ὑπερελθῶν, τό τελευταῖον ἀφίκετο ἐς Βυζάντιον³⁷⁸.

В якому саме місті тюрки перетнули Кавказькі гори, в джерелах немає жодних відомостей.

Після того, як посольство прибуло до столиці імперії, були проведені усі необхідні заходи за усіма канонами того часу. Візантійські імператори завжди приймали послів помпезно й урочисто³⁷⁹. Невідомий автор трактату «Про стратегію» у VI ст. писав, що «... послів, які прибули до нас, слід приймати шанобливо і гостинно...»³⁸⁰.

Прибувши до Константинополя послы були представлені імператору.

Менандр так пише про цю подію:

Οτι των Τούρκων, των Σακών καλουμένων το πάλαι, πρεσβείας ποιήσαμένων προς Ίουστινον περί ειρήνης, εν βουλευέτοιησατο ὁ βασιλεύς ἐκπέμψαι πρεσβείαν ὡς Τουρκου³⁸¹.

Саки були кочовим племенем, що мешкало на території від степів нинішньої Киргизії до пустелі Гобі і Тибету. У багатьох джерелах саки ототожнюються зі скіфами.

Маніах здійснив необхідні церемонії: віддав дарунки та вірчі грамоти від свого кагана:

Καί τοίνυν εἰς τά βασίλεια παρελθῶν καί παρά βασιλέα γενόμενος ἅπαντα ἔπραξε τά ὅσα ἔλεται τῷ τῆς φιλίας θεσμῷ, τό, τε γράμμα καί τά δῶρα ἐνεχεῖσε τοῖς

³⁷⁸ Дуже довгий шлях завершувався; багато країн він пройшов, гори найбільші й близькі до хмар, рівнини і лісисті долини, озера і ріки, після того перестрибнув через гору Кавказ, а під кінець прибув до Візантії. – (Переклад – О.Ж.). Menandr Protectoris. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

³⁷⁹ Литаврин Г.Г. Как жили византийцы / Г.Г. Литаврин. – Москва, 1974. – С. 52; 202-203.

³⁸⁰ О стратегии. Византийский военный трактат VI века... – С. 146.

³⁸¹ Від тюрків, які в давнину називалися саками, посольство до Юстина прибуло заради миру. – (Переклад – О.Ж.). Menandr Protectoris. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

ἐς τοῦτο ἀνειμένους, καί ἐδεῖτο μή ἀνοήτους αὐτῶ γενέσθαι τούς τῆς ὁδοιπορίας ἰδρῶτας³⁸².

Зі «скіфськими»³⁸³ посланнями імператор ознайомився за допомогою перекладача:

Ἀτάρ ὁ βασιλεύς ἀναλεξάμενος διά τῶν ἐρμηνέων τό γράμμα τό Σκυτικόν ἀσμενέστατα προσήκατο τήν πρεσβείαν. Τοιγαροῦν ἤρετο τούς πρέσβεις περί τῆς τῶν Τούρκων ἡγεμονίας τε καί χώρας. Οἱ δέ γε ἔφασαν τέτταρας αὐτοῖς εἶναι ἡγεμονίας• τό δέ γε κράτος τοῦ ζύμπαντος ἔθνους ἀνεῖσθαι μόνῳ τῷ Διζαβούλῳ³⁸⁴.

Цікаво, чи був перекладач тюрком, котрий знав грецьку мову, чи при дворі імператора Візантії знайшлися люди, які знали тюркську. Вірогіднішим видається перший варіант. Однак, якщо припустити, що хтось в імперії знав тюркську, то, на нашу думку, це могло б свідчити про те, що незважаючи на доволі молоду державу, візантійці про неї знали й до появи посольства Маніаха. На жаль, праця Менандра являється єдиним джерелом, що дійшло до наших днів, де описані події першої появи тюрків у полі зору Візантії.

Менандр наводить сюжет розпитування Юстином II тюрків про власне їхні землі та про ті території, на які розповсюджується влада кагана. Тобто, автор демонструє зацікавленість імператора начебто новим і донині невідомим ромеям народом. Що ж, у нас немає іншого вибору, ніж слідувати тексту Менандра, бо перевірити чи підтвердити його слова немає жодної можливості.

³⁸² Тож він прибув до василевса і перед василевсом постав, усі дії зробив, які потрібно за законами дружби, листи і дари взяв і передав їм, і хотів, щоб його подорож і робота виявилися не марними. – (Переклад – О.Ж.). Menandr Protectoris. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

³⁸³ Тут ми знову зустрічаємо узагальнене сприйняття східних варварів ромеями, яких вони називають скіфами. Очевидно, можна говорити про синонімічність термінів «скіфи» і «варвари».

³⁸⁴ Між тим, василевс, розтлумачивши через перекладача листа від скіфів, з радістю поставився до посольства і отже, бажав, щоб послі говорили про тюркські володарства і землі. Вони ж стверджували, що мають чотири володарства, але що влада в цілому над народом належить одному Дізавулу. – (Переклад – О.Ж.). Menandr Protectoris. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

Отже, як вже зазначалося, спочатку візантійський василевс захотів «...щоб послы говорили про тюркські володарства³⁸⁵ і землі³⁸⁶»³⁸⁷. Менандр чітко розуміє відмінності між «ἡγεμονίας» і «χώρας». Останній термін позначає країну, в сенсі власне держави тюрків. Цю назву автор використовує також по відношенню до держав інших народів, таких як перси і холіати. Володарства ж – це території, населені підвладними Тюркському Каганату народами. Вживає Менандр також термін «τόπος» - місце, місцевість. Тобто, це територія, де мешкають певні народи (наприклад, місцевість согдійців – τῶν Σογδαϊτῶν τοποις)³⁸⁸, але вони не мають своєї державності і підкоряються тюркам.

Так, з менандрового опису ми дізнаємося, що тюрки мали чотири ἡγεμονίας³⁸⁹, а влада над усіма тюрками та підлеглими народами належить одному кагану: «Οἱ δέ γε ἔφασαν τέτταρας αὐτοῖς εἶναι ἡγεμονίας• τό δέ γε κράτος τοῦ ζύμπαντος ἔθνους ἀνεῖσθαι μόνῳ τῷ Διζαβούλῳ.... Εἶτα ἀπαριθμησάμενοί οἱ πρέσβεις ἔθνη κατήκοο Τούρκων, τό λοιπόν ἠντιβόλουν αὐτοκράτορα εἰρήνην τε ξυνεστάναι καί ὁμαιχμίαν Ῥωμαίοις τε καί Τούρκοις»³⁹⁰.

Окремо йшла мова про ефталітів, які були підкорені тюрками незадовго до описуваних подій та платили їм данину:

«Πρός γε ἔλεξαν, ὡς παρεστήσαντο καί Ἐφθαλίτας μέχρι καί ἐς φόρου ἀπαγωγήν»³⁹¹.

³⁸⁵ «ἡγεμονίας» – території, на які простягалася тюркська влада.

³⁸⁶ «Χώρας» – власне тюркські землі, країна тюрків.

³⁸⁷ Τοιγαροῦν ἤρετο τοὺς πρέσβεις περὶ τῆς τῶν Τούρκων ἡγεμονίας τε καί χώρας. Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁸⁸ Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁸⁹ Території, на які простягалася тюркська влада.

³⁹⁰ Вони ж стверджували, що мають чотири володарства, але що влада в цілому над народом належить одному Дізавулу... Потім послы перерахували народи, підвладні тюркам, і нарешті благали самодержця утвердити між ромеями і тюрками мир і військовий союз. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁹¹ ...вони говорили, що підкорили ефталітів і ті платили їм данину. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

Імператора, вочевидь, цікавила тема ефталітів, адже він розпитував Маніаха про те, чи усю міць цього племені перейняли тюрки, а також, що це за народ:

«Πᾶσαν οὖν,» ἔφη ὁ αὐτοκράτωρ, «τὴν τῶν Ἐφθαλιτῶν ἐκποίησασθαι δύναμιν»³⁹².

У 565 р. тюрки розгромили ефталітів, попередньо заручившись підтримкою персів, які виступили проти ефталітів з південного заходу. Землі ефталітів буди поділені між Тюркським каганатом і Сасанідським Іраном.

Посли відповідали, що тюрки повністю підкорили міць ефталітів і ті тепер повністю підвладні тюркам:

«Πάνυ μὲν οὖν» ἔλεξαν οἱ πρέσβεις³⁹³.

Юстина також цікавила інформація про те, де живуть ефталіти. Для чого йому це знати, не відомо. Можливо Менандр просто відтворює точний діалог між сторонами, базуючись на записах з посольських актів:

Αὐθις ὁ βασιλεύς• «κατὰ πόλεις ἢ που ἄρα κατὰ κόμας ὄκουν οἱ Ἐφθαλίται;»
Οἱ πρέσβεις• «ἀστικοί, ὃ δέσποτα, τό φύλον». «Εὐδηλον οὖν,» ἦ δέ ὁ βασιλεύς, «ὡς ἐκείνων δήπου τῶν πόλεων κύριοι καθεστήκατε». «Καί μάλα» ἔφασαν³⁹⁴.

Особливу зацікавленість, за словами Менандра, проявив імператор до аварів. Він активно розпитував, скільки їх втекло від тюрків, і чи залишилась ще якась кількість людей цього народу під владою каганату:

Ὁ βασιλεύς «ἄρα ἡμᾶς ἀναδιδάξατε ὅση τῶν Ἀβάρων πληθὺς τῆς τῶν Τοῦρκων ἀφηνίασεν ἐπικρατείας, καί εἴ τινες ἔτι παρ' ὑμῖν;»³⁹⁵.

³⁹² «Чи всю», – мовив самодержець, – силу ефталітів ви перейняли?». – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁹³ «Усю», – сказали послы. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁹⁴ Василевс: а чи у містах, чи селах ви бачили ефталітів? Послы: «Це міський народ, пане». «Очевидно», – мовив василевс, – «що без сумніву, ваша влада простерлася над цими містами». «Саме так», – відповідали. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁹⁵ Василевс: «Поясніть нам, як багато аварів відкинулися від тюркської влади, і чи є вони ще у вас?». – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

Дане питання, вочевидь, не просто так цікавило Юстина II. Авари були однією з найбільших проблем візантійського прикордоння. Імператор хотів дізнатися приблизну загальну кількість цього народу та скористатись тим, що тюрки вважали аварів-втікачів своїми підданими та прагнули їх повернути, або ж помститися їм за втечу від їхньої влади. Тобто, ромуї хотіли чужими руками позбутися аварської проблеми.

В процесі спілкування послів з імператором було з'ясовано, що деякі авари ще залишилися під владою тюркського кагана, але й близько двадцяти тисяч представників цього народу втекли з каганату: «...є ще, василевсе, ті, які підлягають нам, тих же, що пішли від нас, очевидно, ми гадаємо, близько двадцяти тисяч»³⁹⁶.

На жаль, Менандр не називає конкретно перераховані послами народи, що підпорядковуються каганату. Ця інформація була б важливою для розуміння масштабів політичної мощі Тюркського каганату. Однак, з огляду на те, що ромуї пристали на всі пропозиції посольства, тюрки представляли великий інтерес для Візантії. У першу чергу, як військовий партнер проти персів. По друге, завдяки тюркам можна було розібратися з аварами та іншими варварами в регіоні без прямої участі, так би мовити, «чужими руками», що було цілком властиво візантійцям. По третє, торгівельний інтерес: тепер шовк та інші товари зі сходу були доступніші для Візантії за посередництва найкращих у тогочасному світі согдійських купців.

Маніах від імені тюркського кагана запевнив Юстина у тому, що тюрки готові допомагати візантійцям у боротьбі проти їхніх ворогів. Саме цього поміж іншого й добивався василевс. Тож, за результатами перемовин, був укладений мир та військовий союз (звичайно, в першу чергу проти персів):

³⁹⁶Εἰσί μὲν, ὦ βασιλεῦ, οἱ γε τὰ ἡμέτερα στέργουσιν ἔτι• τοὺς δὲ δήπουθεν ἀποδράσαντας οἶμαι ἀμφὶ τὰς εἴκουσιν εἶναι χιλιάδας. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

«Προσετίθεσαν δέ, ὡς καί ἐτοιμότητα ἔχουσι καταπολεμῆσαι τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας τό δυσμενές, ὅλοσον ἐς τήν καθ' αὐτούς ἀγελάζονται ἤπειρον»)³⁹⁷.

За договором, який уклали візантійці з тюрками за провідної ролі согдійців у цьому процесі, був продовжений шовковий шлях через Хорезм і Кавказ до Константинополя. Відтепер товари зі Східної Азії потрапляли в Європу прямо, без посередництва персів³⁹⁸. Цей договір був вигідний обом сторонам, але, тюркам, точніше, саме согдійцям, особливо. «...Маніах підняв руку вгору і разом з іншими прийняв велику присягу, доводячи правдивість сказаного. Вони виголосили прокляття на себе і на Дізабула, та навіть на весь [свій] народ, якщо хтось правдивих обіцянок не виконає»³⁹⁹.

Посол Маніах щиро радів, що ухвалення угоди відбулося швидко і легко. Для молоді держави союз з Візантійською імперією був особливо вигідним і важливим. Тим паче, що назривала неминуча війна з Сасанідською Персією.

«Таким чином плем'я тюрків стало дружнім місцевим ромеям і прийшло до нашої держави»⁴⁰⁰. Такими словами підсумував Менандр свій опис посольства тюрків до візантійців, першої, принаймні офіційної зустрічі представників двох держав – наймогутнішої імперії середньовічного західного світу і нової «варварської імперії» Сходу.

Посольство тюрків до ромеїв стало наслідком невдалої дипломатичного візиту до персів і перемовин з Сасанідами.

³⁹⁷ вони також постановили, що мають готовність воювати з ворогами ромеїв, які паразитують на їхніх землях. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg. Gent 106-108.

³⁹⁸ Кызласов Л.Р. Культурные взаимосвязи тюрков и иранцев в VI-XIII в... – С. 4.

³⁹⁹ «Ἐπί τούτοις ἄμα τῷ λέξαι τό χειρε ὑποῦ ἀνατείνας ὁ Μανιάχ οἱ τε ξύν αὐτῷ ὄρκῳ ἐπιστώσαντο μεγίστῳ ἤ μὴν ὀρθογνώμονι διανοία ταῦτα εἰρησθαι». Menandr. De leg. Gent 106-108.

⁴⁰⁰ Οὕτω μὲν οὖν τό φύλον οἱ Τοῦρκοι φίλοι ἐγένοντο Ῥωμαίοις, καί τῇ καθ' ἡμᾶς οὐχί ἄλλως ἐφοίτησαν πολιτεία». Menandr. De leg. Gent 106-108.

3.2.3. Подорож Земарха на чолі візантійського посольства у ставку тюркського кагана (за Менандром)

Для підтвердження і закріплення ухвалень про дружбу і співпрацю між тюрками й візантійцями у серпні 568 р. імператор Юстин II відправив посольство до тюрків, яке очолив полководець Земарх з Кілікії⁴⁰¹, який на той час був стратегом⁴⁰² східних міст⁴⁰³:

Και δη Ζημάρχῳ τῷ Κίλικι ἐλέγε παρασκευάζεσθαι ‘επί τούτῳ, ὅς των προς εἰ πόλεων τήνικαυτα ‘υπήρχε στρατηγός⁴⁰⁴.

Його супроводжував той самий, вже відомий нам, тюркський посол Маніах. Тобто, виглядало це так, ніби тюрки з ромеями одразу домовилися про посольство у відповідь під час їхнього візиту до Константинополя. З огляду на те, що шлях був неблизький і надзвичайно складний для візантійців, то вирішили піти разом з послами кагана, що мали повертатися додому. Дійсно, це, по перше, вказує на те, що місце розташування каганату було не відомим візантійцям, а по друге, така подорож без провідників, тобто без людей, які б знали місцевість і можливі перешкоди, була вкрай небезпечною. А з проводирами-тюрками було безпечно, принаймні тому, що вони знали дорогу, бо прийшли до Візантії цим шляхом, а отже й мали повернутися. До того ж, вони завжди могли захистити ромеїв від небезпечних племен на території свого регіону.

⁴⁰¹ Кілікія – південно-східна область у Малій Азії

⁴⁰² Стратег (стратиг) – намісник і головнокомандуючий військово-адміністративного полководець, воєначальник, командувач військом округу у ранній Візантії до VIII ст.

⁴⁰³ Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154 // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...

⁴⁰⁴ Василевс теж вирішив на раді посольство відправити до тюрків, і отже якомусь Земарху з Кілікії, який на той час був східних міст стратегом, наказав збиратись у це посольство. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

Подорож Земарха, описана Менандром, дуже важлива з кількох головних причин:

1). Для дослідження власне самих давніх тюрків: їхнього побуту, організації життя в Каганаті, звичаїв, традицій та релігійних вірувань з точки зору сприйняття цього всього візантійцями;

2). Цей опис дозволяє скласти уявлення про політичні стосунки тюрків з ромеями;

3). Менандром детально описаний шлях, яким посольство поверталось додому, що дозволяє цілком точно ідентифікувати місцезнаходження Каганату, а також альтернативні шляхи, у першу чергу торговельні, в обхід Персії. Відомості про гори, ріки, моря й озера, про міста і землі, повз які проходило посольство, вкрай важливі для розвитку історичної географії;

4). Менандровий фрагмент про посольство ромеїв до тюрків на конкретних прикладах демонструє знамениту візантійську дипломатію стосовно варварів-кочовиків.

Візантійська імперія протягом майже всієї своєї історії користувалась так званою «дипломатією дальньої дії»⁴⁰⁵. Ми цілком погоджуємося з думкою Едварда Люттвака, що це обумовлювалось тими факторами, що практично усі її сусіди були віддалені від неї, більшість з них були кочовиками, сьогоднішній друг завтра міг різко перетворитись на ворога тощо. Тож дипломатії в сучасному розумінні цього терміну в ранньовізантійському середньовіччі не існувало. Не було також професійно підготовлених послів. Посольства очолювали придворні чиновники, вчені, високопосадовці, військові та навіть священики високого рангу⁴⁰⁶.

У даному фрагменті Менандр більш чітко визначає дату початку подорожі візантійського посольства:

⁴⁰⁵ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи... – С. 146-149.

⁴⁰⁶ Див., наприклад.: Історія Візантії. Вступ до візантиністики. / За ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 771.

Ἐλεί οὖν ἅπαντα αὐτῷ τὰ ἑὸσα πρὸς μακρὰν ὁδὸν ἐξηρτυμθενα ἦν, ἡνίκα πρὸς τὸ πέρας ἦνυετο τῆς Ἰουστίνου βασιλείας τὸ τέταρτον εἶτος, τῷ δευτέρῳ ἔνιαυτῷ τῆς πεντεκαίδεκαετηρίδος περιφοράς, περὶ τὰ προοίμια τοῦ παρα Λατίνοις Αὐγούστου μηνός δ' ἔμην Ζημαρχὸς ἀπῆρεν ἐκ Βυζάντιου ζῆν αὐτῷ Μανιάχῳ καὶ τοῖς ἄμφ' αὐτόν⁴⁰⁷.

Ми вже визначили, що тюрки прибули з дипломатичним візитом до Константинополя у березні 568 року. Судячи зі слів Менандра, посольство у ромеїв у відповідь, відправлене на чолі з Земархом до тюрків відбувалося вже в серпні 568 р. Виходить так, що тюркські послы перебували при дворі візантійського імператора цілих п'ять місяців. За цей час ромеї могли дуже багато чого дізнатися як про сам каганат, так і про тюрків загалом. Зрозуміти їхній менталітет, вичислити сильні і слабкі сторони, а також зрозуміти, як їм діяти там, у гостях, на території каганату.

Очевидно, довгі збори Земарха з дипломатичною компанією були не простим зволіканням чи збігом обставин. Ромеї все ретельно продумували до дрібниць і були постійно на варті своїх державних інтересів. Вони не могли дозволити собі розслабитися чи втратити пильність в умовах потенційної загрози від багаточисленних варварських племен, в оточенні яких вони змушені були жити. До того ж, не забуваймо про одвічних візантійських ворогів – персів, які так само, як і ромеї, прагнули використати варварів, зокрема, і в першу чергу кочовиків у своїй боротьбі з Візантійською імперією.

Подорож Земарха була складною і довготривалою, але Менандр нічого не пише ані про саму дорогу, ані про території й народи на шляху аж до моменту приходу посольства у «місцевість согдійців (τῶν Σοῦδαϊτῶν τόποις)»⁴⁰⁸. Можливо ці свідчення й були у нього і він описував шлях від Константинополя

⁴⁰⁷ Коли отже все йому до довгого шляху було підготовлене, тоді у четвертий рік правління басилевса Юстина, у другий рік п'ятнадцятирічного колообігу, на початку латинського місяця Августа [серпня] у далеку країну пішли. Земарх вирушив із Візантія разом з Маніахом і його супутниками. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

⁴⁰⁸ Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154 // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...

до Согдіани, але, як нам відомо, його праця дійшла до нас не в повному обсязі, а лише у фрагментах, тому цілком може бути, що якісь важливі описи просто не збереглися.

Як тільки члени посольства зійшли з коней на землях Согдіани, «деякі з турків, які на це поставлені»⁴⁰⁹, почали пропонувати їм купити в них залізо:

Οτι πολλών ἡμερῶν ὄδον διανυσαντες οἱ περί Ζημαρχον, ἐπειδή παρησαν ἐν τοῖς τῶν Σογδαϊτῶν τοποις, ὀπηνίκα τῶν ἵππων ἀπέβησαν, τῶν Τουρκῶν ἐνιοι (ὡς εοικεν ἐς τούτο ἀνειμένοι,) ὠνιόν σφισι προΐσχοντο σίδηρον, οἰμαι τῷ ποιήσασθαι ἐνδείξιν τινα ὡς μέταλλα αυτοῖς ὑπαρχει σιδήρου. Λέγεται γαρ, ὡς παρ' αὐτοῖς οὐκ εὐποριστον τι χρῆμα ὁ σίδηρος· ταυτη ἐνεστι τεκμηριῶσαι, ὡς ὑπαινιττόμενοι ἐχειν γήν σιδηροφορον τῷ τοῖωδε ἐχρήσαντο κομπῶ⁴¹⁰.

Менандр сам робить висновки про те, що цими діями тюрки хотіли похизуватися тим, що мають залізородні копалини. На території південного Алтаю, де мешкали тюрки, дійсно були поклади залізної руди, яку вони плавили для жуаньжуанів, коли перебували під їх владою. Постає питання, чи вміли вони користуватися цим залізом. Менандр у цьому сумнівається: «Говориться ж, що їм важко використовувати вироби з заліза»⁴¹¹. Але зараз достеменно відомо, що залізо у тюрків було і вони не тільки видобували його, але й виготовляли зброю⁴¹².

Пасаж про залізо сприймається ромеями як спосіб тюрків показати, що їхня земля багата, має поклади залізної руди, з якої вони можуть виготовляти

⁴⁰⁹Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154 // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...

⁴¹⁰ Багатоденний шлях Земарха завершувався, після того, як прийшли у місцевість согдійців, коли з коней зійшли, деякі з турків які на це поставлені, пропонували купувати в них залізо. Гадаю, що вони робили це, аби довести, що рудники заліза є у них в наявності. Говориться ж, що їм важко використовувати вироби з заліза. Таким чином, можна зрозуміти, що вони хизувалися тим, що їхня земля має залізо. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

⁴¹¹Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154 // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae...

⁴¹²Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах... – С. 30.

зброю, а отже, боєздатність військ достатньо висока, тож візантійський імператор повинен рахуватися з ними. Очевидно, що Менандр також розумів цей посил тюрків, який, скоріше за все, вразив ромейських послів так, що вони про це написали у звітах. Скоріше за все, тюрки акцентували на цьому спеціально, аби про їхню якісну зброю у достатній для ведення війни кількості обов'язково дізнався візантійський василевс.

Землі південного Алтаю і Середньої Азії дійсно були досить родючими. До того ж, окрім заліза, там були значні родовища золота⁴¹³. Тюрки займалися сільським господарством, були гарними ремісниками, зокрема, вони виготовляли з металів знаряддя праці, зброю та предмети розкоші. Усі ці чинники сприяли, зокрема, й зростанню кількості населення у тюрків, та могутності держави⁴¹⁴. Це вселяло в них впевненість і дозволяло спілкуватися з ромеями на одному рівні. Цю впевненість і силу відчували візантійські послы, а через них і Менандр, описуючи події зі слів і записів Земарха та інших учасників посольства.

Інша справа, чи було це залізо, котре пропонували ромеям, саме на територіях Согдіани, де спершу зупинився Земарх, як зазначається у Менандра, по дорозі до ставки кагана. «Місцевість согдійців» знаходилася між Хорезмом (країною Холіатів у Менандра) і Ектагом⁴¹⁵. На це питання дослідники дають чітку ствердну відповідь. На цих теренах залізо з'явилося дуже рано, на кілька століть раніше, ніж, наприклад, у Китаї⁴¹⁶.

Ще одне питання, котре виникає з приводу пропозиції купити залізо: що саме пропонували тюрки ромеям. Очевидно, серед залізних виробів була в основному зброя. Зокрема, ударні списи з ромбовидними залізними

⁴¹³Schafer E. N. *The Golden Peaches of Samarkand. //A Study of T'ang Exotics.* – Berkeley, Los Angeles: University of California Press. P. 754; Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б.Г. Гафуров. – Книга 1. – Душанбе, 1989. – С. 205.

⁴¹⁴Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. *Степные империи древней Евразии...* – С. 21.

⁴¹⁵Про ставку тюркського кагана на Алтаї, так званий Ектаг, детальніше мова піде далі.

⁴¹⁶Гафуров Б.Г. *Таджики...* – С. 55.

наконечниками на довгих дровках. Для рукопашного бою у них існували мечі з довгими, прямими і загостреними з обох боків клинками. Залізними були й захисні обладунки тощо. Окрім того, согдійці, зокрема, торгували залізними знаряддями сільськогосподарської праці:

- лопатами, серпами, різноманітними сокирами;
- предметами побутового вжитку: різнотипними залізними ножами, ремінними пряжками, ключами, ножицями, прикрасами з заліза тощо.

Цими та багатьма іншими товарами согдійці торгували як на своїй території, так і за її межами. Тому для них було цілком звично і природньо запропонувати залізні вироби візантійським послам. Отже, можемо зробити висновки про два мотиви такої уваги до сюжету про наявність заліза у тюрків – 1) продемонструвати свою міць і воєнну силу; 2) вигідно продати залізні вироби візантійцям.

На тих же землях согдійців візантійські послани були свідками і безпосередніми учасниками тюркського (чи може согдійського) обряду. Цікавим і дуже інформативним з точки зору сприйняття візантійцями звичаїв і вірувань давніх тюрків став детальний опис даної події Менандром. Він пише, що перед тим, як бути представленими кагану, посольство Земарха було «очищене» тюркським шаманським обрядом:

Ἐτεροι δε τίνες τοῦ φύλου το κατὰ σφας αὐτούς ἀναφανέντες, οὗς εἶναι ἐλεγὼν τῶν ἀπαίσιων ἐλάττηρας, ἀγχοῦ ἦλθον τῶν περὶ Ζήμαρχον. Καὶ τοίνυν ‘ἀπαντα ‘όσα ἐπέφεροντο φορτία ἀραμενοὶ, εθεσαν ἐν μέσῳ. Εἶτα τοῖς τὸν λιβάνου κλάδοις πυρ ἀνάψαντες, τῆ Σκυθικῆφωνή βάρβαρα αττα ῥήματα υπεψιθυρίζον, επιπαταγουντες δε κώδωνί τινι καὶ τυμπάνῳ υπερθεν τοῦ φόρτου περιεφερον τό φυλλώδες τοῦ λιβάνου τηφλογί λακίζόμενον, καὶ ἅμα γινόμενοι μανιώδεις καὶ ἐμβριμούμενοι τά πονηρά ἀπελαύνειν ἐδόκουν οὕτω γὰρ ἀποτρόπαιοι τίνες εἶναι καὶ ἀλεξίκακοι ἐδόκουν⁴¹⁷.

⁴¹⁷ Інші якісь із цього племені [тюрків], які самих себе називали і про яких говорили, що вони виганяють порчу, поряд із Земархом стрибали. А потім усі речі [посольства] перенесли з молитвою за звичаєм на середину. На вогні з

З тексту ми можемо зробити висновки, що це здійснювалось саме на землях согдійців, як тільки посли спішилися з коней. Очевидно, це було зроблене для того, щоб візантіїці вже прибули в ставку «чистими», звільненими від злих духів, щоб не «заразити» кагана і народ каганату:

Ἄλοδιολομλησάμενοι, δη οὖν, ὡς ὠντο, τὰ δυσχερῆ, Ζήμαρχον τε αὐτόν δι' αὐτῆς παρηγαγον τῆς φλογός· ὠδε τε ἔδοξαν καὶ σφάς ἀφαγνίξειν⁴¹⁸.

З цього також можна зробити висновок, що Согдіана і согдійці все ж були на правах нижчого за власне тюрків народу. Тобто на тих територіях Согдіани ще можна було перебувати «нечистим», а от вже на землях безпосередньо самих тюрків – ні, тож потрібно було провести обряд очищення до в'їзду в тюркські землі. Про сприйняття Согдіани як другорядної за значенням території свідчить також і той факт, що Менандр називає землі Согду «місцевістю», а не країною тощо.

Наведений вище фрагмент можна по праву вважати дуже гарним і достовірним джерелом для вивчення звичаїв і традицій давніх алтайських тюрків епохи перших каганатів. Адже Менандр записував цей так званий обряд «очищення» або з записів учасників посольства, або ж переписував з офіційного звіту самого Земарха, чи інших офіційних документів, залишених дипломатами, котрі були причетними до місії на Алтай. Адже такі подробиці, які він нам подає, навряд чи могли бути вигадані, або написані з якихось інших джерел. Дуже вже все конкретизовано і деталізовано, щоб скопіювати інформацію з якихось інших свідчень більш ранніх авторів про кочовиків.

молодих паростків ладанового дерева просушили їх, шепчучи скіфською мовою якісь варварські слова, били у дзвони і бубни. Зверху над речами підносили палаючі листя ладанового дерева, викрикуючи і разом із тим скаженіючи й сердячись, так що здавалося, ніби погане проганяли. Оці ж, хто відводить нещастя, вважаються заступниками від нечистих сил. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

⁴¹⁸ Обернувши так усі нещастя, вони і самого Земарха перевели крізь полум'я, таким чином гадаючи, що виконали священний обряд. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes. P. 151-154.

Про внутрішнє життя Тюркського каганату того періоду ромеї не могли знати нічого конкретного, в силу того, що він виник відносно нещодавно. Ніхто з Візантії перед Земархом туди не їздив, територіально відстань була настільки великою, а народ такий екзотичний для візантійців за своїм способом життя, віруваннями і звичаями, що ми цілком справедливо маємо вірити Менандру. Беручи до уваги той факт, що останній міг працювати з офіційними звітами посольства Земарха, перебуваючи на імператорській службі, епізод з магічним обрядом унікальний і може свідчити про реальне перебування візантійських послів на Алтаї.

Фрагмент про «очищення» візантійців на землях согдійців містить важливу інформацію про вірування давніх тюрків. На сьогодні ми не маємо чітких уявлень про релігійні вірування тюрків VI ст. н.е. Скоріше за все, наведені Менандром обрядові дії шаманів поєднували в собі кілька різних елементів їхніх вірувань.

У Тюркському каганаті панувала цілковита свобода віросповідання, там не існувало державної релігії на кшталт християнства у Візантії. Серед релігій, які сповідували ті чи інші етнічні групи тюркської держави були буддизм, мітраїзм, несторіанство і маніхейство. Усі адепти цих віровчень користувалися повною свободою у відправленні своїх культів і обрядів. Здійснимо невеликий екскурс в історію основних релігійних доктрин, поширених на землях тюрків, для того, щоб краще зрозуміти природу того народу.

Буддизм виник в середині VI ст. до н.е. в Індії, його засновником вважається індійський царевич Сідхартха Гаутама, який пішов з дому у пошуках відповіді на питання, як позбутися страждань. Будда зрозумів, що все життя людини – страждання, причиною якого є людське бажання. Людина прив'язана до життя, і страждання буде існувати, доки людина буде прагнути жити. Для того, щоб позбутися страждання, необхідно подолати бажання. В буддизмі це можливо тільки шляхом досягнення нірвани – затухання пристрастей, зникнення бажання, отримання блаженства і свободи.

Для того, щоб позбутись бажання, необхідно йти восьмеричним шляхом спасіння, який приведе людину до нірвани. Визначення цих восьми ступенів, які вказують на вісім станів людини, називають в буддизмі серединним шляхом. Усі ці стани людина повинна пережити, і тільки після оволодіння ними вона може досягнути стану спокою, розвитку інтуїції та очищення розуму. Ось ці вісім станів: правильне розуміння; правильні наміри; правильна мова; правильні вчинки; правильний спосіб життя; правильні зусилля; правильні помисли; зосередженість.

В буддизмі яскраво проявляється особистісний аспект в релігії, якого раніше не було у східному світосприйнятті. Будда стверджує, що спасіння можливе тільки завдяки особистій рішучості і готовності діяти в певному напрямку. Крім того, в буддизмі достатньо чітко простежується ідея про необхідність співчуття до всього живого.

Мітраїзм⁴¹⁹ – відгалуження іранського зороастризму. Це віровчення розповсюдилось спершу у східних областях Малої Азії, у Вірменії, Каппадокії, Понті й Кілікії, адаптувалось до місцевих ідеологічних реалій. Згодом, у II-III ст. іранський культ розповсюдився територією Римської імперії від Дунаю до Рейну, популяризувався у Британії, Іспанії, Африці та Італії⁴²⁰. Однак були й такі регіони, в яких новий культ не прижився серед населення через стійку й непохитну віру у свою традиційну стародавню релігію. Це були єгипетські й сирійські провінції Римської імперії⁴²¹. Серед тюрків мітраїзм розповсюдився в середині VI ст. через контакти з персами.

Сутність мітраїзму полягає в концепції поклоніння богу-Сонцю, за допомогою якого Мітра оберігає світ і бореться з силами зла. Мітра вважався одним з найближчих помічників зороастрійського бога добра Ахура Мазди.

⁴¹⁹ Про мітраїзм див., напр.: Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. / И.С. Свенцицкая. – Москва, 1987. – С. 40.

⁴²⁰ Ковалев С.И. Основные вопросы происхождения христианства / С.И. Ковалев. – Москва-Ленинград, 1964. – С. 142; Колосовская Ю.К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура Древнего Рима / Ю.К. Колосовская. – Москва, 1985. – Т. 2. – С. 201-205.

⁴²¹ Дюшен Л. История древней Церкви... – С. 364.

Саме у формі мітраїзму зороастризм був поширений на територіях від Середньої Азії до Атлантичного океану. Мітра виступав своєрідним посередником між двома антагоністичними силами – добром в особі Ахура Мазди і злом у втіленні Арімана⁴²².

Поки Мітра охороняє вселенський порядок, людина має допомагати йому в цьому: слідувати морально-етичним нормам і правилам, бути законослухняною і шанувати богів. Кожна особистість у мітраїзмі має право обирати між добром та злом, беручи відповідальність за свої вчинки тільки на саму себе. В основі етики праведника лежать добрі думки, добрі слова і добрі справи.

Як бог сонця, Мітра починає свій небесний шлях з міфічної гори Хари. За переказами, він народився у скелі цієї гори, тримаючи факел у лівій руці, а ніж у правій. Одразу ж після його народження, до скелі прийшли пастухи з дарами, побачити і вшанувати дитину, котра народилася, щоб врятувати світ від зла⁴²³. Неозброєним оком видно паралелі між переказом про народження Христа. Недаремно мітраїзм у III - на початку IV ст. був одним з головних ідеологічних суперників християнства.

Вшанування культу Мітри вражає своїми розмахами. Йому приносили в жертву білу тварину, дикий рис, пряжене молоко, відварене на пару м'ясо. На честь свого бога, мітраїсти влаштовували пишні свята. Одним з найбільших таких свят було день народження Мітри, котре святкувалось у день зимового сонцестояння.

Культ Мітри користувався популярністю переважно серед нижчих прошарків населення. Мітра в очах простого люду був уособленням єдиного борця проти сил зла, єдиного бога-спасителя⁴²⁴. Мітраїстські богослужіння відбувалися у підземеллях, на стінах, як правило, висіло скульптурне зображення Мітри, котрий заколює ножом бика. Цей символічний ритуал

⁴²² Геффкен И. Из истории первых веков христианства / Под ред. В.В. Битнера / И. Геффкен. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 76-78.

⁴²³ Там само. – С. 78.

⁴²⁴ Свенцицкая И.С. Раннее христианство... – С. 40.

відтворював легенду про створення світу. Усі віруючі у мітраїзмі поділялись на сім розрядів: Ворони, Таємні, Воїни, Леви, Перси, Вісники Сонця та Отці. Для переходу з одного розряду в інший необхідно було пройти спеціальний обряд ініціації.

Несторіанство виникло у 20-30 рр. V ст. Засновником цього вчення став патріарх Константинопольський Несторій. Він вважав, що Діва Марія народила людину, котра піднеслась до Сина Божого – Месії. Людська і божественна природа в Христі ніколи повністю не зливаються. Вчення було засуджене на Ефеському соборі 431 р. Несторіанство виникло в межах християнської релігії і вважається ересю в середовищі ортодоксальних християн. Поряд з аріанством та монофізитством це віровчення складає трійку найбільших ранньохристиянських еретичних доктрин.

Маніхейство – синкретичне дуалістичне релігійне вчення, засноване у III ст. персом з почесним псевдонімом Мані⁴²⁵ (справжнє його ім'я – Сураїк, син Фатана; у християнських авторів він згадується як Курб'ік)⁴²⁶. Основу маніхейства складала вавилонсько-халдейські, іудейські, іранські, християнські та гностичні ідеї. Після зороастризму і мітраїзму маніхейство стало одним з найвпливовіших у світі іранських культів. Мані прагнув об'єднати усі популярні на той час віровчення в одне. Він проголосив себе останнім і найголовнішим пророком, чим накликав на себе ненависть прибічників християнства, зороастризму, іудаїзму, буддизму, індуїзму, чийх пророків він посмів поставити нижче за себе.

Прибічники вчення Мані дотримувались суворої стриманості в їжі, статевому житті й фізичній праці. Ті, хто не міг відмовитись від цих людських земних задовольень, не мали права поповнювати ряди віруючих маніхейців, але вони могли врятувати себе, усіляко допомагаючи общині. Самі віруючі поділялись на слухачів, обраних і досконалих. Тож, як бачимо, в маніхейській

⁴²⁵ Мані – дух, розум.

⁴²⁶ Соловьев В.С. Манихейство. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / В.С. Соловьев. – Петербург, 1890-1907.

общині простежувались зачатки ієрархічної церковної системи. У Мані були свої апостоли, є вказівки на існування єпископів і навіть верховного патріарха. Про літургію маніхеїв нам відомо тільки те, що під час богослужінь віруючі співали гімни під акомпанемент лютні й читали священні книги.

Уривки творів Мані збереглися серед арабських вчених X ст. Серед найбільш відомих його праць – «Сабуракан», «Книга таємниць», «Євангеліє», «Справи гігантів», «Світло достовірності і підґрунтя або настанови для слухачів» тощо. Остання книга була перекладена латиною і поширена в Західній Римській імперії під назвою «*Epistola fundamenti*».

Географія поширення маніхейства дуже широка – з Персії воно розповсюдилось по всій Римській імперії, а також у Китаї та Сибіру. У VI ст. було поширене серед согдійців, котрі, увійшовши до складу Великого тюркського каганату, не зрадили своєму культу, а навпаки поширювали це вчення серед тюрків.

Серед відомих людей було багато прибічників маніхейства. Наприклад, Аврелій Августин, до того, як стати запеклим християнином, протягом кількох років сповідував вчення Мані. Приналежність до цього вірування приписують і відомому нам з праці Менандра тюркському посланнику Маніаху⁴²⁷.

Вчення Мані проіснувало до X, або й навіть до XI ст. Воно довело свою популярність і життєздатність своїми трансформаціями, такими як ересі павликіан, богомилів, кафарів і альбігойців.

Однак, незважаючи на таке розмаїття релігійних течій і вірувань, переважна більшість тюрків традиційно поклонялася давньому пантеону, в основі якого лежало поцінування тотемної тварини і духів природи. Тюрки вшановували грім і блискавку і приносили жертви на тому місці, куди вона вдаряла⁴²⁸.

⁴²⁷ Пигулевская Н. Византия на путях в Индию...

⁴²⁸ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... – С. 171-172.

Основними богами давньотюркського пантеону були троє духів – Тенґрі (від тюрк. Небо), котрий був верховним і головним божеством, Умай та Идука Єр-Суб (Священна Земля і Вода). Тенґрі був універсальним богом і виконував дуже багато функцій. Шанування Неба було характерним майже для всіх давніх кочовиків. Ще однією характерною особливістю релігії тюркомовного світу була трихотомія – розподіл світу на три частини – Верхній, Середній і Нижній. Володарем Верхнього світу був Тенґрі. До його основних функцій належить керування усім, що відбувається в світі, а особливу долею людини. Саме він розподіляє термін життя, наділяє мудрістю і владою каганів, дарує їх народові, карає тих, хто пішов проти волі правителя.

Незважаючи на розмаїття вірувань у Великому Тюркському Каганаті у всіх тюркських народів цей архаїчний пантеон на чолі з Тенґрі був тісно пов'язаний і асоціювався з державною владою і вшановувався як данина традиціям. Звичаї тюрків були дуже сильними, глибоко закарбованими у ментальності. Це стосувалось патріархального права, традицій і релігії. Сповідування інших, нових, популярних релігійних культів і вірувань не заважало існуванню загально-тюркського давнього пантеону.

Ритуал з вогнем, описаний у Менандра – магичний обряд вигнання злих духів за допомогою вогню. Під час нього відбувалося своєрідне очищення людини і усього її майна від зла. Культ вогню та вірування в те, що він має магичні властивості проти темних сил був поширеним у багатьох народів світу.

Отже, природа обрядів, котрі виконувались стосовно членів візантійського посольства і самого Земарха, пов'язана з синкретизмом вірувань, що було поширені на теренах Тюркського каганату в ранньому середньовіччі. При обряді «очищення» застосовували вогонь, який у свідомості тюрків, очевидно, мав «цілющі властивості відганяти злих духів».

Неабияку важливу роль у ритуалі з вогнем відігравала порода дерева, котре спалювали⁴²⁹. У випадку з Земархом Менандр описує молоді паростки

⁴²⁹Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Исследования, статьи, лекции. / Под. ред. Я.П. Алькора. – Ленинград, 1936. – С. 371.

ладанового дерева. Така увага до деталей пояснюється, очевидно, тим, що ладан має дуже сильний запах.

Εἶτα τοῖς τον λιβάνου κλάδοις πυρ ἀνάψαντες, τη Σκυθηκηφωνή βάρβαρα αττα ῥήματα υπεψιθυρίζον, επιπαταγουντες δε κώδωνί τινι και τυμπάνω υπερθεν του φόρτου περιεφερον τό φυλλώδες του λιβάνου τηφλογί λακιζόμενον, και ἅμα γινόμενοι μανιώδεις και εμβριμούμενοι τά πονηρά ἀπελαύνειν ἐδόκουν ουτω γαρ αποτρόπαιοι τίνες εἶναι και ἀλεξίκακοι ἐδόκουν⁴³⁰.

Ладанове дерево, згадане у Менандра, скоріше за все – індійський ладан, або босвеллія, смола якого після затвердіння ставала тим самим пахучим ладаном. В епоху розвинутих торгівельних контактів в регіоні, тим більше, маючи в складі своєї держави найкращих купців, отримати ці ритуальні пахощі було не проблемою. Ладан активно використовували в Персії, в країнах Середземномор'я. Ці пахощі відомі з античних часів і застосовувались як в ритуальних цілях, так і в медицині, парфумерії тощо.

У Менандра наведений унікальний опис магічного обряду. Знову ж таки, він не міг ніяк його вигадати, чи прочитати у інших авторів. Деталізація, нова для ромея інформація, яку він сприймає як щось цікаве, незвичне і відмінне від того, що він знає. Ми не маємо чітких уявлень про вірування тюрків VI ст. н.е. Скоріше за все, наведені Менандром обрядові дії шаманів поєднували в собі кілька різних елементів їхніх вірувань.

Αποδιοπομπησάμενοι, δη ουν, ἄως ωοντο, τά δυσχερή, Ζήμαρχον τε αυτόν δι' αυτης παρηγαγον της φλογός· ωδε τε ἐδοξαν και σφάς ἀφαγνίζειν⁴³¹. І тільки після

⁴³⁰На вогні з молодих паростків ладанового дерева..., шепчучи скіфською мовою якісь варварські слова, били у дзвони і бубни. Зверху над речами підносили палаючі листя ладанового дерева, викрикуючи і разом із тим скаженіючи й сердячись, так що здавалося, ніби погане проганяли і самого Земарха перевели крізь полум'я. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴³¹Обернувши так усі нещастя, вони і самого Земарха перевели крізь полум'я, таким чином гадаючи, що виконали священний обряд. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

цього дозволили ромеям піднятися у ставку кагана. У деяких тюркських народів подібні шаманські обряди зберігаються й донині⁴³².

Окремої уваги заслуговує опис ставки кагана Істемі. В історіографії не існує єдиної версії щодо місцезнаходження гори «яку називають Ектагом, а грецькі мужі – золотою горою»⁴³³. Пітер Голден припускає, що це могла бути Біла гора на Алтаї в Південному Сибіру – Ак-Таг, яку візантійці переклали як Золота гора (Ек-Таг). Гора знаходилась н Алтаї в долині Юлдузу⁴³⁴. Ставка кагана могла знаходитись в передгір'ях Тянь-Шаня⁴³⁵.

Вперше тему розташування ставки кагана почав досліджувати Едуард Шаванн⁴³⁶. Він дійшов висновку, що Ектаг – це загальна назва частини східного Тянь-Шаню на північ від Таримського басейну. Питання місцезнаходження ставки тюркського кагана досі залишається дискусійним і відкритим.

Τούτων δε ταύτη γεγενημένων, έπειτα επορεύοντο ζυν τοῖς ες τό τοιονδε τεταγμένοις, ἵνα ὁ Χαγάνος αὐτός ην, εν ορει τινη λεγομένω Ἐκταγ, ὡς αν εἶποι χρυσουν ορος Ἐλλην άνήρ. Και τοίνυν αυτού άφικόμενοι, ὄπη τηνικαῦτα τω Διζαβούλω ησαν αι διατριβαί,⁴³⁷.

Менандр подає цікавий опис місця перебування Істемі, до деталей передає розкішний побут кагана. Очевидно, сам Земарх емоційно написав про ці подробиці у своєму звіті, вражений неймовірним багатством тюркського правителя. Той сидів в середині шатра на золотому сидінні; повідомляється також, що його за потреби міг везти один кінь:

Και τοίνυν αυτού άφικόμενοι, ὄπη τηνικαῦτα τω Διζαβούλω ησαν αι διατριβαί, κατά δη κοιλάδα τινά τοῦ προσαγορευομένου χρυσοῦ ορους έπει ουν οι

⁴³²Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи... – С. 150.

⁴³³Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴³⁴Golden P. An Introduction To The History Of Turkic Peoples... P. 129.

⁴³⁵Исхаков Д.М. Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв.... – С. 18.

⁴³⁶Chavannes Ed. Dokuments sur les Тои-Riie(Tures) occidentaux. – St.-Pbg., 1903.

⁴³⁷ Після цього [очисного обряду] під наглядом поставлених Каганом, вони організовано пішли до гори, яку називають Ектагом, а грецькі мужі – золотою горою, отже прибули, де у той час перебував Дізавул. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

περί Ζήμαρχον ἐκεῖσε εφοίτησαν, μετακλητοὶ γενόμενοι παραχρήμα του Διζαβουλου ηλθον ες οψιν. Ἦν δέ ἀρα ἔνδον σκηνῆς, καθήστο δε ἐπὶ διτροχου καθέδρας χρυσῆς, ελκομένης, ὀπηνίχα εδει, ὕφ' ἵππου ἑνός⁴³⁸.

Очевидно, мова йде про елемент кочового церемоніалу. Тут наголошено, що саме кінь, а не інша тварина, були у тюрків у вжитку.

Земарх привітав кагана, тримаючи перед собою дарунки, потім передав їх спеціально поставленим на це людям і виголосив заздалегідь підготовлену промову від імені свого імператора:

Προσειπόντες δε τον βάρβαρον, ὡς εθος αυτοῖς, τά δώρα προῖσχοντο. Και τοίνυν οἷς γε τουτο εν φροντίσιν ὕπεδέξαντο⁴³⁹.

Промова Земарха передається прямою мовою, і є дуже інформативною для з'ясування ступеню важливості перемовин з тюрками для Константинопольського двору і зовнішньої політики Візантійської імперії. Вважаємо за доцільне навести цю промову тут повністю:

Ἀτάρ ὁ Ζήμαρχος, «σοὶ δῆτα" εφη, ὦ τοσυτων εθνων ἡγεμόν, ὁ καθ' ἡμας βασιλεύς ὁ μέγας, ἀγγελοφόρω χρησάμενος ἔμοι, ἐσήμηνεν εἶναι εσαι την τυχην αισίαν τε και ἀγαθήν, εν ἡδονῇ ποιουμένω σοι τα Ῥωμαίων, και προς γε φιλοφρονουμένω ἡμάς. Εστω δέ σοι κρατεῖν αεί των δυσμενών και λαφυραγωγεῖντο πολέμιον.» Ἀπέστω δε βασκανία τις ὡς πορρωτάτω ἡμών, οἷα τε ουσα διαρρηγνυναι τους της φιλίας θεσμούς Ἐπιτήδεια ἔμοιγε των Τούρκων та φυλα, και ὅσα κατήκοα Τούρκων ἐξετε δέ την καθ' ἡμας και ὕμεῖς ουκ ἄλλως⁴⁴⁰.

⁴³⁸ У долині золотої гори, після того, як Земарх прийшов, одразу ж представили його Дізавулу, який перебував у середині шатра на золотому сідалищі. Це сидіння тягнув один кінь, коли це було необхідно. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴³⁹ Привітавши варвара за власними звичаями, тримаючи дарунки перед собою, [Земарх] віддав їх тим, хто про це мав турбуватися і приймати. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁴⁰ Між тим Земарх сказав: «наш правитель, великий василевс, відзначивши мене [місією] посла за мої чесноти, бажає тобі, о правителе багатьох народів, бути здоровим, щасливим і благополучним, виявляти радість і прихильність свою ромеям. Май силу завжди над своїми ворогами і грабуй неприятелів. Нехай буде відсутня ворожнеча, яка може розірвати закони дружби. Вигідні, корисні

Окрім звичайного виявлення люб'язності були підтверджені досягнуті у Константинополі двосторонні домовленості, а також закріплено дружбу між ромеями і тюрками. Прямо було сказано, що для василевса є вигідними і корисними тюрки та ті племена поза межами каганату, котрі їм підлягають. Істемі також відповів Земарху вітальною промовою:

Τοιαύτα αττα ελεξεν ὁ Ζήμαρχος· ὁδὴ Διζάβουλος καὶ αὐτὸς προσήρσεσιν ἐχρήσατο ὁμοίαις⁴⁴¹.

Після обміну промовами прямо там в шатрі влаштували пишний бенкет, який тривав, за повідомленнями Менандра, цілий день:

Ἐῖτα το λοιπὸν ἐτράπησαν ἐς θοινην, καὶ πανημερία εὐωχοῦμενοι διετέλουν ἐν αὐτῇ δήλου τῆ σκηνῆ⁴⁴².

Кагани та політична еліта тюркського суспільства збагачувались ще й за рахунок частих воєн та данини, що їй майже постійно виплачували ті чи інші китайські провінції в обмін на мир. Про те, як жили тюркські можновладці на Алтаї в середині VI ст. і пише Менандр у наступному фрагменті. Він описує розкішне убранство шатра, яке було вкрито коштовними шовковими тканинам ніжних природних кольорів:

Κατεσχεναστο δε αὐτω ἐξ ὑφασμάτων σηρικῶν τε καὶ διαπεποικιλμένων τοις χρωμασιν ἀτέχνως⁴⁴³.

Інформації про те, що саме їли на бенкеті, немає, але з приводу напоїв є доволі цікавий пасаж: Οἶνω μὲν οὖν ἐχρήσατο, οὐχ ὁμοίω δε τῷ παρ' ἡμῖν ἐκθλιβομένῳ ἐκ τῆς ἀμπέλου · οὐ γὰρ δὴ ἀμπελοφόρος αὐτοῖς ἡ γῆ, οὐδε μὴν

для мене племена тюрків і ті інші, що підкорюються тюркам поза межами». – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁴¹ Таке говорив Земарх, а Дізавул теж привітав [його] відповідною промовою. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁴² Потім вони обідали і пишний бенкет тривав, без сумніву, цілий день у тому ж самому шатрі. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁴³ Вкрито воно [шатро] було тканиною з шовку природних ніжних кольорів. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

έγχωριαζει παρ' αυτοις τοτοιόνδε γένος· 'ετέρου δέ τίνος βαρβαρικού ένεφορήθησαν γλεύκουσ⁴⁴⁴.

Менандр не може ідентифікувати, що саме це було, бо за словами Земарха, ромеї не пили раніше чогось подібного. Ймовірніше за все, це був кумис – традиційний для кочовиків напій з кобилячого молока. Але й тут ми не впевнені у нашому припущенні.

Другий день зустрічі з каганом відбувався вже в іншому шатрі, яке також вразило послів розкішним убранством. Воно також було оббите шовком, крім того, у ньому було багато різноманітних статуй божеств. Каган зустрів Земарха, сидячи на золотому ліжку, а з середини [шатра] були розставлені чаші і кропильниці з золота, а також піфоси, теж золоті:

Είτα εс τό αυριον ενετέρα τιηι καλύβη ξυνηλθον, ήμφιεσμένη δε και καταπελοικιλμένη ουκ άλλως έξ 'ματίων σηρικών ενθα και αγάλματα διάφορα τή μορφή ειστήκει. 'Ο δε Διζάβουλος 'ενίζανεη επι κλίηης τίνος, όλης εκ χρυσου. Κατά δέ дή το μέσον του ενδιαιτήματος κάλπειс τε χρυσαї και περιραντήρια, ети те πίθοи χρυσοї⁴⁴⁵.

На третій день послів запросили в інше шатро, яке не поступалося двом попереднім, або навіть перевершило їх за своїм убранством. Там були дерев'яні колони, вкриті золотом, та золоте ложе, яке трималося на чотирьох золотих павичах:

⁴⁴⁴Вино ж не таке, яке витискається у нас з винограду, а напій їхньої землі якийсь місцевий, варварський за походженням, схожий на молоде солодке вино. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁴⁵ Потім наступного дня вони разом були відправлені в інше шатро, оббите й оздоблене шматком матерії з шовку, тут статуї [божеств] у різноманітних видах стояли. Дізабул же сидів на ліжку, котре було все з золота. З середини [шатра] були розставлені чаші і кропильниці з золота, а також піфоси, теж золоті. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

Τή 'εξής 'εν 'ετέρα έγέγοντο διαίτη, ένθα ξύλινοι κίονες ήσαν τινες, ένδεδυμένοι χρυσῶ, χρυσήλατός τε κλίνη όμοίως, ήντινά γε δήπου καί τάωνες χρυσοί τέτταρες ήώρουv⁴⁴⁶.

«Попереду кімнати багато возів було поставлено, на яких лежало багато срібних речей, диски і щось із тростини, а також багаточисленні зображення чотириногих [істот]; і вони зроблені зі срібла. Жодне з них не поступається, на нашу думку, тим, що в нас»⁴⁴⁷.

У даному фрагменті можна вбачати культ тварин, що існував у західнотюркських племен.

Опис засвідчує хизування тюрками елементами розкоші. Усі багатства, скоріше за все, були здобуті ними в якості трофеїв із численних воєнних походів і завоювань⁴⁴⁸, особливо у підкорених ефталтів⁴⁴⁹. Але в такий спосіб вони намагалися показати ромеям свою могутність, військову міць та економічне процвітання.

Однак попри любов до розкошів і збагачення політичної верхівки, простий народ не відчував себе обділеним. Наприклад, согдійці, які увійшли до складу Каганату після розгрому тюрками ефталтів, не знали утисків, а почувалися дуже комфортно. Вони обіймали високі посади та навіть працювали радниками правителів. Ймовірно, що й представники інших народів, що входили до складу держави тюрків, також мали певні преференції, але про це нам нічого не відомо з джерел. Що вже говорити про власних громадян, етнічних тюрків, нащадків роду Ашина.

⁴⁴⁶ Наступного дня вони були запрошені до іншого приміщення, де були дерев'яні колони, вкриті золотом, також ложе, звичайно, зроблене з золота, яке підносили чотири золоті павичі. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁴⁷ Κατά δη το έμπρόσθιον της διαίτης. έπι πολύ παρετέταντο αμαξαι, εν αις πολύ τι χρήμα αργύρου έπην, δίσκοι τε και κανα.ον μην άλλα και τετραπόδων ινδάλματα πλείστα, και αυτά γε δήπονθεν άργυροποίητα, ουδέν τι αποδέοντα των παρ' ήμϊν. – Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁴⁸ Гумилев Л.Н. Древние тюрки... – С. 56.

⁴⁴⁹ Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах... – С. 45.

Отже, тюркський каган гостинно прийняв послів, похизувався багатством і силою каганату, подарував Земархові та його людям коштовні дарунки. А також запропонував, ніби так, між іншим, сходити з його військом у воєнний похід проти Персії:

Των δέ περί Ζήμαρχον ἐτι ἐκείσε ἐνδιατριβόντων, ἐδοξε τῷ Διζαβούλῳ, ὥστε αὐτὸν μὲν Ζήμαρχον ἅμα εἴκοσι θεραπευταῖς τε καὶ ὀπαδοῖς ἔπεσθαί οἱ ἐκστρατενομένῳ κατὰ Περσῶν, τοὺς δὲ ἄλλους ἑΡωμαίους ἑπαναστρέφοντας κατὰ τὴν χώραν τῶν Χολιατῶν ἀναμένειν τὴν Ζημάρχου ἐπάνοδον⁴⁵⁰.

Це був хитрий стратегічний хід: тюрки сподівались, що ромеї, вступивши у війну, відтягнуть на себе частину уваги іранців, і таким чином встановиться ніби два фронти, на одному з яких тюркам буде легко впоратися з армією Хосроя⁴⁵¹. Але візантійці виявилися не готовими до справжньої війни з персами. Або просто не бажали відкрито в неї вступати. Вони, як це було притаманне візантійській політиці, прагнули здобути перемогу чужими руками, а саме – зіткнувши між собою тюрків з персами, щоб ті знекровили один одного, а потім діяти за ситуацією, отримавши максимальну вигоду для себе⁴⁵².

Отже, усі учасники візантійського посольства були відпущені Дізавулом, за винятком Земарха, який все ж таки виявив згоду піти з тюрками до персів разом з 20-ма наближеними до нього людьми:

Καὶ δὴ ὡς [τῷ] πρὸς βῆ, δῶροις τε φιλοφρονησάμενος αὐτοῦς⁴⁵³. Земарху, тобто, в його особі, Візантійській державі, вигідне було загравання з тюрками, саме тому він і вирішив супроводжувати кагана на перемовини в Іран, щоб продемонструвати дипломатичну силу і зверхність своєї імперії. Щедро ж

⁴⁵⁰ Відносно Земарха, який ще там перебував, Дізавул думав, що подібно до нього самого, Земарх разом з двадцятьма слугами і супутниками зберуться виступити у похід проти персів, а всі інші ромеї повернулися б до країни Холіатів чекати на повернення Земарха. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁵¹ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи... – С. 150.

⁴⁵² Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах... – С. 45.

⁴⁵³ І він [Дізавул], виявивши дарунками свою прихильність, відпустив їх. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

одаровані решта учасників посольства пішли чекати Земарха, як зазначив Менандр, у країні Холіатів, на безпечній території, де їм нічого не загрожувало.

На прикладі наведених Менандром фрагментів ми можемо переконатися, що регламентація тюркського суспільства була дуже чітко. Подібно до того, як кожен громадянин мав свій статус і положення в суспільстві залежно від приналежності до того чи іншого роду, так і в державі все було чітко стратифіковано. Племена і роди не були однаковими, комусь надавались більші привілеї, а хтось мав зовсім мало. У каганаті існувало рабство, але рабами були не тюрки. Ними ставали, як правило, військовополонені.

У одному з фрагментів Менандр згадує про рабину з роду киргизів, яку Істемі подарував Земарху після закінчення триденного перебування того у ставці кагана: «... Земарха ж пошанував служницею, яка походила з землі так званих херхизів»⁴⁵⁴. Плем'я херхизів (киргизів) мешкало на Єнисеї і в Абакані. Цікаво, чи був цей дарунок висловленням особливої прихильності кагана до Земарха через згоду останнього виступити в похід проти персів, чи просто звичною традицією шанування дорогого гостя?

Очевидно, що рабство в каганаті відрізнялось від рабства в осілих, традиційних імперіях. Невільник, котрий знаходився у сім'ї тюрків почувався досить комфортно: його годували, не били; він мав виконувати певну роботу і за неї мав винагороду. Він лише перебував у залежності, але не був позбавлений свободи. Явище рабства у ранніх тюрків можна порівняти хіба що з колонатом у Римській імперії. Подекуди військовополонених селили в окремому місці імперії, надавали їм можливість спокійно жити й працювати взамін на сплату данини продуктами землеробства і ремеслами⁴⁵⁵. Розмір данини був іноді просто величезний і складав одну зі значних статей доходів верхівки каганату.

⁴⁵⁴ ... ἀφήγε τον δε Ζήμαρχον και θεραπαίνη ετίμησε δοριαλώτω, ή δέ ήν εκ των λεγομένων Χερχίς. Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁵⁵ Толстов С. П. Древний Хорезм... – С. 261.

Однак, попри комфортні умови, створені рабам, вони ніколи не могли стати повноцінними членами тюркського суспільства. Вони були безправним прошарком, що не відігравав жодної ролі в державі, окрім дешевої робочої сили. Найчастіше джерелом рабства були захоплення людей під час набігів на інші землі та в ході завойовницьких війн. Найстрашніше для полонених було те, що вони народжувались і жили вільними в своїх країнах, а потрапивши у полон до тюрків, на все життя ставали безправними, нічого не вартими рабами.

В джерелах згадуються в основному жінки-рабині. Складається враження, що у полон брали тільки дівчат та юнаків, адже про дорослих чоловіків ніхто ніде не згадує. Очевидно, популярність жінок в якості рабинь вказує на те, що у тюрків переважало домашнє патріархальне рабство. До того ж, жінку часто використовували як наложницю. До обов'язків рабині входило випасання худоби, переробка тваринницької й рослинницької продукції, пошиття і латання одягу, приготування їжі тощо.

Серед тюркських чоловіків було не прийнято займатись домашніми справами. Головним їх заняттям була війна і все, що з нею пов'язане, а жінка повинна була забезпечувати тили й виконувати все по господарству, навіть важку роботу, яка вважалась зовсім не жіночою справою. До того ж, дорослі і здорові чоловіки в якості рабів представляли велику потенційну небезпеку для своїх господарів. Принизливий статус раба міг рано чи пізно збурити хвилю невдоволення та спричинити повстання, або якусь підлу диверсію в середині сім'ї. А з покірною жінкою було спокійніше й безпечніше, а також набагато приємніше з огляду на те, що її можна було використати ще й в якості коханки.

Ймовірно, порівняно невелика кількість чоловіків-рабів займалась в основному випасанням корів та овець. Пасти коней рабам не довіряли, це було привілеєм лише повноправних громадян Каганату, бо кінь був дуже важливою, можна навіть сказати, стратегічною для тюрків твариною. Він був одним з інструментів війни, без якого чоловіки-воїни не уявляли свого життя.

Далеко не всіх полонених тюрки робили своїми рабами. Частина з них вони або продавали в Китай, або відпускали за викуп. Раби відігравали досить

значну роль у житті тюркської держави, адже фактично на їхніх плечах трималося господарство в той час як вільне чоловіче населення було зайняте війнами, походами та усім, що пов'язане з військовою справою. Тому захоплення полонених було одним з важливих факторів ведення ними завойовницьких воєн.

Важливим та багато в чому унікальним з точки зору історичної географії є опис повернення посольства на чолі з Земархом до Константинополя. Подорож ромеїв відбувалася у вкрай складних політичних і географічних умовах. У тюрків назрівала війна з персами, причому, загострення дипломатичної напруги між сторонами відбувалось безпосередньо на очах у Земарха, після того як він пристав на пропозицію кагана разом з 20-тьма своїми людьми вирушити у похід проти персів. Усі інші учасники посольства, як ми вже зазначали зі слів Менандра, відправились чекати їхнього повернення у країні Холіатів⁴⁵⁶, щоб звідти усім разом вирушити додому до Візантії.

Вирушивши в похід, тюрки з Земархом «у місцевості, що називалося Талас⁴⁵⁷, зупинившись для відпочинку, зустріли перського посла до Дізавула»⁴⁵⁸. Перси прагнули дипломатичним шляхом попередити наступ тюрків⁴⁵⁹.

Далі Менандр наводить спільну трапезу послів у кагана. Той навмисне провокував перських посланників, багато в чому обвинувачував персів, усіляко надаючи перевагу візантіяцям: «виявляв більшу шану і розсадив їх на кращі місця»⁴⁶⁰.

Менандр ніби виправдовує поведінку Істемі, говорячи, що той:

⁴⁵⁶Хорезм.

⁴⁵⁷Талас – місто на території сучасного Киргизстану. Тут же мова йде про територію поблизу долини Талас.

⁴⁵⁸Ἐν ταύτῃ δῆπου τῇ πορείᾳ γενόμενοι, ἐν χώρῳ τινὶ χαταλυσάντων αὐτῶν ἐπικαλουμένῳ Τάλας ὑπαντιάζει τῷ Διζαβούλῳ Περσῶν πρεσβευτῆς. Menandr De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁵⁹Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... С. 95

⁴⁶⁰Καὶ δὴ παραγενομένων αὐτῶν, τοὺς Ῥωμαίους ὁ Διζαβουλος ἐν τιμῇ πλείονι ἐποίησατο, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἐπικυδεστέραν ἀνακλίνειν στιβάδα. Menandr. De leg Rom. p. 151-154.

Πρός γε και πλείστα έπιμεμφόμενος ην τους Πέρσας, ατε δή προς αυτών αδικα πεπονθώς, και ως τουτου ‘ενεκα έρχεται πολεμήσων⁴⁶¹.

У відповідь на обвинувачення кагана, перський посол, «забувши про закон мовчання, що існував у них на бенкетах, швидко почав говорити, відверто спростовуючи закиди Дізавула»:

‘Ο δε Περσών πρεσβευτήσ του Διζαβούλου συντονωτερον έπεγκαλούντος, περιφρόνησας τον νομον της σιωπής τον Ισχύοντα παρ’ αντοις έν ταις εστιασεσιν, έπικροχάδην ηρξατο διαλέγεσθαι, του Διζαβουλου γενναίως τά έπικλήματα άπωθούμενος, ώς και θαυμάσαι τους παρόντας το ‘υπερβάλλον της αυτου οργής, ώς παρ’ ουδεν θέμενος τον νομον πολλοίς τε καί άκολάστοις έχρήσατο⁴⁶².

Перепалка між тюрками та персами тільки погіршила стосунки. Посли шахиншаха змушені були піти, а каган вирішив серйозно готуватися до війни.

Очевидно, Земарх відмовився брати участь у поході на персів, тому що після переговорів і обміну взаємними обіцянками, Істемі відпустив ромеїв. Для того, щоб гарантувати безпечний шлях, відправив з ними свого посла на ім'я Тагма у ранзі тархана, замість померлого Маніаха, про що мова йшла вище:

Τω τοι ‘αρα τους άμφι Ζήμαρχον μετακαλεσάμενος, και ώς ένήν, προς τους ‘Ρωμαίους φιλιαν έμπεδωσας, αφήκεν αυθις ‘απονοστήσοντάς, έτερον πρεσβεντήν αυτοίς συναποστείλας τω τον προτερον λεγόμενον Μανιάχ τεθνάναи Ην δε έπίκλησις τω μετ’ ‘εκεινον πρεσβευτή Τάγμα αύτω, άξίωμα δέ Ταρχάν Ούτος δή ουν έστάλη ‘υπο Διζαβούλου ώς ‘Ρωμαίους πρεσβευσόμενος⁴⁶³.

⁴⁶¹ Стосовно персів він мав багато нарікань, бо несправедливо постраждав від них, з цієї причини йшов на них війною. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁶² Посол же персів, через посилені обвинувачення Дізавула, забувши про закон мовчання, що існував у них на бенкетах, швидко почав говорити, відверто спростовуючи закиди Дізавула. Усі дуже здивувались його виявленій надзвичайній пристрасті, як він, нехтуючи законом, багато і зухвало промовляв. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁶³ Призвавши до себе Земарха і тих, хто був біля нього, і стару до ромеїв дружбу підтвердивши, відпустив відразу ж, іншого посла до них приставив, бо попередній, на ім'я Маніах, помер. Прізвище того посла було Тагма, у ранзі

Іншою, безперечно головною, причиною супроводу Земарха тюрками були переговори з візантійським імператором, що мали на меті підтвердження і закріплення домовленостей про військовий союз проти персів.

Земарх наздогнав своїх людей у Хорезмі і вони усі разом рушили до Константинополя:

Ελεί ουν ὁ Δίζάβουλος διαφήκε τους περί Ζήμαρχον, ἐπίκαταλαμβάνουσι τους πρότερον ἀφεθέντας Ῥωμαίων, ου ην ξυντεθειμένον αυτοῖς, και τοίνυν ιν τω αντω γενόμενοι της ες ταοικεῖα ὀδοιπορίας ἀπήρξαντο⁴⁶⁴.

Правитель Холіатів⁴⁶⁵, дізнавшись про тюркське посольство до Константинополя, просив Істемі відправити туди й своїх людей для того, «щоб і посланці власного народу пішли подивитися на ромейську державу»:

Οτι διαθρυλληθέν κατά τήν Τουρκίαν, ὅσοι ἀγχιτυροῖσαν, ὡς Ῥωμαίων ἐν δημοῦσι πρέσβεις καί ὡς παρεύονται τήν ἐπί τό Βυζάντιον ἄμα πρεσβεία Τουρκων, ὁ τῶν ἐκείνη ἐθνῶν ἡγεμών ἐδήλωσετῶ Διζαβούλω ξύν ικετεία, ὡς ἂν καί αὐτός. Ἐκ το ὅσ φετέρου τινάς ἀπο σρεῖλαι ἔθνους ἐπί θέαν τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας⁴⁶⁶.

Окрім хорезмійців просили про це також і правителі інших підвладних тюркам племен, але Дізавул дав згоду тільки холіатам. З усіх підвладних Тюркському каганату навколишніх земель, Хорезм мав вагоме значення, адже через його територію безпосередньо проходив Великий шовковий шлях. До того ж, відголоски його колишньої величі давалися взнаки. Хорезм входив до складу Великого Тюркського каганату, при владі там були хорезмшахи з

тархана. Він же був від Дізавула до ромеїв послом. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁶⁴ Після того, як Дізавул випроводив Земарха, той наздогнав раніше відпущених ромеїв там, де їм призначалось, і отже він здійснив з ними подорож у свої рідні землі. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁶⁵ Холіати (хорезмійці) – мешканці Хорезму – історична область на півночі Узбекистану, на узбережжі річки Аму-Дар'ї. (Див.: Бартольд В. В. Работы по исторической географии. – Москва: Восточная литература, 2002. – С. 38.)

⁴⁶⁶ Пройшов поголос, між тими, які близько до тюрків знаходяться, що ромейські послы були в країні та повертаються у Візантію разом із посольством тюрків; правитель того народу виголосив Дізавулу прохання, щоб і посланці від власного народу пішли подивитися на ромейську державу. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

правлячої династії Афригідів, представники котрої правили в країні з початку IV ст. Звісно, що на середину VI ст. Хорезм втратив колишню могутність і перетворився на низку залежних земель. Однак, особливістю країни на той час був цілий конгломерат міцних укріплень і фортець. Це надавало територіям особливий шарм і надавало певний статус власникам замків – представникам хорезмійської аристократії. Тож, тюркський каган навіть з певною повагою ставився до них. Саме тому й надав дозвіл послам від хорезмійців відвідати Константинополь:

Καί ἕτεροι δέ προεστῶτες ἐθνῶν ταῦτα ἐζήτουν• ὁ δέ οὐδενί ξυνεχώρησε τῶν πάντων, ἢ μόνον τῷ τῶν Χλιατῶν ἡγεμόνι⁴⁶⁷.

Саме звідти, з території Хорезму й починається опис складної та заплутаної подорожі. Слід ще раз наголосити на унікальності відомостей про шлях з Тюркського каганату до Візантії, вперше описаний саме Менандром. Інформація достеменно точна, адже була записана від безпосередніх учасників подорожі. Однак ідентифікувати деякі географічні назви й досі важко.

Отже, спершу вони переправились через річку Оіх, яка ототожнюється з Сир-Дар'єю, або Аму-Дар'єю⁴⁶⁸, «здійснили зовсім не малий шлях і прийшли до величезного і повноводного озера»:

Καί οὖν καί τοῦτον παρειληφότες οἱ Ῥωμαῖοι διά τοῦ λεγομένου ποταμοῦ ᾽Ωήχ, καί ἀτραπόν διανύσαντες οὐδαμῶς ὀλίγην, ἐγένοντο κατά δὴ τήν λίμνην τήν ἄπλετον ἐκείνην καί εὐρείαν⁴⁶⁹.

Озеро, чи болото (ἡ λίμνη) – Аральське море⁴⁷⁰. Саме в цій місцині Земарх затримався на три дні, а попереду себе відправив посланця на ім'я Георгій

⁴⁶⁷ Також і інші просили з їхніх народів відправити [посланників]; але він жодному не поступився, одному лише правителю Холіатів. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

⁴⁶⁸Бартольд В. В. Работы по исторической географии... – С. 38.

⁴⁶⁹. Отже, вони переправилися через так звану ріку Оіх , здійснили зовсім не малий шлях і прийшли до величезного і повноводного озера. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁷⁰Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи... – С. 151.

разом з дванадцятьма тюрками, щоб вони попередили василевса про повернення посольства до Константинополя:

Ἐνταύθα ὁ Ζήμαρχος ἐνδιατρίψας ἡμέρας τρεῖς στέλλει Γεώργιον, ὃς ἀνεῖτο ἐς τὴν τῶν ἐπιτομωτέρων συλλαβῶν ἀπαγγελίαν, προδηλώσοντα τῷ βασιλεῖ τὴν σφῶν αὐτῶν ἐκ Τούρκων ἐπάνοδον⁴⁷¹.

Георгій пішов безводною, безлюдною, проте короткою дорогою:

Καὶ οὖν ὁ Γεώργιος ἅμα Τούρκοις δέκα πρὸς τοῖς δύο ἀπήρξατο τῆς ἐπὶ τὸ Βυζάντιον ὁδοῦ, ἀνύδρου τε μάλα οὐσης καὶ πάντη ἐρήμου, ὁμῶς δ' οὖν ἐπιτομωτέρας⁴⁷².

Після триденного вичікування вирушив додому й Земарх з усіма іншими подорожними. Проте йшли вони іншою дорогою:

Ὁ δὲ Ζήμαρχος κατὰ δὴ τὸ ψαμαθῶδες τῆς λίμνης παροδεύων ἐπὶ ἡμέρας δέκα καὶ δύο, δυσβάτους τέ τινας χώρους παραμειψάμενος, ἐγένετο κατὰ τὰ ρεῖθρα τοῦ Ἴχ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν Δαῖχ, καὶ διὰ λιμνῶν ἐτέρων αὐθις ἐς τὸν Ἀττίλαν• πάλιν ὡς Οὐγούρους, οἳ δὴ καὶ σφισιν ἀπήγγειλαν, ὡς εἰς τὰ περὶ τὸν Κωφῆνα ποταμὸν ἐς τὰ λάσια τέσσαρες χιλιάδες Περσῶν ἐπιτηροῦσι προλελοχισμένοι, ὡς ἂν χειρώσονται παρίοντας αὐτούς⁴⁷³.

Можливо, це був такий стратегічний хід для того, щоб уникнути нападу персів.

Земарх йшов «повз піщані береги озера впродовж дванадцяти днів, оминув непрохідні землі»⁴⁷⁴. І врешті дійшов до течії русла Іха, потім Даіха, а

⁴⁷¹ Тут Земарх перебував три дні, Георгія ж, який відправляв скорочені повідомлення, послав до василевса оголосити про своє повернення. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

⁴⁷² Георгій разом з дванадцятьма тюрками йшли до Візантії дорогою досить безводною і повністю безлюдною, проте короткою. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

⁴⁷³ Земарх проходив повз піщані береги озера впродовж дванадцяти днів, оминув непрохідні землі, дійшов до течії русла Іха, а потім і Доіха і через різні озера до Аттіли [прийшов], потім до угурів, які розповіли йому, що біля річки Кофіна, густо вкритої лісом, чотири тисячі персів підстерігають у засідці, щоб вбити їх, коли ті пройдуть повз. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

⁴⁷⁴ Δυσβάτους τέτινας χώρους. Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

далі через різні озера дійшов до Аттіли. «Іх» Менандра – це, можливо, річка Емба, що тече на заході сучасного Казахстану, а у повноводні роки дотікає до Каспійського моря⁴⁷⁵. Даїх – ріка Урал⁴⁷⁶; Аттіла – Волга⁴⁷⁷. Пітер Голден підмічає цікаву деталь, що Менандр називає ці гідроніми тюркськими словами⁴⁷⁸, що свідчить про те, що візантійці не знали про них до цього часу і таким чином не мали відповідних назв. Це слугує ще одним беззаперечним доказом реальності місії Земарха.

Від Волги Земарх прийшов до племені угурів (уйгурів, огузів⁴⁷⁹) – кочовиків Східного Туркестану, вождь яких зберігав тут владу Дізавула, тобто був намісником кагана в цьому регіоні, на території якого розповсюджувалась його влада. Угури «...розповіли йому [Земархові], що біля річки Кофіна⁴⁸⁰, густо вкритої лісом, чотири тисячі персів підстерігають у засідці, щоб вбити їх, коли ті пройдуть повз»⁴⁸¹. Вождь племені наказав дати з собою в дорогу подорожнім міхи з водою, бо подальший шлях простягався безводною територією:

Ταύτη τοι ὁ τῶν Ούγούρων ἡγούμενος, ὃς διέσωζεν ἐκεῖσε τοῦ Διζαβούλου τό κράτος, πληρώσας ὕδατος ἀσκούς παρέσχετο τοῖς περὶ Ζήμαρχον, ὡς ἂν ἔχοιεν ὄθεν ὑδρεύσονται διὰ τῆς ἀνύδρου ἰόντες⁴⁸².

⁴⁷⁵Golden P. An Introduction To The History Of Turkic Peoples.... P. 129; Бартольд В. В. Работы по исторической географии... – С. 37; Moravcsik G. Bzyantinoturcica. II. P.143.

⁴⁷⁶Moravcsik G. Bzyantinoturcica. II. P. 116.

⁴⁷⁷Moravcsik G. Bzyantinoturcica. II. P. 78-79.

⁴⁷⁸Golden P. An Introduction To The History Of Turkic Peoples... P. 129-130.

⁴⁷⁹Golden P. An Introduction To The History Of Turkic Peoples... P. 130.

⁴⁸⁰Ріка Кубань, що протікає на Північному Кавказі.

⁴⁸¹Απο τα μόνες τά λάσια τέσσαρας χιλιάδες Περσῶν ἐπι τη ροῦσιπρολελοχισμένοι, ὡς ἂν χειρώσον ταπαρίοντας αὐτούς. Menandr. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁸² Вождь угурів, який зберігав там владу Дізавула, наповнені водою міхи дав Земархові, щоб вони [Земарх і його супутники] могли звідти забезпечувати себе водою, йдучи безводною місцевістю. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

Земарх та його супутники далі йшли повз якесь широке озеро. Скоріше за все йдеться про північне узбережжя Каспійського моря⁴⁸³. Потім оминули кілька озер, в яких «змішуючись, губиться ріка Кофін»:

Εὖρον δέ καί λίμνην, καί παραμεψάμενοι τό μέγα τοῦτο ὑδροστάσιον ἀφίκοντο ἐς ἐκείνας τάς λίμνας, ἐν αἷς ἐπιμιγνύμενος ἀπόλλυται ὁ Κωφήν ποταμός⁴⁸⁴.

Вперед послали лазутчиків подивитися, чи справді в засідці на них чатують перси. Хвилювання виявилися марними, персів не було, однак небезпека існувала, тож дуже швидкими темпами та «разом з великим страхом прибули вони до Аланії⁴⁸⁵, особливо боялися вони племені оромусхів»:

Ἐξ ἐκείνου δὴ τοῦ χώρου πέμπουσι διοπτῆρας προδιασκευομένους, εἶγε ὡς ἀληθῶς οἱ Πέρσαι ἐνεδρεύουσιν• οἱ δὴ ἀνιχνεύσαντες ἀπήγγειλαν μηδένα ἰδεῖν Ὅμως ζῦν μεγίστῳ φόβῳ ἀφίκοντο ἐς Ἄλανίαν, κατὰ τό μᾶλλον δεδιότες τό φύλον τῶν Ὀρομουσχῶν⁴⁸⁶.

Оромусхи – кавказькі племена, котрі мешкали на території кавказької Аланії.

В Аланії Земарх сподівався н зустріч з правителем Сародієм. Але той погодився прийняти візантійських послів лише в разі якщо тюрки, котрі були разом з ними, покладуть зброю. Детальніше про аланів середини VI ст. мова піде в наступному розділі. Наголосимо лише на тому, що ці сарматські племена Кавказу мали дуже гарні відносини з Візантійською імперією. Сародій довіряв ромеям, але зовсім не вірив тюркам, саме тому й висунув таку умову щодо зустрічі, на якій мали бути присутні тюркські представники без зброї. Звісно,

⁴⁸³Пигулевская Н.В. Византия на путях в Индию... – С. 75.

⁴⁸⁴ [Зустрів] широке озеро і, оминувши це велике водоймище, дійшов до тих озер, в яких змішуючись губиться ріка Кофін. – (Переклад – О.Ж.). Menandr. De leg Rom.p. 151-154.

⁴⁸⁵Аланія – держава на Кавказі, сучасна Осетія.

⁴⁸⁶ З цієї місцевості відправив він лазутчиків розгледіти, чи правда, що перси сидять у засідці; ті, що шукають по слідам повідомили, що нікого не бачили. Однак разом з великим страхом прибули вони до Аланії, особливо боялися вони племені оромусхів. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

алани побоювались підступних кочовиків, цілком справедливо вважали їх небезпечними і підступними по відношенню до себе:

᾽Οτι γενόμενοι ἐν ᾽Αλανία παρά Σαρώδιον τὸν ἐκείνων ἡγεμόνα, καί ἅμα τοῖς ἐπομένοις Τούρκοις ἐσφοιτῆσαι βουλόμενοι, ὁ Σαρώδιος τὸν μὲν Ζήμαρχον καί τοὺς ἐπομένους ἐδεξατο ἀσμένος, τοὺς δέ δὴ πρέσβεις τῶν Τούρκων ἔφασκε μὴ πρότερον τῆς ὡς αὐτὸν εἰσόδου τυχεῖν, ἢ καταθεμένους τὰ ὄπλα⁴⁸⁷.

Суперечки з цього приводу тривали протягом трьох днів, а Земарх був посередником між аланами і тюрками. Останні були обурені такими проявами недовіри. Особливо неприємно їм це було перед візантійцями, адже вони намагалися виставити себе в гарному світлі перед новими союзниками, стосунки з якими були ще доволі крихкими і нестабільними.

Втім, після тривалих переговорів тюрки склали зброю і Земарха врешті решт допустили до Сародія. Ймовірно, алани дійсно дуже побоювались втратити свою незалежність і підпасти під вплив тюркського кагана⁴⁸⁸. Їх непокоїла дружба Візантії з каганатом. Однак, давні гарні зв'язки з ромеями переважили страх перед тюрками. Тож, Сародій не став ані шкодити посольству, ані залишатися осторонь, тому порадив ромеям обрати безпечніший і кращий шлях: «не йти дорогою Міндіміанів⁴⁸⁹, бо поблизу Суанії⁴⁹⁰ перси у засідці, краще вертатися додому дорогою, яку називають Даріанською⁴⁹¹»:

⁴⁸⁷ Він прийшов в Аланію разом з тюрками, які його супроводжували і хотів предстати перед гегемоном Сародієм. Сародій погодився прийняти їх з радістю, але посли тюркські з'являться не раніше, як у тому випадку, коли покладуть зброю. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁸⁸Golden P. An Introduction To The History Of Turkic Peoples... P. 130.

⁴⁸⁹Дорогу Міндіміанів ідентифікують зі шляхом через Мамісонський перевал, ущелиною Інгуру і вздовж сучасної Військово-Сухумської дороги. (Бгажба О. Х., Лакоба С. З. История Абхазии. С древнейших времен до наших дней. – Сухум: 2007.)

⁴⁹⁰Суанія – територія в Лазиці.

⁴⁹¹Одні дослідники вважають, що Дарінський шлях пролягає через Клухорський перевал, інші – через Санчарський.

Ὁ δέ δὴ Σαρῳδιος παρε νεγγύγσετοῖς περὶ Ζήμαρχον διὰ τῆς τῶν Μινδιμιανῶν ἀτραποῦ ἤκιστα ἰέναι, τῷ κατὰ τὴν Σουανίαν τοὺς Πέρσας ἐνεδρεῦειν• ἄμει νον δέειναι διὰ τῆς λεγομένης Δαρεινῆς ἀτραποῦ οἱ κοὶ ἀποχωρεῖν⁴⁹².

Завдяки аланам і їх попередженню про небезпеку, ромейське посольство вдалося до хитрощів, чим, в подальшому і врятувало собі життя:

Ταῦτα ἐπεὶ ἔγνω ὁ Ζήμαρχος, διὰ τῆς Μινδιμιανῆς ἔστειλεν ἀχθοφόρους δέκα μέταξαν ἐπιφερομένους, ἀπατήσοντας Πέρσας τῷ προεκπεμφθῆναι τὴν μέταξαν καὶ προτερῆσαι τῇ ὁδῷ, ἐκ τούτου τε ὑποτοπῆσαι ὡς ἐς τό αὐριον παρέσται καὶ Ζήμαρχος. Καὶ οἱ μὲν ἀχθοφόροι ᾤχοντο ἀπίοντες, ὁ Ζήμαρχος δὲ διὰ τῆς Δαρεινῆς παρεγένετο ἐς Ἀψιλίαν, τῇ Μινδιμιανῇ χαίρειν εἰπών, ἐς τὰ εὐώνυμά τε ἑάσας αὐτήν, ἣ ἐπίδοξοι ἦσαν ἐπιθήσεσθαι οἱ Πέρσαι⁴⁹³.

Земарх вирішив перехитрити персів і відправив по Міндіміанській дорозі десять носіїв з шовком, аби вороги подумали, що наступного дня і все посольство піде тим же шляхом. А сам з усіма іншими супутниками рушив іншою дорогою і вийшов до Аpsілії⁴⁹⁴, дійшов до Рогаторія, потім до Понта Евксіна⁴⁹⁵, згодом, на кораблях до річки Фасіс⁴⁹⁶ і нарешті в Трапезунд⁴⁹⁷.

⁴⁹² Сародій порадив Земарху не йти дорогою Міндіміанів, бо поблизу Суанії перси у засідці, краще вертатися додому дорогою, яку називають Даріанською. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁹³ Дізнавшись про це, Земарх відправив по Міндіміанській дорозі десять носіїв з шовком, перехитривши персів, щоб ті думали, ніби шовк наперед відправили, а завтра з'явиться і Земарх. Коли носії пішли, Земарх рушив Даріанською дорогою до Аpsілії, задоволений собою, з радістю залишивши Міндіміанську дорогу, де, вірогідно, нападуть перси. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁹⁴ Аpsілія – країна в Мінгрелії.

⁴⁹⁵ Понт Евксін – Чорне море.

⁴⁹⁶ Фасіс – річка Ріон в Колхіді.

⁴⁹⁷ Трапезунд – місто на чорноморському узбережжі Малої Азії, засноване стародавніми греками у 750 р. до н.е В часи Римської імперії тут проходив один з найважливіших торгівельних шляхів з Сирії і Північної Месопотамії до Чорного моря. У 258 р. місто було зруйноване готами. У візантійський період Трапезунд був головним містом феми Халдія. Тут розвивались політичні та економічні відносини між Візантією та Грузією.

«Звідси на державних конях прибув до Візантії і перед василевсом представ і все йому пояснив»:

Καί ἦκεν ἐς τό Ῥογατόριον, εἶτα κατά δὴ τόν Εὐξεινον Πόντον, εἶτα ναυτιλία χρησάμενος ἐς Φᾶσιν ποταμόν• πάλιν ἐς Τραπεζοῦντα. Οὕτω τε δημοσίῳ ἵππῳ ἐς Βυζάντιον παρά βασιλέα εἰσελθὼν ἔφρασε τό πᾶν Ζημάρῳ μὲν οὖν ἐν τοιοῖσδε ἔληξεν ἡ πορεία καί ἀποπορείας ἐπὶ Τούρκους⁴⁹⁸.

Тут з тексту Менандра вже стає зрозуміло, що автор знає, про що він пише, він орієнтується на місцевості, знається на топонімах і гідронімах. Деякі дослідники вважають, що посольство Земарха прибуло до Константинополя у 571 р⁴⁹⁹. Тобто, вони кілька років перебували у тих краях і встигли добре вивчити місцевість. Далися ознаки і нові контакти, комунікації з різними народами і племенами регіону, які дали можливість Земарху й іншим ромеям – учасниками посольства, дізнатися більше про місцевих людей, їхні звичаї, спосіб життя, пізнати менталітет кочовиків і не тільки. Звісно, що вони вивчили і місцевість: топоніми, гідроніми, почали орієнтуватись. Це було дуже важливо на випадок війни чи то з персами, чи з кимось з цих народів. Інформація, яку подав Земарх після повернення до Константинополя була дійсно дуже стратегічно важливою для імперії та її зовнішньополітичного курсу.

Опис посольства на чолі з Земархом у ставку тюркського кагана дійсно є унікальним і дуже інформативним фрагментом твору Менандра Протектора. Автор показує справжні мотиви сторін перемовин.

Отже, можна зробити висновок, що кожна держава переслідувала свої власні інтереси, намагаючись використовувати в своїх цілях усіх: і опонента, і союзника. Саме в зовнішньополітичних сюжетах VI ст. яскраво проявляється відома візантійська дипломатія, спрямована на використання інших народів та

⁴⁹⁸Він прибув до Рогаторія, потім і до Понта Евксіна, згодом на кораблях до річки Фасіс і нарешті в Трапезунд. Звідси на казенних конях прибув до Візантії і перед василевсом представ і все йому пояснив. Ось так завершилася подорож Земарха до Тюрків і назад додому. – (Переклад – О.Ж.). Menandri Historia. De leg Rom. p. 151-154.

⁴⁹⁹Golden P. An Introduction To The History Of Turkic Peoples... P. 130.

держав у своїх цілях. Тюркські кочовики, однак, не були жертвами у цій ситуації між двома імперіями, а натомість, переслідували свої інтереси, розвиваючи власну молоду державу і зміцнюючи позиції.

Ми не ставили за мету висвітлювати історію давніх тюрків та їхнього державного утворення в даній роботі. Нашими завданнями було показати суб'єктивний погляд візантійського історика, а через нього і переважної більшості ромейського суспільства VI ст., уявлення візантійців про віддалені від них землі, до цього не знані, та варварські (переважно кочові) народи, що населяли ці землі.

Отже, на основі свідчень Менандра Протектора про тюрків Південного Алтаю на основі посольства Земарха можна зробити висновки, що VI століття в історії Євразії відзначилось появою нової потужної держави – Великого Тюркського каганату. Засновниками його стали правителі з легендарного тюркського роду Ашина. Основною діяльністю цієї степової імперії на початку її існування стало збирання навколишніх земель, населених переважно тюркомовними племенами. Зі зміцненням своєї влади і розширення території зростали й амбіції тюрків. Вони прагнули стати повноправним гравцем у міжнародній політиці та торгівлі поряд з Персією і Візантією. Наприкінці 50-х років розпочався обмін дипломатичними місіями і посольствами з найбільшими і найсильнішими імперіями тогочасного світу.

Тюрків поважали, побоювались, з ними рахувались і візантійські імператори, й персидські шахин-шахи, і китайські вани. Останні змушені були сплачувати каганам данину, в обмін на мир і спокій на прикордонних територіях. Військове мистецтво тюрків першого Тюркського каганату, якісна залізна зброя, спорядження воїна та зброя бойового коня сприяли легким перемогам і завоюванням цих войовничих шанувальників вовка. Перший Тюркський каганат проіснував недовго, до початку VII ст., але залишив слід не тільки в історії Євразійського Степу, але й у всьому цивілізованому світі.

РОЗДІЛ 4

АВАРИ У МЕНАНДРА

Авари в епоху Менандра посідали дуже важливе місце в історії тогочасної Європи. У тому числі й у взаєминах з Візантією та іншими сусідами, серед яких були й ті народи, котрі згодом відіграють вирішальну роль у формуванні нових держав регіону, серед яких, зокрема, і слов'яни. Господарювання і велика активність цього кочового народу з Північного Сходу прийшла на кінець період так званого Великого переселення народу. Звісно, саме збірне поняття визначних міграційних процесів на теренах Європейського континенту досить умовне. Про нього детальніше ми поговоримо нижче. Однак, саме авари наробили чи не найбільше галасу в Європі тим, що не тільки оселилися там, але й активно взаємодіяли (дуже часто войовниче) з іншими учасниками періоду великих міграцій в регіоні, і, що головне – з найпотужнішою і найзначимішою державою середземноморського світу – Візантійською імперією.

Авари були тюркськими племенами, що розмовляли на одному з тюркських діалектів, який простежується в орхонських написах. Однак, нас у даному дисертаційному дослідженні цікавлять відомості про так званих європейських аварів, вміщені у праці Менандра Протектора. Сає того народу, який з'явився на теренах Європи і вплинув на політичну і етнічну історію регіону.

Отже, у нашому головному джерелі – праці Менандра Протектора – про аварів знаходимо достатньо багато відомостей. Їм присвячені цілі великі фрагменти праці, в яких детально описані посольства, відправлені аварами до Константинополя, в державу франків, візити у відповідь, до Аварського каганату, війни і мирні договори між народами тощо. Менандр Протектор подає багато топографічних і інших географічних назв, пов'язаних з історією аварів так їх розміщенням на Балканах.

У даному розділі нашої дисертації ми проаналізуємо текст Менандра та його інформацію з приводу появи аварів у полі зору Візантійської імперії, обмін посольствами, зв'язки між ними та іншими племенами – фігурантами суспільно-політичного життя дунайсько-причорноморського регіону в VI ст. Прослідкуємо суб'єктивне сприйняття ромеями аварів, а також застосування першими їхньої так званої «варварської дипломатії». Тут важливо акцентувати саме на суб'єктивності сприйняття кочовиків європейцями (під європейцями тут ми розуміємо, в першу чергу, візантійців). До завдань нашого дисертаційного дослідження загалом, і четвертого розділу зокрема, не входило максимально об'єктивно висвітлити історію аваро-візантійських відносин. Цінність праці, на наш погляд, полягає саме в тому, щоб прослідкувати, на основі грецького тексту, як ромеї ставилися конкретно до тюркомовних кочовиків, які безпосередньо вступали з ними в контакти.

Поруч з описанням тюркомовних кочових аварських племен, автор фрагментів не може оминати згадок інших фігурантів міжнародних відносин того періоду, а саме – середини VI ст. – утігурів, кутрігурів, савірів, гепідів, антів тощо. Звісно, усі народи, не залежно від їхнього етнічного складу та походження, історії та чисельності, змушені були вести комунікацію між собою.

Усі хотіли покращити свої життєві умови: хтось за рахунок поселення на родючих територіях біля водойм, у відносно теплому кліматі, інші – шляхом налагодження вигідних торгівельних контактів. А були такі, як, наприклад, авари, які шантажем добивались для себе від великих імперій певних преференцій. Не даремно у візантійських джерелах за ними закріпилась слава підступного і хитрого народу.

Звісно, у Менандра Протектора ми знаходимо цілком повну і змістовну інформацію про цей народ, який формується вже на теренах Європи. Тобто, говорячи про аварів, потрібно чітко розмежовувати тюркомовних кочових азійських аварів і так званих, європейських. Під останніми ми розуміємо першочергово мешканців Аварського каганату, який, як держава, був

сформований конгломератом племен, серед яких власне кочовий елемент був доволі незначним.

Окрім праці Менандра, для більш повної картини висвітлення історії візантійсько-аварських взаємин у суб'єктивному сприйнятті їх ромейським письменником, ми будемо також залучати й інші джерела. Адже, на відміну від тюрків, про аварів, крім Менандра, писали ледь не всі відомі ранньовізантійські письменники, як до нього, так і після. Тож, у наступному підрозділі ми проаналізуємо свідчення грекомовних візантійських авторів про аварів для кращого розуміння загальної історії аваро-ромейських взаємин.

Єдиної відповіді на питання походження аварів та їх появи на території Європи у ранньому середньовіччі серед дослідників не існує. Проте, незаперечним залишається факт, що достатньо велика етнічна спільнота під іменем аварів у середині VI ст. оселилася в європейських степах і створила своє державне утворення на території Паннонії.

Вони були одними з тих племен, котрі змінили геополітичну картину світу в епоху Великого переселення народів. Без ролі аварів складно собі уявити, яким би чином сформувався етнічний склад Європи. Міграції гунів, тюрків, аварів на захід і південь з територій Північної Азії, асиміляція з іншими народами, котрі населяли території Придніпров'я, Подунав'я, Причорномор'я, комунікації з римо-візантійською цивілізацією – усе це та інші важливі фактори спричинили до формування нової політичної карти середньовічного світу.

Варварів, особливо кочовиків, вабили сюди прекрасні пасовиська, вкриті зеленою соковитою травою, затишний природний ландшафт, який поєднував у собі все, що тільки можна було уявити для комфортного і щасливого життя – родюча земля, гори і повноводна велика річка. Це місце було райським куточком, ідеальним для народів, батьківщиною яких були холодні і бідні північні землі, або північно-східні вітряні азіатські степи, в яких було холодно і вкрай важко прогодувати худобу та й самих себе. До того ж, сусідство з китайцями та з іншими войовничими кочовиками завжди тримало в тонусі і

змушувало періодично воювати з ними, а в разі перемоги – отримати в кращому випадку рабів.

З давніх-давен (ще практично, з II ст. до н.е.) варварські народи з Півночі рухались на південь, ближче до морів і теплішого клімату. Слід згадати вже описуваних нами вище германців, котрі, можна сказати, відкрили своїми міграціями епоху Великого переселення народів. Це абсолютно природні і зрозумілі процеси переміщення. Тим паче, що в період пізньої античності і раннього середньовіччя відбувається активне формування різноманітних етносів.

Майбутні західноєвропейські держави, засновані «варварами», заселення слов'янами Центрально-Східної та Південної Європи, існування (хоч і не довго та без перспектив) так званих «кочових імперій» на територіях Євразії – без кочового впливу не стали б такими, якими їх знає подальша історія.

Область розселення аварів у Європі – Паннонія, іншою головною перевагою якої, окрім природних і кліматичних умов, була близькість кордону з Римською (Візантійською) імперією. Це давало варварам можливість проводити грабіжницькі набіги на її провінції, а також шантажувати ромейську владу і вимагати виплачувати данину. А тут вже кочовики могли поживитися на славу.

Саме тому свою державу авари створили в Паннонії на території сучасної Угорщини, де в різні часи мешкали інші учасники процесу Великого переселення народів – германські племена гепідів, гуни; а пізніше – половці, слов'яни, мадяри⁵⁰⁰. З півночі цю рівнину оточують Карпати, на півдні тече Дунай. Однією з переваг у виборі Паннонії для поселення і створення аварами каганату була близькість кордону з Римською (Візантійською) імперією, що дозволяло варварам проводити грабіжницькі набіги на її провінції, а також шантажувати імперську владу і вимагати виплачувати їм данину.

Кочовий світ раннього середньовіччя був неоднорідним і не таким простим як може здатися на перший погляд людині, що належить до осілої

⁵⁰⁰ Дейвіс Н. Європа. Історія. – Київ, 2012. – С. 73.

цивілізації. Його неможливо розглядати окремо, як ізольований простір, а тільки в контексті і взаємодії з зовнішнім світом. Антрополог А. М. Хазанов наголошує, що номади ніколи за всю свою історію не існували самі по собі, без зовнішнього світу. Навіть навпаки, вони могли розвиватися тільки тоді, коли поруч мешкали народи з іншим, відмінним типом господарства і способом життя. Кочові суспільства успішно функціонували доти, поки цей зовнішній світ не просто був поряд, але й активно взаємодіяв з номадами⁵⁰¹. Для осілих суспільств відносини і співіснування з кочовиками також були важливими і необхідними, як з економічної точки зору, так і у філософсько-ментальному сенсі. Навіть та перманентна небезпека від очікуваних набігів аварів, тримала і населення імперії, і владні структури в тонусі й постійній готовності. При чому, ця готовність була як бойовою в прямому сенсі цього слова, так і зупиняла владу від необдуманих рішень, зокрема, й по відношенню до своїх громадян.

Глибоке переконання аварів у тому, що народ-переможець має отримувати усі преференції, котрі колись мали переможені, у тому числі зокрема й від Візантійської імперії. Переможені аварами кутрігури з утігурами до підкорення отримували від ромейського василевса данину за мир і не порушення кордонів імперії. Авари ж, після підкорення цих тюркських народів зажадали отримувати все те ж саме. Подібна ситуація сталася з містом Сирмією, яке належало гепідам, а після їх підкорення, авари були переконані у тому, що воно тепер їхнє лише тому, що вони підкорили гепідів⁵⁰².

Таке ж саме ставлення було і до слов'ян, котрі населяли Паннонію ще до приходу туди аварів. Г. Г. Літаврін спростовує думку про те, що слов'ян на Балкани привели з собою саме авари, спочатку завоювавши і підкоривши їх. Він доводить, що деякі слов'янські племена, зокрема, анти, мешкали там не

⁵⁰¹Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир... – С. 69.

⁵⁰²Литаврін Г.Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян. // Византия и славне: Сборник статей. – Москва, 1999. – С. 566.

залежно від аварів, були союзниками Візантійської імперії і в певний період воювали з прийшлими сюди аварами⁵⁰³.

Для кочовиків європейських степів епохи раннього середньовіччя зовнішнім світом виступає Візантійська імперія та інші народи, що населяли прикордонні з нею області. Тож, чітко локалізуючи в просторі і часі групу номадів під загальною назвою авари, ми, в першу чергу, базуємося на використанні свідчень візантійських авторів. Розуміючи певний суб'єктивізм сприйняття аварів крізь призму і в контексті ромейського світогляду, ми свідомо акцентуємо на висвітленні історії аварів і Аварського каганату з точки зору жителя осілої Європейської цивілізації.

⁵⁰³ Литаврин Г.Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян. // Византия и славне: Сборник статей. – Москва, 1999. – С. 559-560.

4 1. Свідчення візантійських авторів про аварів

Для дослідження будь-якого періоду світової історії вчені спираються насамперед на джерела. Без них неможливо собі уявити жодної наукової роботи. Чим давніша епоха, тим менше ми про неї знаємо. Тут на допомогу приходить археологія. Розкопки поселень, могильників тощо, дають нам інформацію про життя і побут, релігію і соціальний устрій того чи іншого давнього народу. Однак, на наш погляд (хай пробачать нам колеги-археологи) вірно інтерпритувати археологічні знахідки іноді буває доволі складно. Можна помилитися і створити хибне уявлення про якусь культуру лише на основі окремих предметів з розкопа. Велике щастя для дослідників, коли археологічні дані перегукуються з писемними свідченнями про ту чи іншу епоху. Наративні джерела (найкраще, якщо їх кілька і вони різнопланові), підтвержені археологічними даними можуть надати повну картину того чи іншого історичного періоду, пролити світло на певні епізоди минулого.

Наративні джерела для історика є основним робочим матеріалом. Критичне переосмислення написаного, зіставлення окремого тексту з подібними творами інших авторів, залучення археологічних даних, нумізматичних і епіграфічних джерел – усе це в комплексі може дати більш-менш об'єктивну картину тих подій, що відбувалися в певний період часу на окремих територіях. Особливо у тих випадках, коли йдеться про такий складний, маловисвітлений та малодосліджений ранньосередньовічний період як VI ст.

Кочовий світ раннього середньовіччя багатий на писемні джерела. Окрім величезного пласту різноманітних візантійських хронік, «історій», життєписів, описів посольських місій, до нашого часу дійшли наративи китайських, арабських, сирійських авторів. На основі ґрунтовного дослідження і співставлення цього комплексу джерел можна скласти відносно повне уявлення

про кочові народи, які, на превеликий жаль, не залишили по собі писемних свідчень.

Майже повна відсутність літературних пам'яток у номадів подекуди заводить дослідників у глухий кут і змушує вдаватись до історичних реконструкцій та висування гіпотез про окремі сфери життєдіяльності того чи іншого кочового народу. Стосовно аварів і Аварського каганату на теренах Центрально-Східної Європи найбільше відомостей міститься у ранньовізантійських авторів.

З огляду на те, що наша дисертаційна робота базується переважно на одному основному джерелі – фрагментах праці Менандра Протектора і має специфічний суб'єктивний характер аналізу даного твору, ми не будемо детально тут аналізувати його роботу і погляди, бо цьому присвячений цілий розділ нашого дослідження.

На відміну від тюрків, про яких вперше згадується саме у Менандра, про аварів знали і писали римські й візантійські автори як до, так і після нього. Інформації щодо аварських племен значно більше, ніж про тюрків, тому ми повинні коротко окреслити свідчення інших авторів про них, для того, щоб змогти більш повно прослідкувати суб'єктивні погляди на аварів та на стосунки між ними і візантійцями в період правління Юстиніана I і Юстина II на основі описуваних Менандром посольських місій.

Вперше у візантійській літературі аварів згадав історик, ритор і софіст Пріск Панійський⁵⁰⁴ у своїй книзі «Готська історія»⁵⁰⁵ ще у V ст. Його «Ἰστορία Γοτθική» («Готська історія» – грець.) вважається першою частиною великої праці під назвою «Візантійська історія». Вона не дійшла до нас у повному обсязі, а збереглась лише у фрагментах. Їх можна знайти в ексцерптах

⁵⁰⁴ Про Пріска Панійського детальніше див., наприклад: Удальцова З. В. Мироззрение византийского историка. // Византийский временник. – Том 33. – С. 47-73..

⁵⁰⁵ Пріск Панійский. Готская история. // Вестник древней истории, № 4. – 1948. – Перевод В. В. Латышева. – С. 675—698.

Константина Багрянородного, у працях Прокопія Кесарійського, Йордана, Євагрія, у Феофана⁵⁰⁶.

Ось так вперше у візантійській історіографії пише про аварів Пріск Панійський:

«Близько цього часу [463] до східних римлян надіслали послів сарагури, уроги і оногури, племена, котрі були виселені зі своєї землі внаслідок ворожого нашествия сабірів, яких вигнали авари, котрих в свою чергу вигнали народи, що мешкали на узбережжі океану...» (Пріск Панійський Готська історія. Кн. IV, 30).

Мандрівник і дипломат, Пріск обіймав високі посади при імператорському дворі в Константинополі. Хоч він і згадує аварів побіжно, в контексті інформації про інші народи та їхні посольські місії до ромеїв, все ж, цей пасаж є важливим, бо саме у ньому кочовики згадуються вперше у грекомовних візантійських авторів. Свідчення Пріска про кочовиків є дуже цінними і важливими, у першу чергу, через те, що він сам був очевидцем багатьох подій, які описує у своїх працях. Навіть на відміну від Менандра, який лише користувався матеріалами посольських місій, Пріск був їх безпосереднім учасником і на власні очі бачив тих самих «варварів», яких описував. З приводу аварів, точно не можна сказати чи міг він їх особисто бачити, чи просто використовував відому йому інформацію. Однак, від цього дані не зменшують своєї цінності.

Історик VIII ст. Феофан Сповідник (Візантієць)⁵⁰⁷ у своїй «Хронографії», написаній в 10-ти книгах згадує аварів під 550 роком:

«... з'явився у Візантії дивний народ на ім'я авари, і всі люди вийшли подивитись на них, бо ніколи не бачили такого народу. Авари носили довге волосся, відкинуте назад, зав'язане мотузками і заплетене в косу, а в усьому іншому своєю зовнішністю вони були подібними до гунів. Авари втекли зі своєї

⁵⁰⁶ Буданова В.П. Варварский мир... – С. 435.

⁵⁰⁷ Летопись византийца Феофана от Диоклетяна до царей Михаила и сына его Феофилакта. / В переводе с греческого Оболенского В.И. и Терновского Ф.А. – Москва, 1884.

країни і прийшли в області Скіфії та Мезії й відправили до Юстиніана послів з проханням прийняти їх (тобто, поселити на землі імперії)» (Theophanes. Chronographia. 6050).

Праця Феофана Сповідника також не дійшла до нас. Збереглися лише її фрагменти, вміщені у патріарха Фотія. До речі, окрім аварів, слов'ян, болгар та інших учасників Великого переселення народів, Феофан подає багато цінної і важливої інформації про персів, а також про взаємини між народами.

У своєму лаконічному, на перший погляд, описі аварів, насправді, міститься багато важливої інформації про кочовиків. По перше, Феофан описує їх зовнішній вигляд. По друге, говорить, що вони подібні до гунів, чим ще раз підтверджує те, що про гунів знали дуже добре. Вони були як певний стандарт варварів, за яким візантійці могли вимірювати інших чужинців. По третє, Феофан Сповідник фактично коротко переповідає історію прояви аварів на теренах Візантійської імперії. Хоча країну, з якої втекли (так само як і від кого вони тікали) автор не називає. Хоча, Менандром вже було надано достатньо відомостей про аварів, у тому числі й про їх стосунки з тюрками, від яких вони власне і тікали на територію Південної та Центрально-Східної Європи.

Цікаво, що помістив свій пасаж про аварів Феофан Візантієць одразу ж після повідомлення про величезне стихійне лихо, яке спіткало Константинополь і його мешканців. Саме у 550 році стався грандіозний землетрус, під час якого було зруйновано дві стіни в Константинополі і знищено багато церков як у самій столиці, так і на її околицях. Після цього повідомлення, ніби між іншим, автор пише про аварів, а після цього – про великий мор від дивного захворювання в основному молодих людей на пухлину в паху. Звісно, що це усе лише співпадіння і хронологічний виклад подій, що сталися того 550 року, але це наводить на певні думки про сприйняття християнськими візантійськими авторами кочовиків-аварів як стихійного лиха, насланого богом на Візантію за гріхи.

Дата першої появи аварів на кордонах Візантії досить спірна. Не беручи до уваги лаконічну і досить розмиту згадку про них у Пріска Панійського, деякі

дослідники вважають, що це був 550 рік, наслідуючи версію Феофана Сповдника. Інші схиляються до 557 чи 558 року. Менандр Протектор перше посольство аварів до візантійців датує 558 р. Дійсно, дуже складно точно визначити рік, коли є розбіжності в джерелах. Ми схильні довіряти Менандру Протектору хоча б лише тому, що він послуговувався офіційними документами посольських місій при дворі імператора. Однак, дата першого посольства зовсім не означає, що авари прийшли на території імперії вперше саме у 558 році. Тож, ми будемо дотримуватись загальноприйнятої в історіографії версії Феофана Візантійця про 550 рік.

Візантійський історик VI ст. Агафій Міринейський⁵⁰⁸ говорить про аварів лише один раз у своєму творі «Про царювання Юстиніана». Він пише, що на відміну від франків, волосся аварів та тюрків «... нерозчесане, запущене, або некрасиво заплетене...» (Agaph. I, 3.).

Твір Агафія охоплює події 552-558 рр., тобто періоду, коли авари тільки почали з'являтися поблизу імперії, про них ще майже нічого не було відомо, тому й відомості дуже незначні. Вже тільки наступник і наслідувач Агафія, Менандр, дасть дійсно розлогу і детальну інформацію про аварів та їх взаємини як з ромеями, так і з іншими народами європейського середземномор'я. Однак, праця Агафія дуже цінна для дослідження як взаємин між народами, так і про самих варварів. В процесі роботи над твором, автор користувався персидськими хроніками, розповідями очевидців, також він мав доступ до офіційних документів, у тому числі й до офіційних посольських місій⁵⁰⁹.

Одним з найяскравіших авторів, котрі писали про аварів, був історик Феофілакт Сімокатта⁵¹⁰ (VII ст.). Його «Історія» у восьми книгах задумувалась автором як продовження твору Менандра Протектора. Вона охоплює події з 582 по 602 рр. і присвячена в основному висвітленню боротьби Візантії з аварами і слов'янами на Балканах та з Персією на східному кордоні.

⁵⁰⁸ Агафій. О царствовании Юстиниана. – Москва-Ленинград, 1953.

⁵⁰⁹ Буданова В.П. Варварский мир... – С. 419.

⁵¹⁰ Феофилакт Симокатта. История. – Москва, 1957.

Феофілакт Сіммокатті, мабуть, прийшось легше, ніж усім іншим його попередникам. Він мав у своєму арсеналі вже достатньо інформації, у першу чергу, від Менандра, яку він активно і успішно використовував у своїй праці. Окрім Менандра Сіммокатта послуговувався працями Прокопія Кесарійського, Іоанна Єпіфанійського, Іоанна Ліда. Автор активно використовував також і документальні матеріали, які він мав у своєму розпорядженні, а також усні розповіді очевидців подій⁵¹¹.

Найбільше відомостей Феофілакт Сіммокатта подає про слов'ян, їх розселення у Подунав'ї, комунікації з іншими племенами, внутрішній устрій тощо. В контексті розповідей про слов'ян, Сіммоката пише про аварів, зазначаючи, що: «Родом вони [авари] були гуни, мешкали по берегах Істру, плем'я найбільш пілступне і ненаситне з усіх кочовиків». (Ph. Simocatta. Кн. I. III, 2.).

Він називає аварів Паннонії псевдоаварами: «Варвари, що живуть по Істру неправдиво привласнили собі найменування аварів» (Ph. Simocatta. Кн. VII. 7, 10). Цими варварами, на думку історика, була невелика частина племені огор під назвою уар і хунні⁵¹².

Ще за часів правління Юстиніана I вони втекли від тюрків і оселилися на теренах Європи. Називали вони себе аварами (співзвучно з «уар»), а свого вождя каганом (цю традицію вони перейняли у тюрків). Феофілакт Сіммокатта зазначає, що серед всіх скіфських племен саме аварів вважали найбільш енергійними та здібними (Ph. Simocatta. Кн. VII. 8, 1-4).

До речі, саме Сіммокатту називають одним з найлояльніших по відношенню до аварів ранньовізантійських істориків. Він ставиться до них достатньо зверхньо, але без агресії, відрази і відкритої ворожості⁵¹³.

Відомості Феофілакта Сіммокатти дуже органічно доповнюють усю попередню ранньовізантійську історіографічну традицію про кочовиків. Він

⁵¹¹ Буданова В.П. Варварский мир... – С. 441.

⁵¹² Тюрки називали їх вархонітами.

⁵¹³ Буданова В.П. Варварский мир... – С. 441.

пішов навіть далі, і висловив припущення про те, що європейські авари і азійські – це абсолютно різні народи. У цьому відношенні концепцію автора цілком можна зрозуміти. Адже в створеному аварами державному утворенні під назвою Аварський каганат власне самі кочовики виконували роль праителів, вождів. Серед населення переважав мікс етносів, серед якого чи не найбільше було слов'янського елемента. Більше того, мешканці каганату не жили окремими групами звісно ж, вони асиміювались між собою, перемішувались з часом, формуючи в подальшому нові етнічні групи і народи. Тож, Сіммокатта, очевидно, розрізняв власне тюркомовних кочовиків-аварів сходу і різноетнічне населення Аварського каганату.

Свідчення про аварів містяться у творі Іоанна Ефеського⁵¹⁴ (507-586) – візантійського історика кінця VI ст. Він згадує про аварів, які з'явилися на кордонах імперії ще за правління Юстиніана. Автор говорить про них як про великий народ, здатний відправляти послів. Також «Історія» Іоанна Ефеського містить описи дарунків, якими наділяв аварів візантійський імператор. Серед них згадуються золото, срібло, одяг, пояси й золоті сідла (Ioannes Ephesus 6, 24.)

У своїй праці Іоанн Ефеський описує події, сучасником яких він був. До того ж, за своє життя він багато подорожував і орієнтувався в житті провінцій імперії, особливо східної, азійської її частини. Його книга «Історія» повністю не дійшла до нас, збереглася лише її третина. Перша частина була втрачена повністю, із другої – збереглася низка фрагментів у Псевдодіонісія Тельмахрського та Михайла Сирійця⁵¹⁵. Попри фрагментарність, у праці Іоанна Ефеського міститься багато важливих відомостей, котрі доповнюють усі ті знання про аварів, які відомі нам з інших джерел.

Про військову організацію аварів ми знаходимо інформацію у цінному джерелі, датованому VI початком VII ст. і званому під умовною назвою

⁵¹⁴Johann von Ephesus. Die Kirchengeschichte des Johannes von Ephesus / J. M. Schönfelder. — München, 1862.

⁵¹⁵Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР... – С. 21

«Стратегікон». Авторство цього твору традиційно приписують імператору Маврікію (582-602). Однак, це припущення не доведене і є дискусійним. Праця містить дуже важливу інформацію про стратегію і тактику візантійської армії, різноманітні нововведення і зміни в даній галузі життя імперії.

Книга 11 «Стратегікону» являє собою своєрідний довідник, як правильно воювати зі скіфами, аварами, тюрками та іншими кочовиками. У нашому дослідженні ми використовували видання початку ХХ ст., перекладене російською мовою⁵¹⁶.

Для кращого розуміння варварів у контексті відносин з Візантійською імперією крізь призму описання ромейського воєнного мистецтва стає в нагоді інше важливе джерело – візантійський воєнний трактат анонімного автора VI ст⁵¹⁷. Дослідники датують цю працю останніми роками правління імператора Юстиніана I. Хоча у трактаті не має вказівок на конкретних суперників Візантії, дане джерело допомагає розкрити сутність відносин імперії з навколишнім світом.

Аналізуючи візантійські джерела, в яких міститься інформація про народ, відомий нам під іменем аварів, бачимо, що ранні автори подають відомості про них досить однобоко, з точки зору ромея. Майже у кожного давнього історика відчувається неприязне ставлення до цих варварів. У Менандра ми знаходимо чи не найповнішу інформацію про зв'язки аварів з Візантією через описання посольських місій. До того ж, на основі фрагментів його «Історії» можна скласти уявлення про життя кочовиків.

Багато античних та ранньосередньовічних авторів описували варварів, особливо маловідомих їм кочовиків, за певними усталеними шаблонами. Варто згадати хоча б знаменитий опис гунів Амміана Марцелліна⁵¹⁸, основна ідея якого тиражувалася багатьма більш пізніми авторами. Так само відбувалося і з аварами.

⁵¹⁶Маврикий. Тактика и стратегия. – Санкт-Петербург, 1903.

⁵¹⁷О стратегии: Византийский военный трактат VI века...

⁵¹⁸Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri qui supersunt. Lipsae, 1874-75. Vol. I-III.

Римляни-romeї намалювали собі певний образ дикого кочовика (скіфа), який потім екстраполювали на усіх азіатських номадів, знань про яких у них було недостатньо. До цього додавався негативний досвід від зустрічі з варварами, які наприкінці античності й у ранньому середньовіччі виживали за рахунок того, що чинили набіги на прикордонні міста і села імперії. Люди боялися їх і через це наділяли фантастичними і страшними ознаками. Спосіб життя, менталітет, звички і культурні особливості одних та інших настільки відрізнялися, що зрозуміти один одного, до того ж, майже нічого не знаючи про суперника, було вкрай важко.

Період історії аварів з VII по VIII ст. майже зовсім не висвітлений у джерелах, тож може скластися хибне уявлення про занепад Аварського каганату. Однак, тут на допомогу приходить археологія, яка дає матеріальні свідчення про існування держави аварів у Центрально-Східній Європі у цей період.

У VIII ст. починається масштабна велика війна з франками, і в джерелах знову з'являються відомості про Аварський каганат. Ці події стали переломними в житті аварів, бо в результаті поразки у війні, вони втратили всю свою армію, а залишки мирного населення розпорошилися по всій Європі.

Останні писемні згадки про аварів датовані 822 р, коли до франкської столиці прибуває посольство від Аварського каганату. Так, після IX ст. про аварів вже ніхто нічого не знає, а саме їхнє ім'я стає оповите легендами, переказами й міфами.

Отже, проаналізувавши свідчення візантійських авторів про аварів на теренах Європи, ми бачимо, що про цих кочовиків писали набагато більше, ніж про тюрків. Однак, відомості, що містяться у працях ранньосередньовічних авторів, фрагментарні і не достатньо повні. Значною мірою простежується шаблонність в описі кочовиків, недостатність критичного мислення, заідеологізованість авторів тощо. Великим мінусом у дослідженні історії аварів та їх зовнішньополітичних зв'язків виявилась, як вже зазначалося вище, відсутність будь-яких писемних свідчень у самих аварів, а також відсутність

чіткого розуміння, кого саме давні автори називали аварами – тюркомовних кочовиків з Північного Сходу, чи багатонаціональне мультиетнічне населення Аварського каганату на території Європи.

4.2. Авари та їх поява на території Європи

Для кочовиків європейських степів епохи раннього середньовіччя зовнішнім світом виступає Візантійська імперія та інші народи, що населяли прикордонні з нею області. Наприкінці правління імператора Юстиніана I, у 50-х рр. VI ст., кочові тюркомовні племена під умовною назвою «авари» рушили з азійських степів на захід. Основною причиною міграції цих варварів можна назвати небажання підкорятися Великому Тюркському каганату. Їм пощастило, що тюрки в цей час всі свої сили зосередили на боротьбі проти ефталтів, тож у них не було ні можливості, ні ресурсів переслідувати втікачів. Передісторія переслідування тюрками аварів виявилась дуже банальною: останні не хотіли ставати залежними від тюрків, які, у свою чергу, дуже швидко набирали обертів у створенні свого державного утворення, підкорюючи усі прилеглі території та племена.

Менандр наводить слова погрози від тюркського кагана про те, що авари не птахи, щоб уникнути тюркських мечів, і не риби, щоб пірнути в воду і зникнути в глибині моря, а ходять по землі:

«Ὅτι ὁ Σιλζιβουλος ὁ τῶν Τούρκων ἡγεμών, ἠκηκόσα γάρ ἤδη τῶν Ἀβάρων τῆς φυγῆς πέρι, καί ὡς τά Τούρκων διαδηλησάμενοι ᾤχοντο), οἷα φύσει φρονήματι ἐπεταί βαρβάρῳ, ἀπαυθαδισάμενος ἔφη, ὡς „οὔτε ἄρνεις πεφύκασιν, ὅπως τῆ πτήσει ἀνά αἴθερα διαφύγοιεν τῶν Τούρκων τά ξίφη, οὔτε μήν ἰχθύες, ὡ ἂν ὑποβρύχιοι γενόμενοι, ἀλλ' ὑπερθε περινοστοῦσι τῆς γῆς καί ἠνίκα μοι ὁ κατά τῶν Ἐφθαλιτῶν διανυσθήσεται πόλεμος, ἐπιθήσομαι καὶ Ἀβάροις καί τὰς ἐμάς ἠκιστα φεύξουσι δυνάμεις.» Ταῦτα λέγεται ἐπικομπάσαντα τόν Σιλζιβουλον ἔχεσθαι τῆς ἐπ' Ἐφθαλίτας ὁρμῆς»⁵¹⁹.

⁵¹⁹ Володар тюрків Сільзівул, коли дізнався про втечу аварів, котрі пішли після завдання шкоди тюркам, з властивою варварам зухвалістю, сказав: «Авари не птахи, авари не риби, щоб уникнути тюркських мечів, і не риби, щоб пірнути в воду і зникнути в глибині моря, а ходять по землі. Коли розберусь з ефталітами,

Примітно, що в різних частинах своєї праці Менандр по різному називає тюркського кагана Істемі. Ми можемо зустріти такі імена, як Дізабул (ο Διζάβουλος), так і Сільзівул (ὁ Σιλζιβουλος). Чим викликана така відмінність у написанні, можна тільки здогадуватись. Відомо лише, що в арабських джерелах каган Істемі називається дуже подібно – Сильджібу.

Поки тюркський каган Істемі (Дізабул чи Сільзівул) воював з ефталітами, авари спокійно, без метушні просувалися степами до придунайських областей. Звісно, що далеко не всі вони змогли втекти з територій, підконтрольних каганату. Згодом, у 568 р., під час тюркського посольства до Візантії, послі від кагана Дізабула (Істемі) розповіли василевсу Юстину II, що вони успішно розгромили і підкорили ефталітів, а з приводу аварів зазначили, що близько двадцяти тисяч цього народу мешкає під владою тюрків⁵²⁰.

Питання походження аварів дуже складне й заплутане. Вчені й досі не дійшли до єдиної думки щодо даного питання. Існує кілька теорій, переважна більшість з яких ґрунтується на відомостях ранньовізантійських джерел.

Зі зведень Феофілакта Сіммокати впливає теорія про походження аварів – від племені хіонітів, яких ще ототожнюють з ефталітами⁵²¹. Про них писав Прокопій Кесарійський, який називав їх «азіатськими», або «білими» гунами ...» (Procop. Bell. Paers. I, III).

Ефталіти були народом індоєвропейського походження, розмовляли на східно-іранському (сакському) діалекті. У V ст. вони створили могутню державу на просторах Середньої Азії, Афганістану, північно-західної Індії і

то нападу на аварів і вони не уникнуть моєї помсти. – (Переклад – О.Ж.). Menander. Ex. De sententiis, 427.

⁵²⁰Див. попередній розділ

⁵²¹Про ефталітів детальніше див.: Kazuo Enoki. On the nationality of the Ephthalites. // Memoirs of the research department of the Toyo Bunko (the oriental library). No 18. Tokyo, 1959. P.1-59; Parker E. Thousand Years of the Tartars. Shanghai, 1895; Litvinsky B.A. The Hephthalite Empire // History of Civilizations in Central Asia. Vol. III. The crossroad of civilizations: AD 250-750. Unesco. 1996. P. 135-183.

частини східного Туркестану⁵²². У 50-х рр. V ст. ефталіти володіли Тохаристаном, а вже 459 р. завдали відсічі перському правителю Перозу, який напав на них, і захопили Хорасан.

У 482 р. відбулася друга сутичка ефталітів з персами, під час якої Пероза взяли у полон, але відпустили, змусивши заплатити викуп і пообіцяти більше не нападати на них. Однак своєї обіцянки він не виконав і вже 484 р. здійснив ще один, третій, похід проти хіонітів, але був жорстоко вбитий на полі бою. Іранці змушені були виплачувати ефталітам щорічну данину, а також втрачали свої території. Між 490 і 509 рр. ефталіти підкорили більшу частину держав Таримського басейну, тобто території майже усього східного Туркестану, а наприкінці століття оволоділи ще й Північною Індією⁵²³.

У середині 50-х років VI ст. ефталіти стали на шляху тюркських завойовницьких походів на території Середньої Азії і Туркестану. До того ж, вони прихильно ставилися до заклятих тюркських ворогів жуаньжуанів та навіть мали з ними союзницькі відносини. Після знищення держави останніх, ефталіти залишилися без союзників і без підтримки. Були спроби створити антитюркську коаліцію з імперією Західна Вей, проте це їм не вдалося, бо китайці на той час перебували у союзницьких стосунках з тюрками⁵²⁴.

Війна персів і тюрків з ефталітами розпочалась у 560 р. і завершилась їх повним розгромом 565 р⁵²⁵. Після перемоги над спільним ворогом, колишні союзники – Іран та Візантія – повернулися до вже звичного для них стану непримиримих суперників.

Білими гунами хіонітів називали через те, що вони були несхожі на інших, азіатських (широко відомих у римсько-ромейському світі) гунів своєю

⁵²²Гаркавец А.Н. Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов... – С. 556.

⁵²³Litvinsky V.A. The Nephthalite Empire ... P. 135-183; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени... – С. 99.

⁵²⁴Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах... – С. 43; Гумилев Л.Н. Древние тюрки... – С. 39.

⁵²⁵Там само. – С. 40.

світлою шкірою і способом життя, відмінних від своїх відомих родичів. Хіоніти не були настільки грізними і войовничими, як гуни. Хіоніти-ефталіти були народом індоєвропейського походження, розмовляли на східно-іранському (сакському) діалекті.

У V ст. хіоніти-ефталіти створили своє могутнє державне утворення на просторах Середньої Азії, Афганістану, північно-західної Індії і частини східного Туркестану⁵²⁶. Китайські джерела згадують хіонітів в Согдіані, країні, яка увійшла до складу держави тюрків – Великого Тюркського каганату.

Багато дослідників пов'язує аварів з жуаньжуанями, представниками племінного об'єднання кочовиків, котре з'явилося у Центральній Азії ще у IV ст. Каганат жуаньжуанів вважається одним з останніх великих племінних утворень у передтюркський період⁵²⁷.

Протягом V-VI ст. жуаньжуанський каганат процвітав і був одним із найпотужніших державних формувань у своєму регіоні. На початку VI ст. жуаньжуані володіли величезною територією на схід від Каспійського моря (область в басейні річок Сирдар'ї й Амудар'ї). Усе V ст. і початок VI ст. жуаньжуані вели війни з Китаєм і сяньбійцями, в яких то перемагали, то програвали.

Презирливим прізвиськом «жуаньжуань», що означає – «повзуча комаха» – цих кочовиків називали китайці. Можливо, самі кочовики іменували себе «апар-апурум»⁵²⁸, що співзвучне терміну «авар»⁵²⁹. Але це лише припущення, які не мають під собою достовірного наукового обґрунтування⁵³⁰.

⁵²⁶Гаркавец А.Н. Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов... – С. 556.

⁵²⁷Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов... – С. 127.

⁵²⁸Див. детальніше, напр.: Тенишев Э.Р. Руническая надпись на утесе р. Чарыша. // "Эпиграфика Востока", XII, 1958; Schaeder H.H. Iranica. // "Abhandlungen der Konigliche: Gesellschaft der Wissen schaftenzu Gottingen. Philologisch-historische Klasse" 3. Folge. 1934, N lo. s. 40; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. I-II... P. 31.

⁵²⁹Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов... – С. 127.

⁵³⁰Детальніше про це див. у попередньому розділі.

Як вже зазначалося нами вище, тюрки, що мешкали на Південному Алтаї, і які у першій половині VI ст. створили велике державне утворення – Тюркський каганат – розгромили жуаньжуанів, витіснили їх з монгольських степів і частково підкорили у 552 р.⁵³¹. Частина народу втекла на захід у прикаспійські степи. Протягом 561-562 жуаньжуані під іменем аварів почали масово розселятися по Нижньому Дунаю.⁵³² Вони змішалися з іншими численними племенами, котрі залишилися кочувати в європейських степах після розпаду держави гунів наприкінці V ст.

Інша теорія про походження аварів відносить їх до так званих «європейських» гунів, котрі кочували на теренах Південної Європи з IV ст. У VI ст. термін «гун» зникає з поля зору тогочасних дослідників. Натомість, активно використовується етнонім «авари». Саме їх більшість дослідників вважає продовжувачами гунського союзу в історичному контексті. Авари перейняли естафету кочових об'єднань Причорномор'я, які ще з античних часів населяли ці території, або кочували тут⁵³³.

Причорноморські степи повною мірою відчували на собі спустошливі набіги кочовиків зі Сходу. Формування гунського етносу на Сході почалося ще наприкінці III ст. до н.е.⁵³⁴. З кінця I ст. до н.е. гуни знаходились у дуже тісних контактах з Китаєм. Панування народності хунну (сюнну) на території Тянь-Шаню наприкінці I ст. до н.е. – до 30-х рр. II ст. н.е., а також поступове проникнення їх на захід, до Фергани і Ташкентського оазису, призвело до початку формування тюркської кочової культури. Було закладено основи для

⁵³¹Груссе Р. Империя степей. Атилла, Чингисхан, Тамерлан... – С. 170.

⁵³²Наследова Р.А. Вторжение славян и их расселение на территории Византийской империи. // История Византии. В трех томах. – Том 1. – С. 337-354; Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. – Ленинград, 1979; Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. – Москва, 1982.

⁵³³Див. про аварів: Гавритухин, И. О. Хронология «среднеаварского» периода. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т. 2.-С. 44-159; Гадло, А. В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв... ; Генинг, В. Ф. Проблема происхождения венгров. // Советская археология – 1977. – №1. - С. 23-35.

⁵³⁴Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов... – С. 21.

створення Великого Тюркського Каганату. У першій половині II ст. н.е. розпочалась міграція частини хунну до Східного Казахстану і Семиріччя, а згодом і до Приаралля, у прикаспійські і заволзькі степи⁵³⁵. Не існує достеменних фактів про те, яким чином і чому гуни відділились від племен хунну і рушили на захід.

У IV ст. гуни прийшли на терени сучасної України. Слід сказати про певні географічні перешкоди, котрі могли б спіткати ті племена, котрі рухались з Азії на Європейський континент. Найбільшою перешкодою для багатьох людей були гори. Не всі народи були в змозі легко здолати цю перепону. Чого не скажеш про гунів, які просто і без зусиль проходили гірськими стежинами і опинялись у Паннонії.

Створений у 562 році Аварський каганат був мультиетнічним державним утворенням, населення якого не було однорідним внаслідок переходів з Азії на терени Європи, частих воєнних зіткнень і асиміляції з осілими народами. Тому, як бачимо, ситуація з етнічним походженням європейських аварів досить складна і заплутана. Повторимось, що, як ми вже зазначали, азіатські тюркомовні авари-кочовики, котрі свого часу втікали від тюрків, і авари – мешканці Аварського каганату – це різні поняття, які бажано не змішувати між собою, і чітко розуміти різницю між ними, щоб не виникало плутанини.

Достеменно нам відомо лише одне – той народ, який наприкінці 50-х рр. осів на території Середнього Дунаю і опинився в полі зору Візантії – був неоднорідний за своїм складом і походженням. Це був конгломерат з багатьох племен, які також вже давно не були етнічно спорідненими – жуаньжуанів, ефталітів, гунів, тюрків, болгар, слов'ян тощо.

Саме змішування кочових і осілих елементів культури і ментальних відмінностей азіатів з європейцями, дозволило створити таке державне утворення, яким став Аварський каганат. Хоч і проіснував він відносно не

⁵³⁵Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени... – С. 86.

довго, проте – це була одна з перших спроб створення протодержави на території Південно-Східної Європи.

Тож, на наш погляд, наразі не так вже й важливо, звідки вони родом, до якого племені належали в ті далекі часи, коли перейшли через Кавказ і опинилися в Європейських степах. З огляду на тісні контакти аварів з Візантією, ми маємо достатньо свідчень про них у джерелах.

Аварський каганат – державне утворення на території Європи, своєрідна «кочова імперія». У науковій літературі точаться дискусії з приводу даного терміну. У кочовиків не існувало традиційної держави, найголовнішою ознакою якої є наявність чітких кордонів. Кочовики на теренах Європи не осіли на одному місці, не збудували міст чи інших стаціонарних фортифікаційних споруд. Вони кочували по навколишніх степах регіону у пошуках нових пасовиськ для худоби. Для зручності розуміння природи кочових держав, вчені розробили певний понятійний апарат.

Кочова держава – це незалежне утворення, що досягло певного еволюційного рівня і має відповідну політичну організацію. Переважну більшість в суспільстві становлять номади, які мають чітку ієрархію⁵³⁶. Іншою характерною ознакою кочової держави є наявність залежного населення, як правило, не кочового походження, осілих племен і народів, завойованих та приєднаних до основного правлячого етносу.

В історіографії по відношенню до кочових держав міцно утвердився термін «степова імперія» Аварський каганат являв собою типовий зразок такого утворення. Степова імперія в класичному своєму розумінні – це поліетнічне державне утворення з військово-адміністративними методами управління, створене за допомогою військової сили в процесі завоювання територій, зазвичай, з іншим типом господарства⁵³⁷. Такі імперії зазвичай розпадаються після занепаду політичної могутності їх засновників.

⁵³⁶Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир... – С. 362.

⁵³⁷Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени... – С. 9.

Становлення кочових державних утворень відбувалось у кілька етапів. На першому етапі простежується консолідація степових племен під владою одного племені з єдиним правителем. Другий етап характеризується прагненням поставити в залежність інші народи, а іноді й цілі держави з більш складним політичним устроєм та типом господарства. Саме наявність будь яких форм залежності в суспільстві перетворює державне утворення кочовиків на імперію.

У розмаїтті тюркських племен і народів протягом усього періоду їх формування і становлення на євразійських просторах простежується єдина тенденція до збереження, закріплення і успадкування етнокультурних традицій. Так, наприклад, релігійні вірування алтайських тюрків і придунайських аварів були ідентичними, на них не впливали ані культу підвладних їм народів, ані територіально-кліматичні чинники тощо. У цьому, здається, й криється відповідь на питання, чому після приходу в Європу і підкорення великої кількості осілих землеробських племен авари самі не перестали бути номадами і не почали орати землю, що в нових умовах було і вигідніше, і зручніше. Вони не тільки не зникли у конгломераті племен, що входили до каганату, але й тримали їх усіх під своєю владою. Сильний кочовий ген і тюркська ментальність дозволили зберігати свою самобутність та ідентичність в умовах зовсім іншого світу, не характерного для них цивілізаційного простору.

Така ментальність була сформована тюрками в період виникнення їхньої держави – Великого Тюркського каганату. Адже саме тоді були остаточно виділені та сформовані найбільш оптимальні для номадів форми господарської діяльності – кочова та напівкочова⁵³⁸.

Кочове господарство не може розвиватись ізольовано, а потребує економічних ресурсів землеробського та ремісничого світу. Для того, щоб здобути і володіти цими ресурсами, кочовики підкорювали ті народи, котрі могли їм їх дати. Так відбувалось і з Аварським Каганатом.

⁵³⁸Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени... – С. 10.

Ті кочовики класичного типу, котрі в 50-х роках VI ст. рушили підкорювати Європу, залишилися в минулому. Завдяки впливу великої кількості слов'янського населення каганату, там перейшли від повністю кочового до напівосілого способу життя. Про це свідчать археологічні знахідки кісток домашньої худоби і птиці в похованнях аварського періоду⁵³⁹. На жаль, про господарське життя в Аварському каганаті до наших днів дійшло дуже мало відомостей. Але достеменно відомо, що поряд із землеробством активно розвивалось і скотарство. Сильний кочовий елемент так просто подолати було дуже важко.

Під впливом Візантійської імперії кочове племінне об'єднання з елементами напівосілого господарського життя починає перетворюватись на кочову квазіімперію з ієрархічною військовою організацією, системою наслідування влади, своєрідним соціальним устроєм.

На формування каганату мали вплив зовнішні чинники, до яких належали постійні стосунки з Візантією, з франкським королівством, неминучу взаємодію з осілими землеробськими племенами слов'ян, прийняття їх частини до складу каганату. Усі ці та не менш важливі інші фактори сприяли формуванню доволі специфічного напівкочового державного утворення на території Європи, яким став Аварський Каганат⁵⁴⁰.

Одним з основних джерел формування прибутків державної скарбниці, окрім експлуатації підлеглих народів, були грабіжницькі походи та данина. Авари не змогли позбутися сильного кочового начала і пристосуватись до нових умов, не сприйняли правила гри того європейсько-візантійського цивілізаційного простору, в якому вони опинились. Саме тому, очевидно, каганат не став справжньою імперією з усіма її ознаками – чітко окресленою територією, залежними від неї земель, здобутих в ході завоювання (при чому політика завоювань і підкорень нових земель і народів є одним з традиційних

⁵³⁹Плетнева С.А. Кочевники Средневековья... – С. 47.

⁵⁴⁰Лукина С. Г. Раннесредневековая письменная традиция об особенностях Аварского каганата. // Историк и его дело: Сборник научных статей. Специальный выпуск. Ижевск, 2003. – С. 218-226.

векторів зовнішньополітичної діяльності будь-якої імперії); чіткої системи державного управління; сильної армія, єдиної державної ідеології тощо.

Наприкінці 60-х рр. VI ст. (приблизно 567-568 рр.) авари розселилися вже по обидва боки Дунаю і звідти протягом більше як 250 років витісняли і громили інші народи⁵⁴¹. З 565 р. на чолі аварів став каган Баян. Саме з його іменем пов'язують формування державного утворення кочовиків на теренах Європи – Аварського каганату. Хоча, деякі дослідники вважають датою створення цього державного утворення 562 рік.

Слід зазначити, що Аварський каганат – це не була самоназва держави, більше того, у жодних джерелах вона не згадується. Аварський каганат – це умовний термін, що виник в історичній літературі значно пізніше, і яким для зручності іменували державне утворення аварів на теренах Європи.

Баян в перекладі з тюркських мов означає багатий. Основна ставка Баяна зосереджувалась у північно-західній частині Подунав'я, між Дунаєм і Тисою. Чітко окреслених кордонів каганат не мав. Це ще раз підтверджує факт, що авари не перестали бути кочовиками. Основний елемент був тюркський, кочовий. Осілі народи, котрі входили до складу каганату не змогли перетворити азіатів на землеробів.

Під владою кагана Баяна перебувало багато різних народів. Про етнічну приналежність каганату складно говорити, проте, дослідники схиляються до думки, що основним елементом були гуни⁵⁴². Очевидно, що термін «гун» вживається тут в якості загального визначення усіх тюркомовних азіатських кочовиків. В процесі переходу на захід до кочовиків приєднувались або завойовувались представники інших етносів, у тому числі й слов'яни.

Мешканці Аварського каганату поступово європеїзувались, про що свідчать матеріали могильників тієї епохи у регіоні розташування Каганату. За

⁵⁴¹Шафарик П. Славянские древности – Т. II – Кн. 1. – Москва, 1837-1848. – С. 93-94.

⁵⁴²Плетнева С.А. Кочевники Средневековья... – С. 47.

реконструкціями черепів майже повністю відсутні монголоїдні риси⁵⁴³. Однак, це не означає, що кочовики втратили свій вплив, або асимілювались. Просто правляча верхівка, котра складалася з власне аварів, була не такою кількісно значною, як землеробські народи, підкорені аварами, які становили більшість населення Каганату.

Таким чином, почала формуватися нова спільнота, яка створила свій власний самобутній культурний пласт, синтезуючи ментальні образи і надбання окремих етнічних груп. Отже, в Каганаті об'єдналися гуни, народи тюркського походження, слов'яни, вірогідно також угро-фіни та монгольські племена (жуаньжуані)⁵⁴⁴. Під мудрим керівництвом вождя Баяна було створене велике державне об'єднання на чолі з правителем – каганом, котре проіснувало протягом 200 років.

Візантійські історики порівнювали аварів з гунами. Очевидно, це стосувалось вдачі кочовиків, їх войовничості і грізності. Щодо зовнішнього вигляду, то авари відрізнялися від гунів: вони не спотворювали собі обличчя, носили довге волосся, яке заплітали у дві довгі коси, що спадали зі спини.

Релігія. Основною релігією Аварського каганату був давньотюркський культ – шаманізм. Авари принесли його зі своєї прабатьківщини. Його сповідували усі тюркські народи. Кочовики взагалі дуже консервативні, тому навіть на завойованих і підкорених територіях, на новому місці проживання далеко від батьківщини, вони не змінювали своїх традиційних звичок. Слов'янське та інше нетюркське населення Каганату сповідувало свої вірування, вклонялися тим богам, яким вони звикли, правляча верхівка аварів жодним чином не забороняла цього.

Характерною особливістю релігії тюркомовного світу була трихотомія – розподіл світу на три частини – Верхній, Середній і Нижній. Як вже зазначалося в попередніх розділах, головним божеством тюркського пантеону був Тенгри (від тюрк. Небо). Він був універсальним богом і виконував дуже

⁵⁴³Залізняка Л. Стародавня історія України. – Київ: Темпора, 2012. – С. 315.

⁵⁴⁴Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов... – С. 178.

багато функцій. Шанування Неба було притаманним майже всім давнім кочовикам. Його співправителями та помічниками вважаються богиня Умай (Священна Земля) та бог Идук Єр-Суб (Вода).

Кочовики вважали, що Тенгрі особисто керує державними і військовими справами, наказуючи вождю, що потрібно робити. Свою волю верховний бог здійснює через посередництво природи або людей. Культ Тенгрі-хана, володаря Верхнього світу супроводжувався у тюрків поклоніння його символам та іпостасям, таким як Сонце (Куар) і Місяць, грому, високим деревам тощо. Справляння культу зазвичай відбувалось священних гірських лісах і печері предків.

Функції народження дитини перекладені на Умай, богиню родючості і новонароджених. Вона уособлювала жіноче начало і водночас покровительству вала воїнам. Смертю людини відав Еркліг⁵⁴⁵. Головним божеством Середнього світу був Идук Єр-Суб – божество землі і води. Йому був присвячений особливий культ, пов'язаний з горами, які дуже вшановували кочовики, складали і співали їм гімни. У головних богів існували помічники – другорядні божества. Їх було дуже багато. Серед них, наприклад, згадуються бог шляху на рябому коні та бог шляху на вороному коні.

З давньою релігією були тісно поєднані обряди, пов'язані зі смертю. Завдяки археологічним знахідкам ми маємо уявлення не тільки про матеріальну культуру аварів, але й про поховальні обряди і традиції цього народу. Тіло померлої людини переносили в шатро, а всі родичі небіжчика приносили в жертву по одній вівці. Цих тварин клали поблизу шатра, ніби пропонуючи їх покійному. Потім верхи на конях об'їжджали навколо овець, вигукуючи страхітливі звуки, таким чином ніби відлякуючи нечисту силу. Після цього ритуалу наближались впритул до шатра і наносили собі ножом невеликі порізи, добиваючись того, щоб кров змішалась зі сльозами.

⁵⁴⁵Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии... – С. 167-168.

Так чинили сім разів, потім зупинялись. Коня небіжчика та усі його особисті речі спалювали, але не одразу, а вичікували сприятливого дня: якщо людина помирала навесні або влітку, його не хоронили доти, доки листя на деревах не пожовкне і не впаде. Померлих восени і взимку – ховали тільки тоді, коли листя на деревах з'являлося, а на луках розквітали квіти. На могилі померлого ставили кам'яну плиту з написом і обкладають її камінням, кількість якого дорівнює кількості ворогів небіжчика, яких він переміг. Під час поховального обряду виконували ті ж самі дії, що й після смерті біля шатра.

Життя в Аварському каганаті настільки органічно поєднувалося, що складно було б уявити собі найбільш гармонійне суспільство того часу. Проте, у них було багато спокус, задоволення яких не дозволило аварам розвинути свій каганат до меж дійсно потужної справжньої держави з усіма її функціями. Однак, грабіжницькі походи і війни з ослабленою Візантією, франками тощо, ніяк не сприяли зміцненню каганату, і він врешті решт був завойований.

Аварське суспільство складалося з чотирьох основних етнічних елементів – місцевого, гунського, ефталітського і жуаньжуаньського (монгольського)⁵⁴⁶. Воно формувалося поступово, в результаті багатьох хвиль переселення зі Сходу. Кожен етнос, коли проходив повз заселені території, вбирав у себе частину культури тих чи інших народів.

Каганат не мав чітко означених державних кордонів і це значно ускладнювало управління державою. Через це складно було контролювати підвладні аварам племена. Очевидно, це також було причиною тому, що Аварський каганат виявився хиткою і нестабільною державною структурою.

Середня тривалість життя в каганаті була дуже низькою. Чоловіки жили близько 38 років, а жінки – 36. Дуже високою була дитяча смертність. На території Угорщини та сусідніх з нею країнах археологами було виявлено більше 20 тис. поховань аварського періоду. За могильниками можна визначити ієрархію суспільства.

⁵⁴⁶Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов... – С. 172.

Влада у аварів зосереджувалась в руках кагана, його головна дружина називалась катун. У кагана були намісники – тудун, який також був правителем окремої частини країни, і югур. Наступними в ієрархії державної влади були тархани – місцева знать. На тарханів були покладені обов'язки збирачів данини з населення. Після тарханів йшли вожді племен і родів.

Велику частину аварського суспільства становили воїни. У похованнях знаходять велику кількість зброї, адже за повір'ями, в могилу небіжчика клали ті предмети, які вказували на приналежність його до тієї чи іншої професії. Але зброя була дуже дорогою, тому такі поховання можна віднести скоріше за все до могил знатних воїнів.

Дуже часто мечі і кольчуги простих солдатів переходили у спадок від батька до сина, а не закопувалися у домовину. У похованнях не зустрічається колчанів з повним набором стріл. Вірогідно, кожна стріла була символом влади над десятьма вільними воїнами, адже організація аварського війська будувалась за принципом десятичної системи, прийнятої в Азії.

У VII і VIII ст. багатих знахідок меншає, а переважають в основному поховання з бідним інвентарем. Це свідчить про розшарування суспільства і як наслідок, зростання кількості людей, позбавлених власності, а також тих, хто потрапив у залежність.

На прикладі археології можна простежити майнову стратифікацію аварського суспільства. Знатних громадян хоронили окремо від усіх інших членів сім'ї, у спеціально відведеній для цього частині могильника, інколи в дерев'яних домовинах. Бідноту загортали у циновки, або інший матеріал, який швидко стлівав. У відсіках для багатих археологи знаходять багато різноманітних речей з золота. Разом з небіжчиком зазвичай ховали його коня.

Завойовані аварами племена мали в середині каганату відносну свободу, однак були зобов'язані виконувати певні повинності на користь держави, зокрема, служити у війську. Основний військовий потенціал каганату складався не стільки з самих аварів, скільки із завойованих і підкорених народів і племен, а також союзників, котрих в різний спосіб вдалося залучити на свій бік.

Аварське військо тільки на п'яту частину складалося з кочовиків-аварів, половину його становили слов'яни (як залежні від кагана, так і союзники), а всю решту – інші варвари⁵⁴⁷.

Слов'яни у середині VI ст. проявляють неабияку міграційну активність і стають ледь не головними учасниками міграційних процесів – Великого переселення народів. Вони часто і активно починають порушувати спокій Візантійської імперії, переходячи її кордоні вдираючись в межі дунайських провінцій. Території Візантії від Сінгідума (сучасний Белград) до Понту Евксинського постійно укріплювались.

Система прикордонних укріплень імперії – лімес – мав у своїй основі осередки різних розмірів. Ними могли бути як невеликі міста, так і невеликі сторожові вежі. Останні будувалися переважно на переправах річок, гірських перевалах та в інших стратегічно важливих місцях. Інколи такі фортифікації об'єднувались між собою в одну лінію укріплень на кшталт валів, ровів, або інших перешкод⁵⁴⁸.

Однак, ці укріплення виявлялися дуже ненадійними, адже основу гарнізонів там складали германці (в основному, готи і гепіди). Слов'яни облюбували собі для вторгнень, а потім і для поселень ліві притоки Дунаю⁵⁴⁹. Для ромеїв напади слов'ян спершу не були настільки серйозними, як набіги інших варварів. Очевидно, після гунів, слов'яни не так лякали населення імперії, або їм вже нічого було не страшно після грізних кочовиків. До того ж, слов'яни, нападаючи, обмежувались, в основному, пограбуванням провінцій, і рідко заходили далеко у внутрішні райони Візантії⁵⁵⁰. Це вже потім, трохи згодом, починаючи з середини VI ст., слов'янський варварський елемент проявив себе дуже вайовниче і агресивно.

⁵⁴⁷ Артамонов М.И. История хазар... – С. 111.

⁵⁴⁸ Синиця Євген. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. / Євген Синиця. – Київ: Темпора, 2012. – С. 27

⁵⁴⁹ Див. наприклад: Буданова В.П. Варварский мир... – С. 88-89.

⁵⁵⁰ Синиця Євген. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя... – С. 31.

Переміщення слов'ян територіями Європи і, одночасно, їхні напади на провінції Візантійської імперії, співпали і переплелись з приходом сюди аварів. Окрім останніх, як вже зазначалося, європою блукало безліч інших тюркомовних племен. Усі вони хотіли оселитися ближче до кордонів імперії у Подунав'ї. Менандр описує посольство аварів до рومهїв, в якому вони просили дозволу селитися там, де на той час вже мешкали слов'яни⁵⁵¹. Отримавши відмову, авари почали воювати зі слов'янами за місце під сонцем.

В результаті боротьби і створення у подальшому Аварського каганату, слов'янські племена були включені до цієї держави і дуже органічно заняли своє важливе в ній місце. Дослідниця В. Буданова, наприклад, вважає, що саме підкорений аварами слов'янський елемент Середнього Подунав'я став тим цементом, який сприяв швидкому розвитку і політичній могутності Аварського каганату в Європі⁵⁵². Однак, підкорити усі слов'янські племена аварам не вдалося. Склавини і анти, що населяли Нижнє Подніпров'я, зберегли незалежність від кочовиків.

Протягом усього VI ст. слов'яни активно просуваються вглиб Візантійської імперії, зокрема, на територію Грецію, аж до Пелопонесу. Не говорячи вже про те, що вони залюднили практично увесь Балканський півострів. Вони робили це як самостійно, так і у складі аварських військ. Разом з кочовиками вони представляли потужну силу. Бо сама підготовка слов'янського воїна, була, звісно, придатною для воєн і походів, але все одно не так розвинута, як у аварів. Останні вже були загартовані, по перше, у боротьбі з тюрками ще на батьківщині, а по друге, прийшовши на територію Європейського континенту і відвойовуючи собі право на комфортне життя. Боротьб, підкорення, завоювання, захоплення і гребіжницькі набіги – ось та головна діяльність в середовищі аварського суспільства, котра зробила з них гврних воїнів. До того ж, кочова войовнича (багато в чому «гунська») основа

⁵⁵¹ Детальніше про це див. у наступному підрозділі дисертації.

⁵⁵² Буданова В.П. Варварский мир... – С. 93.

життя тюркомовних суспільств, базований на вимушеній постійній боротьбі менталітет, довершили свою справу у формуванні європейських аварів.

Як не намагалися ромеї стримувати цю «повзучу експансію», особливо на території Південної Греції, – їм погано це вдавалося. Візантіїці будували укріплення, стягували війська, постійно контролювали Коринфський перешийок, щоб запобігти нападам варварів, або хоча б стримати їх⁵⁵³. Однак, попри гарнізони і укріплення, аваро-слов'янське населення продовжувало рухатись вглиб імперії, селитись на її теренах. Більше того, вже наприкінці VI ст. слов'янський елемент розповсюдився практично на всю Центрально-Східну Європу. Але це вже зовсім інша історія.

Отже, слов'янські воїни брали активну участь у походах Аварського каганату проти головних ворогі, серед яких на той час помітно виділялись франки і, звичайно, Візантійська імперія. Слов'яни у аварському війську мали свою власну етнічну специфіку. Так, воїнами у слов'ян були всі дорослі чоловіки. З них за віковим принципом формувались дружини, до складу яких входили молоді, витривалі, фізично сильні та вправні воїни.

В основу організації війська був покладений принцип поділу на роди і племена. На чолі племені стояв вождь, а воїнами командував староста роду⁵⁵⁴. Слов'янські воїни були дуже витривалими і хоробрими, володіли мистецтвом маскування, що дуже допомагало варварам у боротьбі з візантіїцями. Озброєні слов'яни зазвичай були двома невеликими списками, деякі з них мали щити, котрі, однак, були дуже важкими. В арсеналі у них були також дерев'яні луки з невеликими стрілами, змоченими в отруті. Слов'яни часто користувалися дротиками для метання, списками для удару, великими сокирами та двосічними мечами⁵⁵⁵.

Про високий розвиток військової справи в Аварському каганаті свідчать як писемні, так і археологічні джерела. Авари були прекрасними кіннотниками,

⁵⁵³ Див., наприклад: Синиця Євген. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя... – С. 39.

⁵⁵⁴Разин Е.А. История военного искусства – Том. 2. – Москва, 1994. – С. 37.

⁵⁵⁵Там само. – С. 38.

без промаху стріляли з лука. Їхнє озброєння складалося з лат, мечів, луків і довгих списів. При чому, у звичайного воїна в бою могло бути два списи. Під час битви авари вишикувались у розімкнутій стрій, витягувались в одну лінію. Вони атакували неприятеля невеликими окремими групами, переслідуючи ворога до останнього.

Авари були дуже витривалими в бою і продовжували битву навіть після явної поразки. Битву вели зазвичай верхи на конях. На момент приходу на терени Європи військо аварів нараховувало не більше 20 тис. воїнів, а через кілька років армія зросла ще на 10 тис. чоловік за рахунок кочовиків, що змушені були тікати з під влади тюрків.

Аварам була притаманна тактика швидкого маневрування, хибних відступів, засідок і пасток. Таку тактику можна назвати партизанською. Вирішальну роль у веденні війни відігравала легка кіннота, сформована з добре навчених лучників⁵⁵⁶. Зі сходу авари принесли з собою залізні стремена і шаблі (однолезові, трохи зігнуті клинки), котрі призначалися для удару стоячи в стременах.

Рабство у аварів не було розвинутим, існували лише домашні раби-помічники, якими могли бути або полонені воїни-чужоземці, або збіднілі співвітчизники.

Як і усі інші азійські кочовики, авари і в господарському житті, і на війні не обходилися без коня. Окрім коней, вони розводили також велику рогату худобу, кіз, овець, курей. Вирощували просо, пшеницю, житу і овес. Оралі землю плугом з залізним сошником. На пізньому етапі історії Аварського каганату його мешканці використовували гончарне коло для виготовлення глиняного посуду.

Товари в Аварському каганаті виготовлялись як для внутрішнього користування, так і для торгівлі ними. На території розселення аварів археологами знайдено багато виробів із золота, срібла, бронзи – сережки,

⁵⁵⁶Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С. 68.

браслети персні, намиста, пряжки, головні убори тощо. Ці предмети були привозними і, очевидно, обмінювались на худобу, коней, шкіру та вовну. Через землі аварів часто проїздили купці зі Сходу. За транзит через свої території в каганаті брали мито. Власної монети авари не чеканили, а користувалися в основному візантійськими грошима.

Отже, згідно з джерелами, авари, тікаючи від переслідувань тюрків, прийшли на територію Європи і створили в Паннонії своє власне велике політичне утворення. Питанню етногенезу цих тюркомовних кочовиків присвячено багато досліджень. Про походження аварів почали писати ще ранньовізантійські автори, висуваючи різні, подекуди легендарні версії. Аварський каганат став зосередженням конгломерату різних народів і племен під управлінням власне кочових тюркомовних аварів. Великий відсоток у державі становило слов'янське населення. Візантійські історики, хроністи і письменники багато й інформативно пишуть про аварів середини і другої половини VI ст. Не став винятком і Менандр Протектор, котрий, звісно, тиражує вже усталені погляди як на самих кочовиків, так і на їхню державу на теренах Європи.

4.3. Авари у Менандра

Поряд з тюрками, про яких Менандр написав першим з візантійських істориків, значне місце в його творчості займають авари та їхня активність на території Європи. З огляду на більшу кількість інформації про цей народ у попередників Менандра, а також на більш тісні і широкі контакти аварів з візантійцями, автор пише про них детально і багато. Аварський каганат – потужне державне утворення на чолі з цими тюркомовними кочовиками, розташовувалось у відносній близькості до кордонів Візантійської імперії. На відміну від Тюркського каганату, який знаходився на Південному Алтаї, авари значно частіше нагадували про себе ромейським імператорам. І якщо у тюрків були прагнення налагодити дипломатичні та економічні стосунки, заключити договори і заручитися підтримкою Візантійської імперії на міжнародній арені, то авари мали зовсім інші наміри.

Менандр Протектор починає описувати аварські посольства до Константинополя, які відбувалися ще за часів імператора Юстиніана I. У своїх описах аварів автор опирається на традиційне ставлення ромейів до цих кочовиків, сформоване попередньою наративною традицією. Тож, неупередженого і об'єктивного погляду саме у змалюванні колективного портрету усього народу не слід очікувати. Інша справа, коли Менандр описує перебіг посольських місій і подає фактаж. Тут можна цілком довіряти джерелу, більше того, зіставляти відомості з інформацією з інших наративних джерел того часу.

Взагалі, саме в розповідях Менандра про аварів складно розрізнити, де він висловлює свою власну думку і бачення як самого кочового народу, так і їхніх дій по відношенню до Візантії, а де ретранслює вже усталену традицію сприйняття аварів ромеями. У попередньому підрозділі ми проаналізували джерела, в яких згадуються авари, і відзначили, що до Менандра вже були сформовані певні шаблони сприйняття цих варварів візантійцями. Що, у свою

чергу, також не виникло на порожньому місці, а було побудоване на давнішій греко-римській традиції сприйняття чужинців.

Важливими, зокрема, для української історії та історіографічної традиції, є також відомості Менадра Протектора про слов'ян в контексті аваро-візантійських відносин. У нашому дисертаційному дослідженні ми детально не торкалися даної теми з огляду на вузьконаправленість нашої теми. Однак, інформація про слов'ян у Менадра в контексті зовнішньополітичної ситуації в регіоні, дуже цінна, їй недостатньо приділяють увагу дослідники в нашій державі. Хоча, саме тема розселення слов'ян та їхні непрості взаємини з аварами і візантійцями, непогано розроблена у російській сучасній історіографічній традиції.

Інші ж аспекти історії європейських аварів, як одних з провідних учасників останнього умовного періоду Великого переселення народів, в українській історичній науці не досліджені взагалі. Якщо раніше доводилося чути про те, що бракує джерел, то тепер, коли в обіг введено україномовний переклад деяких фрагментів праці Менадра, що стосуються саме аварів, є надія на більший інтерес до цієї тематики серед молодих вітчизняних істориків.

У 558 р. відбулось перше посольство від аварів до Візантії. Посередниками між ними стали алани⁵⁵⁷. Протягом III-IV ст. ці сарматські іраномовні племена кочували в степах від Дону до Аральського моря і від Кавказьких гір до Уралу. До того часу, коли їх завоювали гунни наприкінці IV ст., вони були об'єднані у великий племінний союз. Після нападу гунів у 70-х рр. IV ст., алани не зникли повністю, а розчинилися у гунському суспільстві і

⁵⁵⁷Про аланів див. детальніше: Bachrach Bernard S. A History of Alans in the West. Minneapolis, 1973; Harmatta J. The last century of Pannonia // Acta Antiqua t. XVIII Budapest, 1970; Афанасьев Г. Е. Донские аланы: социальная структура алано-ассо-буртасского населения в бассейне Среднего Дона. – Москва, 1993; Ковалевская, В. Б. Кавказ и аланы. – Москва, 1984; Коробов, Д. С. Социальная организация алан Северного Кавказа IV-IX вв. – Санкт-Петербург, 2003; Кузнецов В.А. Аланы в Западной Европе в эпоху Великого переселения народов. // Аланы: Западная Европа и Византия. / Отв. ред. Тменов В.Х. – Владикавказ, 1992. – С. 10-34. та інші.

разом з ними рушили на захід. Значна частина аланських племен осіла на Кавказі, асимілювалась з місцевими племенами і створила свою самобутню культуру, перетворившись поступово з кочовиків на осілих мешканців.

На теренах Європи алани почали з'являтися наприкінці I ст., а потім аж уже у II-III ст. Це було дві різні хвилі цих сарматських племен, що рухались в Європу з різних регіонів. Остання хвиля прибула з території сучасної Бухари і Фергани через Хорезм. Вчені схиляються до думки, що алани не були однорідними, а існувало кілька груп цього народу. Серед них виділяються басіли, масагети, алани Терека, алани-танаїти і алани Криму⁵⁵⁸.

Досить швидко іраномовні кочовики розселилися по нижній течії Дону і Волги. Їхні сліди можна простежити у степах Приазов'я, на Кубані і на Кавказі. Наприкінці IV ст. на аланів-танаїтів напали гуни, підпорядкували їх своїй владі і почали разом загрожувати провінціям Римської імперії.

Протягом наступних століть алани намагались створювати то короткочасні союзи з іншими варварськими народами європейського регіону, то допомагали римлянам воювати проти германців. На початку V ст. певна група сарматських кочовиків разом з вандалами і свевами перейшли через Рейн і оселилися на території Іспанії і Галії⁵⁵⁹.

За свідченнями античних авторів, алани були високими на зріст, світловолосі. Вони мали славу войовничого народу, вели рухливий спосіб життя. Амміан Марцеллін порівнює їх з гунами, але зазначає, що вони більш цивілізовані⁵⁶⁰.

Гірська місцевість, де мешкали алани, не сприяла розвитку кочового господарства. Їм необхідно було освоювати інші способи, щоб вижити в нових умовах. Вони почали активно розвивати ремесла, зокрема, гончарство. Алани

⁵⁵⁸ Див. детальніше про групи аланських племен і їх розселення на території Європи: Пилипчук Я. <https://realnoevremya.ru/articles/139170-yaroslav-pilipchuk-o-rannih-alanah-chast-2>

⁵⁵⁹ Пилипчук Я. <https://realnoevremya.ru/articles/139170-yaroslav-pilipchuk-o-rannih-alanah-chast-2>

⁵⁶⁰ Ammianus Marcellinus. Rerum gestarum libri qui supersunt... Vol. I-III.

виготовляли якісний посуд та інші керамічні вироби, котрі мали практичне використання і дуже цінувалися серед населення, а також чудово продавалися.

Ще одним видом ремісничого мистецтва, в якому алани досягли значних успіхів, стала ювелірна справа. Різноманітні жіночі прикраси, амулети, орнаментовані чоловічі поясні набори користувались величезною популярністю не тільки в кавказькому регіоні, але й по всій Європі. Ювелірні вироби аланів купували навіть візантійці. На заміну кочовому скотарству на нових землях прийшло відгінне скотарство⁵⁶¹.

Активний розвиток ремісничої справи сприяв становленню і поширенню торгівлі. Хоча ранньосередньовічні алани на початку своєї історії і не створили власної держави, проте, вони згуртувались у єдиний народ, який мав міцну соціальну структуру, зберіг свою самобутність серед розмаїття різноманітних навколишніх племен. Послідовна політика і внутрішня ідентифікація призвели врешті решт до того, що у X ст. вони створили державу.

За свідченням Менандра, у 558 р. авари прийшли до правителя аланів Сарозія⁵⁶² (Σαρωσίος) і попросили, щоб той привів їх до візантійського імператора:

«...ὡς πολλά περινοστήσαντες ἤκον ἐς Αλανούς, καί ἰκέται ἐγένοντο Σαρωσίου τοῦ Ἀλανῶν ἡγουμένου, ὡς ἄν δι' αὐτοῦ γνώριμοι ἔσοιντο Ῥωμαίοις»⁵⁶³.

У попередньому розділі ми вже згадували про правителя кавказьких західних аланів Сарозія в контексті повернення візантійського посольства на чолі з Земархом у супроводі тюрків зі ставки тюркського кагана Істемі до Константинополя. Сарозій згадується у візантійських джерелах як аланський вождь, котрий перебував при владі в Аланії протягом 558-572 рр. Очевидно,

⁵⁶¹Плетнева С.А. Кочевники Средневековья... – С. 107-108.

⁵⁶²Інші варіанти прочитання імені – Сародій, Сарой, Саросій. Прочитання грецьких текстів залежить від традиції і системи, яку використовують перекладачі та науковці.

⁵⁶³ Коли добре помандрувавши, вони прийшли до аланів і просили, щоб Сарозій, який став на той час гегемоном у аланів, прийняв їх та познайомив їх з ромеями. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos. P. 99

саме в ці роки він стояв на чолі якогось племені аланів. Протягом свого правління він проводив провізантійську політику, вибудовував вигідні обом сторонам союзницькі відносини. Володіння західних аланів за правління Сарозія охоплювали територію верхньої Кубані, П'ятигір'я і сучасну Балкарію, тобто ті землі, на які не розповсюджувалась влада Персії⁵⁶⁴.

З огляду на дуже складні стосунки Візантії з Сасанідським Іраном, західні алани, котрі були непідвладні персам, цілком підходили на роль союзників ромеїв на Кавказі. Кращого варіанту, як дружити проти когось, у даному випадку, геть було очікувати. Аланському правителю Сарозію нормальні стосунки з ромеями були також дуже вигідні. Адже Сасаніди і для західних аланів представляли неабияку потенційну загрозу.

Візантійці були добре обізнані про західноаланські володіння, про що свідчить Менандр у описі візантійського посольства під проводом Земарха до тюрків, яке детально проаналізоване нами у попередньому розділі нашого дисертаційного дослідження.

Нагадаємо, що саме Сарозій, до якого Земарх захотів заїхати до дорозі додому, попередив послів про засідку персів. і порадив їм скористатись іншим шляхом, ймовірно, підвладним аланам, допомігши візантійцям обдурити таким чином ворогів-іранців⁵⁶⁵. Тобто, на цьому прикладі, описаному Менандром, ми можемо детально простежити відношення аланів до Візантійської імперії і готовність на практиці довести свої добрі наміри бути гарними союзниками.

Це ще раз говорить про те, що алани мали не тільки наміри, але вже й гарні і дружні зв'язки з ромеями. Сарозій передав прохання аварських посланників стратигу Юстину, Германовому синові, який був двоюрідним братом майбутнього імператора Юстина II. Він на той час перебував у Лазіці,

⁵⁶⁴ Див.: Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. Века и народы. Москва, 1984. – С. 134.

⁵⁶⁵ Там само. – С. 134.

де керував військом. Імператор Юстиніан погодився прийняти послів від народу аварів і передав своє рішення через стратига Юстина:

Ἄ δέ Ἰουστίνῳ τῷ Γερμανοῦ, κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῶν ἐν Λαζικῇ καταλόγων ἐξηγουμένῳ, τῶν Ἀβάρων πέρι ἐδήλωσεν, ὁ δέ Ἰουστίνος Ἰουστινιανῶ βασιλεῖ⁵⁶⁶.

Юстин – державний діяч і воєначальник, син двоюрідного брата імператора Юстиніана I, Германа, впливового чиновника при дворі імператора. Юстин був одним із двох претендентів на імператорську владу. Його суперником став ще один племінник Юстиніана I, майбутній імператор Юстин II. Обидва Юстина уклали угоду, що той з них, хто опиниться на престолі, зробить іншого другою особою в імперії. Коли помер Юстиніан, Юстин, Германів син, знаходився з військом на півночі імперії, охороняючи кордон від аварів. Інший Юстин скористався цим і сам посів на престолі. Юстина, сина Германа, відкликали з посади командувача дунайської армії до Константинополя і позбавили особистої дружини. Згодом його призначили на посаду префекта августула Єгипту і таким чином віддалили від столиці, а пізніше вбили.

Менандр згадує Лазіку. Лазіка (місцева назва – Егрісі) – назва області в Західній Грузії. З VI ст. територія Лазіки була ареною боротьби між Візантією і Сасанідською Персією. За договором 562 р. Лазіка перебувала в залежності від Візантії. У VIII ст. область увійшла до складу Абхазького царства.

Лазіка була західною частиною південно-східного Причорномор'я зі сторони Грузії. Її історія дуже давня і сягає своїм корінням XIII ст. до н.е. В усьому світі Егрісі була відомою як осередок, де перше почали плавити метали. І вже з тієї території ремесло залізоплавління поширились по усьому світові. До того ж, металеві вироби звідти також дуже цінувалися. Ними успішно торгували далеко за межами Лазіки.

⁵⁶⁶ Юстин, Германів [син], який у той час мав владу над військом у Лазіці⁵⁶⁶, про аварів доніс василевсу Юстиніану. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 99.

В античну епоху територія середньовічної Лазіки розвивалась дуже стрімко. Країна була дуже багата на різноманітні корисні копалини і на родючі землі, там процвітало багато різних ремесел, а отже, розвивалася і торгівля⁵⁶⁷. Такий ласий шматочок був потрібен Сасанідській Персії. Тим паче, що після закінчення довготривалої війни між Візантією та Іраном у 562 році і заключення так званого «Вічного миру», область Лазіка залишилася у володінні ромеїв. Протягом усього VI століття царство було яблуком розбрату між імперіями. Тож, будь-які конфлікти між Персією та Візантійською імперією у той період неодмінно включали претензії Сасанідів на Лазіку. У період, який описує Менандр, в Лазіці розташовувався ромейський воєнний гарнізон, який і стримував агресію персів та їх військові зазіхання і претензії на ці території.

Отже, після того, як за сприяння західних аланів, було домовлено про приїзд аварів до столиці Візантії з дипломатичним візитом, кочовики швидко спорядили послів і відправили їх до Константинополя. Завдяки Менандру нам відоме ім'я першого аварського посла до ромеїв:

Καὶ οὖν Κανδίχ ὄνομά τις ἠρέθη πρεσβευσόμενος ὑπὲρ Ἀβάρων πρῶτος, ὃς ἐσφοιτήσας ἔλεξε τῷ αὐτοκράτορι, ὡς πάρεστι τό μέγιστόν τε καὶ ὀλκιμώτατον τῶν ἐθνῶν, καί ὡς τό φύλον οἱ Ἀβαροὶ ἀκαταμάχητοί τε εἰσι καί τό ἀντιστατοῦν οἴοι τε ῥαδίως ἀλώσασθαι τε καὶ διαφθεῖρειν, καί ὡς προσῆκόν ἐστι τῷ βασιλεῖ ἐς ὀμαιχμίαν σφᾶς ἐταιρίσασθαι, ἀλεξητῆράς τε ἔχειν ἀγαθοῦς, καί ὡς οὐκ ἄλλως εὐνούστατιον ἔσοντοί τῃ Ῥωμαϊκῇ πολιτεία ἢ δώροις ἐς τά μάλιστα τιμωτάτους καί χρήμασιν ἐτησίοις καί γῆς εὐφωρωτάτης οἰκήσει⁵⁶⁸

⁵⁶⁷ Див., зокрема, наприклад: Чапичадзе Заза. История Грузии. – Тбилиси, 2016. – С. 14.

⁵⁶⁸ Перший посланець, призваний від аварів, іменувався Кандіхом. Він прийшов і сказав імператору, що явився найбільший і найхоробріший з народів і що плем'я аварів непереможне. Вони будь-яких ворогів легко можуть відганяти і винищувати, і тому василевсу слід бути з ними товаришами у військовому союзі, [і таким чином] мати хороших захисників. Але вони тільки тоді будуть милостиві до римської держави, якщо щорічно отримуватимуть великі коштовні дарунки і гроші та будуть поселені тобою на плодючі землі. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 99.

Посол Кандіх передав Юстиніану пропозицію свого правителя кагана Баяна укласти з ромеями угоду. Він гарантував василевсові, що з боку аварів Візантія може розраховувати на те, що вони не будуть порушувати кордони імперії за певних умов:

«...πρῶτος, ὅς ἐσφοιτήσας ἔλεξε τῷ αὐτοκράτορι, ὡς πάρεστι τό μέγιστόν τε καί ὀλκιμώτατον τῶν ἐθνῶν, καί ὡς τό φύλον οἱ Ἄβαιοι ἀκαταμάχητοί τέ εἰσι καί τό ἀντιστατοῦν οἷοί τε ῥαδίως ἀπώσασθαι τε καί διαφθείρειν, καί ὡς προσήκόν ἐστι τῷ βασιλεῖ ἐς ὀμαιχμίαν σφᾶς ἐταιρίσασθαι, ἀλεξητήράς τε ἔχειν ἀγαθούς, καί ὡς οὐκ ἄλλως εὐνούστατιον ἔσοντοι τῇ Ῥωμαϊκῇ πολιτεία ἢ δώροις ἐς τά μάλιστα τιμιωτάτους καί χρήμασιν ἐτησίοις καί γῆς εὐφορωτάτης οἰκήσει»⁵⁶⁹.

Фактично, авари вимагали сплачувати їм данину і поселити на територіях, що контролювалися імперією. Натомість, у відповідь вони пропонували не порушувати спокій візантійських провінцій, не нападати на прикордонні території і не грабувати їхніх мешканців.

З тексту Менандра видно, що Юстиніан був не в захваті від запропонованих аварами умов. Можливо, іншим разом він спробував би силою відповісти на відвертий шантаж та ліквідувати варварську загрозу, застосувавши армію. Адже така відверта і неприкрита погроза і фактичне вимагання собі преференцій в наказовому тоні, – це було вже верхом нахабства. Юстиніан як сильний і мудрий правитель мав би відреагувати доволі жорстко. І саме цього і очікували від імператора. Однак, він вчинив інакше, наперекір логіці і здоровому глузду. Отже, як зазначає Менандр, на це у нього були свої суб'єктивні причини:

Таῦτα τῷ αὐτοκράτορι ἐπειδή ἠγγειλεν ὁ Κανδίχ, αὐτίκα - οὐ γάρ ἐσφρίγα οἱ τό σῶμα, οὐδέ ἠκμαζεν ἡ ἀλκί, ὥσπερ ἀμέλει, ἠνίκα Γελίμερά τε τόν Βάνδηλον καί

⁵⁶⁹ Він прийшов і сказав імператору, що явився найбільший і найхоробріший з народів і що плем'я аварів непереможне. Вони будь-яких ворогів легко можуть відганяти і винищувати, і тому василевсу слід бути з ними товаришами у військовому союзі, [і таким чином] мати хороших захисників. Але вони тільки тоді будуть милостиві до римської держави, якщо щорічно отримуватимуть великі коштовні дарунки і гроші та будуть поселені тобою на плодючі землі. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Ex. De leg. gent. P. 99.

Οὐίτιγιν τόν Γότθον ἄμφω ἔτι νεάζων ἔθετο δορυάλωτον• ἀλλ' ἤδη χηραλέος τε ἦν, καί τό ἀνδρεῖον ἐκεῖνο φρόνημα καί φιλοπόλεμον μετεβέβλητο ἐς τό ῥαθυμότερον⁵⁷⁰.

Тож, зваживши свої можливості, Юстиніан вирішив вдатися до дипломатичного шляху вирішення цього складного питання стосовно аварів. Звісно, що систематично виплачувати данину в умовах кризи в державі, а також не мати при цьому реальних гарантій миру й спокою, було вкрай важким і непопулярним кроком. Імператор це розумів і враховував усі можливі наслідки. Хоча, причина поступок аварам доволі хитка і розмита. Але, ми дотримуємось інформації з тексту Менандра. Автор жив і працював в період правління імператора Маврикія, наприкінці століття. Юстиніанова епоха явно на той момент ще не ідеалізувалася. Навпаки, саме період його правління пов'язували з розгортанням і збільшенням кризових тенденцій в подальшому, практично протягом усієї другої половини VI ст.

Ромеї були схильні не довіряти варварам, а особливо кочовикам, бо неодноразово вже мали з ними справу за всю історію спілкування, починаючи з античних часів. Авари у цьому відношенні не були винятком, бо проявили себе вже не раз, до того ж, не з кращого боку. Тому візантійці вважали, що не можна було цілком покладатися на їхні слова і сприйняти їх на віру. Тим паче, що варвари вже майже повністю контролювали прикордонні території та навіть мали неабияку підтримку серед населення Дунайських провінцій Візантійської імперії, яке потерпало від тяжких податків держави, а також проявів кризових тенденцій, що охопили державу наприкінці правління Юстиніана. Тобто, просте населення на прикордонних територіях симпатизувало аварам і вважало варварів кращою альтернативою своїй владі, яка обирала їх до нитки, не захищала і фактично, залишала сам на сам із проблемами як економічного плану, так і соціально-гуманітарного.

⁵⁷⁰ ...зараз тіло [імператора] не було таким квітучим, сповненим сили, як тоді, коли він, як був молодим, полонив вандала Гелімера і гота Вітігіна. Він був уже старим і його мужній дух та любов до війни змінились безтурботністю. Отже, він вирішив іншим способом, а не війною, відбити варварську силу. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Ex. De leg. gent. P. 99.

Обдумавши свої дії, у відповідь на пропозиції аварів, імператор Юстиніан відправив посольство до Аварського каганату. На чолі посольства автократор поставив імператорського зброєносця Валентина, людину виважену, розумну і стратегічно підковану. Для «пом'якшення душ, сповнених зарозумілості», варварам були надіслані коштовні дарунки – золоті ланцюжки, ложа, інкрустовані золотом, шовковий одяг та багато інших цінних речей. Ось як про це пише Менандр:

᾽Οτι δημηγορήσας ὁ βασιλεύς, τοῦ τε ἱεροῦ ξυλλάγου τό ἀγγίνουν τε καί βουλευτικόν τοῦ βασιλέως ἐπαινέσαντος, παραχρῆμα τά τε δῶρα ἔστελλε, σειρώς τε χρυσῶ διαπεποικιλμένας καί κλίνας, ἐσθῆτάς τε σηρικάς καί ἕτερα πλεῖστα ἐκμαλθακῶσαι οἷά τε ὄντα ἀλαζονείας ἀνάπλεα φρονήματα, πρός τοῖς καί πρεσβευσόμενον Βαλεντῖνον• (εἷς δὴ οὗτος τῶν βασιλικῶν μαχαιροφόρων•) καί προὔτρέπετο τό φῶλον ὀμαιχμίαν ἐσάγειν Ῥωμαίοις καί κατά τῶν ἀντιπάλων ὀπλίζεσθαι, ἐμφονέστατα οἷμαι προμηθευσάμενος ὁ βασιλεύς, ὡς ἤ νικῶντες οἱ Ἄβαροι ἤ καί ἡσσωμένοι ἐς ἀμφοῖν περιθῶσι Ῥωμαίοις τό συνοῖσον⁵⁷¹.

Дарунки, надіслані аварам, усілякі коштовності та навіть шовковий одяг мали, за задумом Юстиніана, дійсно задобрити варварів і змусити їх переглянути масштаби своїх зазіхань і вгамувати апетити. При дворі в Константинополі були впевнені в тому, що варвари усі однакові і бажають тільки збагачуватись. Доля правди, звісно, тут була, але аварам, які вже мали свою державу на теренах Європи, цього було замало.

Завданням Валентина було схилити аварів до укладення військового союзу з ромеями та готовності озброюватись і при потребі воювати проти

⁵⁷¹ Василевс ораторствував, священні збори схвалювали його кмітливість, одразу ж були надіслані дарунки: інкрустовані золотом ланцюжки і ложа, шовковий одяг та багато інших речей, які пом'якшили б душі, сповнені зарозумілості. До них відправили посланця Валентина (він був одним з василевсових зброєносців), щоб схилити плем'я до військового союзу з римлянами та готовності озброюватись проти неприятелів. Гадаю, що така передбачуваність василевса була розумною, бо чи переможуть авари, чи будуть переможені – в обох випадках положення ромеїв буде однаковим. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exc. De leg. gent. p. 100.

візантійських nepřиятелів, тобто усього того розмаїття варварських народів, що мешкали, або кочували поблизу імперських кордонів. Таким чином, ромеї знову спробували використати одних варварів проти усіх інших, потенційних і реальних своїх ворогів. Їхньою метою було повернути ситуацію на свою користь.

Менандр же пише про це так:

Τοῦ δὲ βαλεντίνου ἐκεῖσε ἀφικομένου καὶ τὰ δῶρα παρασχομένου, καὶ ὅσα ἀσήμηνεν ὁ βασιλεύς ἐξείπόντος, πρῶτον μὲν ἐξεπολεμήθησαν Οὐτιγούροις, εἶτα Ζάλοις, Οὐννικῶ φύλῳ• καὶ Σαβείρους δὲ καθεῖλον⁵⁷².

У результаті перемовин між Валентином і представниками аварського кагана були досягнуті домовленості, за якими авари зобов'язувались охороняти кордони Візантії на Дунаї від вторгнень інших варварів. За це імператор мав сплачувати аварам щорічну данину. Фактично те, чому так противився Юстиніан, врешті решт і здійснилося, бо іншого виходу у нього просто не було.

Занадто багато ворогів оточувало державу, авари ж були готові до діалогу і погодились на запропоновані умови. За великим разунком, ситуація була вигідною обом сторонам. Тож, залишався шанс натравити аварів, наприклад, на утігурів з кутрігурами⁵⁷³, на гепідів⁵⁷⁴ та слов'ян. Нейтралізувати таким чином загрозу, яка надходила від цих войовничих племен, котрі снували причорноморськими та приазовськими степами, заходили на Дунай та представляли постійну загрозу для спокою імперії. Особливо це стосувалось великих груп слов'янських войовничих племен, які активно розселялися в цей час на території Балканського півострова, а також по всій Центрально-Східній Європі. При цьому, для імператора Юстиніана було абсолютно не важливо,

⁵⁷² Коли Валентин прибув туди, він віддав дари і все те, що хотів передати василевс. Спочатку почали воювати з утігурами, потім з гунським плем'ям залів, а також розбили савірів. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Ex. De leg. gent. p. 100.

⁵⁷³Про гунські племена утігурів і кутрігурів мова йде у Розділі II нашої дисертації.

⁵⁷⁴Германські племена, про які мова йшла у попередніх розділах.

...ὡς ἢ νικῶντες οἱ Ἄβαροι ἢ καὶ ἠσσωμένοι ἐς ἀμφοῖν περιθῶσι Ῥωμαίοις τό συνοῖσον⁵⁷⁵. У будь якому варіанті ромеї опинялися у виграшному становищі.

Візантійській імперії таке рішення було вихідним, бо, затиснута з усіх боків войовничими варварами, імперія вже не справлялася із зовнішньою кризою. У такій ситуації вже й розмір данини аварам видавався незначним, порівняно з тими втратами, які могла б зазнати Візантія, воюючи з усіма своїми ворогами-варварами одночасно. А що вже говорити про більш масштабного і сильнішого противника – традиційного перманентного ворога – Сасанідського Ірану. Загроза від персів нікуди не зникла, навіть навпаки, напруженість між державами дедалі більше зростала. Тобто, зовнішньо-політична ситуація, яка склалася наприкінці правління імператора Юстиніана I у Візантії, ще раз підтвержує, в яку глибоку кризу була введена країна за часи його правління.

Близько 559 р. до аварів по допомогу звернулися кутрігури, чий правитель мав родинні зв'язки з каганом Баяном. Основною метою кутрігурів стало прохання до аварів допомогти їм у боротьбі з їхніми родичами та одвічними ворогами утігурами. Авари погодилися підтримати збройною допомогою кутрігурів та об'єднали свої військові зусилля. Ймовірно, вони навіть уклали військовий союз, а згодом врешті і розгромили та підкорили утігурів:

... πρῶτον μὲν ἐξεπολεμήθησαν Ούτιγούροις, εἶτα Ζάλοις, Ούννικῶ φύλῳ• καὶ Σαβείρους δέ καθεῖλον⁵⁷⁶.

Союз з кутрігурами пішов аварам на користь, зміцнив їхню боєздатність за рахунок своїх воїнів, зброї та й просто більшої впевненості в собі і власних силах. Вони істотно просунулися на захід зі степів Північного Кавказу у Причорномор'я. Там авари почали становити загрозу для усіх навколишніх

⁵⁷⁵ ... чи переможуть авари, чи будуть переможені – в обох випадках положення ромеїв буде однаковим – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 100.

⁵⁷⁶ Спочатку почали воювати з утігурами, потім з гунським плем'ям залів, а також розбили савірів. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 99.

варварських племен. Одні шукали з ними союзу, інші – ставали його жертвами. Але особливого вибору на той момент авари не мали.

Відсутність власної території і можливості розвивати господарство, значна кількість войовничих і також невлаштованих сусідів, залежність від прихильності візантійських імператорів, призводило до формування відповідного способу життя – постійних воєн і грабунку навколишніх племен і набігів на ромейські провінції.

Після розгрому утігурів наступним об'єктом, проти якого виступили авари стали анти⁵⁷⁷. Війська під проводом Баяна почали нападати на них, грабувати й спустошувати їхні землі. Анти були ворогами кутрігурів, і збройні виступи проти них були логічним наслідком воєнного союзу між племенами. До того ж, авари справно дотримувались домовленостей, укладених з візантійцями. Потрібно було відпрацьовувати данину та інші пункти договору з Юстиніаном.

Походження та етнічна приналежність антів остаточно не досліджена. Існує кілька версій щодо слов'янської складової антського етносу. Ми не будемо детально зупинятись на цьому питанні. Окреслимо лише деякі загальні відомості про антів, що вміщені, насамперед, у працях ранньовізантійських письменників.

Усю основну інформацію про антів знаходимо у Прокопія Кесарійського, Агафія Міринейського, Йордана, Феофілакта Сіммокатти, Феофана Сповідника, Менандра Протектора тощо. Ці автори по різному подають інформацію про антів. Де саме мешкали ці племена, достеменно не досліджено, але відомо, що етнонім «анти» зустрічається на території лісостепу від Карпат до Сіверського Дінця. У ранньому середньовіччі у антів вже було розвинуте землеробство,

⁵⁷⁷Про антів див., наприклад: Авенариус, А. Авары и славяне. Держава само. // Раннефеодальные осударства и народности: Южные и западные славяне VI-XII вв. – Москва, 1991.-С. 26-37; Алексеев С. В. Славянская Европа V-VI вв. – Москва, 2005; Бромлей, Ю. В. Среднее Подунавье в VI IX вв.: Авары. Славяне. Падение Аварского каганата // История Венгрии. – Москва, 1971. – Т. 1. -С. 74-86;

осіле скотарство і різноманітні ремесла. Серед останніх переважало гончарство (більше того, вони вже активно користувалися гончарним колом). Анти добували залізо, тож селилися там, де були залежі залізної руди. Видобуте залізо вони обробляли і швидко навчилися створювати з нього різноманітні вироби.

Серед інших ремесел, поширених і популярних у антив, виділялась ювелірна справа. Майстри створювали такі філігранні коштовні шедеври, що вони цінувалися далеко за межами розселення племен, у тому числі, й у Візантійській імперії, куди потрапляли з торгівельними караванами різних купців, які випадково купували їх у антив. Поширеними серед населеннями ремеслами була ткацька справа. Це й не дивно з огляду на те, що жили вони в лісостеповій зоні, де росло багато технічних культур, з яких можна було ткати якісні і міцні тканини, котрі також користувалися попитом за межами регіону. Анти обробляли камінь і кістку, створюючи різноманітні знаряддя праці.

Примітно, що реміснича справа у антив не була пов'язана з сільськогосподарським заняттям, а виділялась у окрему галузь виробництва. Безліч ремісничих майстерень і цехів працювали, зосереджуючись виключно на одному виді діяльності і орієнтувались на продаж своєї продукції. На жаль, інформації про антські племінні союзи дуже мало, саме тому ми не маємо повної і достовірної картини про розвиток торгівлі антив з іншими народами і країнами. Достеменно відомо, що існував тісний зв'язок з Візантійською імперією, принаймні, торгівельний. На це вказує наявність у регіоні розселення антив срібних римсько-ромейських монет, знайдених архелогами в процесі розкопок. До того ж, на території, де мешкали анти, знайдено багато речей ромейського походження. Окрім монет археологи знаходили різноманітні посудини, такі як амфори та іншу кераміку, скляний посуд, мметалеві вироби і, звісно ж, римські коштовності.

Окрім зовнішньої процвітала і внутрішня торгівля в середині об'єднання антських племен. Однак, переважна більшість населення жила за рахунок сільського господарства. Головною одиницею антського

ранньосередньовічного суспільства була сільська община. Їхні поселення, очевидно, не укріплювались, бо археологами не знайдено жодних фортець чи ще якихось доказів наявності фортифікаційних споруд на теренах розселення антів. Відомо лише про окремі будівлі різного плану, що вказує на майнову нерівність в антському суспільстві. До того ж, відомо про існування рабства, при чому, рабську працю використовували переважно у сільському господарстві. Основним джерелом рабства у антському суспільстві слугували війни, під час яких полонених захоплювали і перетворювали їх на рабів.

У ранньовізантійських джерелах згадуються імена проводирів антів, в основному, це військово-політичні діячі, правителі, послы та інші дипломати. Зокрема, повернімось до Менандра і згадаймо, як він згадує Мезамира, Ідарізія, Келагаста тощо. Однак, про них ми будемо говорити нижче.

Отже, анти мешкали на території, котра обмежувалась з південного заходу Дунаєм. На сході сусідами антів були утігури, котрі кочували убережжям Меотидського болота (Азовського моря).

Менандр зазначає, що:

«Ὅτι ἐπεὶ οἱ ἄρχοντες Ἄντων ἀθλίως διετέθησαν καὶ παρὰ τὴν σφῶν αὐτῶν ἐλπίδα ἐπεπτώκεσαν, αὐτίκα οἱ Ἄβαροι ἔκειόν τε τὴν γῆν καὶ ἐληΐζοντο τὴν χώραν»⁵⁷⁸.

Пригноблені і втомлені набігами анти⁵⁷⁹ відправили до аварів посла Мезамира «Ідарізового [сина], брата Келагаста»:

Πιεζόμενοι δ' οὖν ταῖς τῶν πολεμίων ἐπιδρομαῖς ὡς οἶον τε, ἐπρεσβεύσαντο ὡς αὐτοῦς Μεξάμηρον τὸν Ἰδαρίζου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν, ἐπὶ τὴν πρεσβείαν χειρονήσαντες• ἐδέοντό τε πρίασθαι τῶν τινας τοῦ οἰκείου φύλου δορυαλώτων⁵⁸⁰.

⁵⁷⁸ Вожді антів перебували у складному становищі, внаслідок чого втратили усіляку надію; авари ж одразу стали грабувати й спустошувати їхні землі. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. *Exc. De leg. gent.* P. 101.

⁵⁷⁹ Madgearu, A. *The province of Scythia and the Avaro-Slavic invasions (576-626)*. // *Balkan studies*. Thessaloniki, 1996. Vol. 37, № 1. P. 35-61.

⁵⁸⁰ Пригноблені воєнними набігами [анти] відправили послом до них [аварів] Мезамира Ідарізового [сина], брата Келагаста. Послы просили для себе

Посли просили надати їм можливість викупити кількох своїх співвітчизників, взятих аварами в полон.

Посол Мезамир, за словами Менандра, був людиною балакучою і хвалькуватою. Коли він прибув до кагана, то почав поводити себе дуже зухвало. Це, звісно не сподобалося його співрозмовникам і його вирішили змусити замовкнути назавжди. Нехтуючи усіма нормами тогочасного міжнародного права, авари вбили «достойного поваги» посланця від антів. З тих пір повніше, ніж раніше, стали нищити землі антів і не переставали грабувати та підкорювати мешканців:

Καί τοίνυν Μεζάμηρος ὁ πρεσβευτής, στωμύλος τε ὦν καί ὑσαγόρας, ὡς Ἐβάρους ἀφικόμενος ἀπέρριψε ῥήματα ὑπερήφανά τε καί θρασύτερα πῶς. Ταῦτά τοι ὁ Κοτράγηγος ἐκεῖνος, ὁ τοῖς Ἐβάροις ἐπιτήδειος, ὁ κατ' Ἐντῶν τά ἐχθιστα βουλευσήμενος, ἐπεὶ ὁ Μεζάμηρος ὑψηλότερον ἢ κατὰ πρεσβευτὴν διελέγετο, εἶπεν ὡς τὸν Χάγανον· «οὗτος ὁ ἀνὴρ μεγίστην ἐστί περιβέβληται δύναμιν ἐν Ἐνταις, οἷός τε πέφυκε κατὰ τῶν ὅπως οὖν αὐτῷ πολεμίων ἀντιτάττεσθαι. Δεῖ τοιγαροῦν ἀπακτανθῆναι τοῦτον, καί τό λοιπόν ἀδεῶς ἐπιδραμεῖσθαι τήν ἀλλοτρίαν». Τούτῳ πεισθέντες οἱ Ἐβαροὶ παρωσάμενοι τήν τῶν πρέσβεων αἰδῶ, ἐν οὐδενί τε λόγῳ θέμενοι τήν δίκην, ἀναιροῦσι τὸν Μεζάμηρον⁵⁸¹.

Вбивство посла дійсно стало безпрецедентним випадком. Застосовуючи відверто агресивну політику по відношенню до антів, авари прагнули продемонструвати усім іншим слов'янам, що їх чекатиме у тому разі, якщо

можливості викупити кількох полонених свого племені. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exs. De leg. gent. P. 100.

⁵⁸¹ Посол Мезамир, балакучий і хвалькуватий, коли прибув до аварів, закидав їх гордовитими і навіть зухвалими промовами. Тоді Котрагір, родич аварів, який про антів говорив неприязно, почувши, що Мезамир сказав гордовитіше, ніж належить послу, промовив до Хагана⁵⁸¹: «цей чоловік має великий вплив серед антів і може діяти проти всіляких своїх ворогів. Тому необхідно його змусити замовкнути назавжди, а потім без страху нападати на іноземців». Авари підкорилися, відштовхнули достойного поваги посла, знехтували правами і вбили Мезамира. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exs. De leg. gent. P. 100

вони стануть на заваді у їхньому просуванні вглиб Балканського півострова⁵⁸². Слов'янські племена у цьому регіоні були головними конкурентами аварів. Тож останні на прикладі найменш захищеного і сильного племені антів вирішили залякати інших, щоб ті не наважувалися вступати з ними у конфлікт.

Вбивством антського посла авари грубо порушили принцип абсолютної недоторканості посольських місій, якого дотримувались усі учасники міжнародного права тогочасного світу. Очевидно, вони мали свої власні уявлення і переконання та дотримувались закону гостинності. Цей закон нині шанують деякі нечисленні бедуїни, що сповідують кочовий спосіб життя, а також більшість пакистанських і афганських пуштунів⁵⁸³.

У 562 р. Юстиніан прийняв наступне посольство від аварів, яке було відправлене спеціально для того, щоб оглянути землі, на яких вони мали оселитися за попереднім договором з візантіяцями. Тобто, така собі своєрідна розвідувальна, чи ревізійна вилазка. Адже, перш ніж перевозити решту людей, необхідно було ще вирішити, чи підійдуть їм ці території:

‘Οτι ἐδέξατο Ἰουστινιανός παρά Ἀβάρων πρέσβεις, ἔφ ᾧ σφᾶς περιαθρήσαι γῆν, ὅποι τό φῶλον θήσονται τάς οἰκήσεις. Καί ὁ μέν βασιλεύς, Ἰουστίνου τοῦ στρατηγοῦ σημήναντός οἱ, ἐν βουλήν ἐποίησατο ἐς τήν Ἐρούλων χώραν κατοικίσαι τό ἔθνος, ἐνθα πρό τοῦ ᾧκουν οἱ Ἐρουλοι• Δευτέρα δέ προσαγορεύεται Πανονία• Καί εἴ γε θυμῆρες αὐτοῖς ἐγένετο, καί κατένευσεν ἄν ὁ βασιλεύς⁵⁸⁴.

Імператор прислухався до поради стратиґа Юстина і вирішив виділити аварам для поселення ті території, на яких колись мешкали герули, тобто у Фракії. Але аварським посланникам не сподобалось місце, де їм пропонують оселитися. Вони відмовились, мотивувавши це тим, що вони не бажають

⁵⁸² Шафарик П. Славянские древности – Т. II – Кн. 1... – С. 92.

⁵⁸³ Люттвак Э.Н. Стратегия Византийской империи... С. 156

⁵⁸⁴ Юстиніан прийняв посольство від аварів, щоб вони собі оглянули землю, куди плем'я мало переміститися для життя. Василевс же оголосив стратегу Юстину про своє рішення здійснити поселення цього народу на землях Ерулів, там, де раніше [мешкали] Ерули. Тепер це називається другою Паннонією. Якщо вони там поселяться, то василевс був би радий. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos. 101

селитися поза межами Скіфії. Скоріше за все, рішення було прийняте значно раніше, на нараді у кагана, а послы формально підтвердили його, після того, як оглянули території, запропоновані Юстиніаном:

Ἄλλ' ἐκεῖνοι Σκυθίας οὐ τι ᾤοντο δεῖν ἔσεσθαι ἐκτός• αὐτῆς γάρ δήπουθεν ἐσὸτι ἐφίεντο⁵⁸⁵.

Герули, на колишніх землях яких мали би поселитися авари, були войовничим германським народом, що на початку VI ст. мешкав на території Фракії. За правління Юстиніана I ватажок герулів спеціально прийняв християнство, щоб мати можливість зблизитися з Візантією і отримувати від ромулів допомогу і підтримку в разі небезпеки, якої в той час у прикоронних областях імперії вистачало. Більшість герулів прийняли християнство не в ортодоксальному віросповіданні, котре було панівним у Візантії, затвердженим в якості державної релігії. Вони сповідували аріанство, яке вони перейняли у готів. Останні, як і більшість германських племен, прийняли християнську віру саме в аріанському (єретичному, по відношенню до офіційного державного варіанту) прочитанні нової релігії. Однією з багатьох причин такого масового сповідання варварами аріанства стало його зрозумілість і краще сприйняття християнської догматики саме через вчення Арія.

Під час перебування другого аварського посольства при дворі в Константинополі, вже відомий нам стратиг Юстин заприятелював з послом аварів на ім'я Ікунімон. Чи був це стратегічний крок, чи так склалися обставини, Менандр не говорить нічого. Знаючи хитрість ромулів та їхню недовіру до варварів, зокрема, саме до аварів, складно повірити, що то була дійсно дружба, а не спеціально продуманий дипломатичний крок. Ікунімон розповів Юстину про те, що авари дуже підступні. Яким чином зміг ромейський політик так змусити відкритись іншого політика, що той почав розкривати секрети свого власного народу, також залишається загадкою.

⁵⁸⁵ Але ті не прагнули селитися поза межами Скіфії, тож все так і залишилося. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos.101.

Очевидно, тут також простежується підступність аварів. Ікунімон намагався отримати вигоду від дружби з ромеями для себе. Отже, він також розповів Ютину, що аварам не можна вірити, бо говорять вони одне, а на думці мають зовсім інше. Передбачити ж їхні дії дуже складно. Також він видав полководцю інформацію про наміри аварів, за умови, якщо їм це вдасться, звичайно, перейти через річку Істр (Дунай) і напасти на Візантію усім своїм військом:

«Ἐφιλοποιήσατο γάρ τῶν πρέσβεων ἓνα ὄνομα Οἰκουνίμων• ἐν ἀπορρήτῳ τέ οἱ ἔλεγεν ὁ Οἰκουνίμων, ὡς ἕτερα διαλεγόμενοι ἕτερα γνωματεύουσι, καί ὡς λόγοις μὲν ἐς τὰ μάλιστα μετρίοις χρῶνται καί [ὡς] τὴν ἐπιείκειαν παραπέτασμα προβάλλονται τοῦ δόλου, τῷ ἐμπεδῶσαι δῆθεν τό εὖνουν ὡς τοὺς Ῥωμαίους, ὡς ἂν ταύτη διαπεραιωθεῖεν τὸν Ἰστρον, τό δέ γε βουλόμενον αὐτοῖς τῆς γνώμης ἔχει ἐτέρως, καί ὡς, εἶγε διέλθοιεν τὸν ποταμόν, βούλονται πανστρατεῖ ἐπιθέσθαι»⁵⁸⁶.

Дізнавшись про це, обурений такою підступністю, Юстиніан вирішив затримати аварських послів у Константинополі в якості заручників. Він справедливо вважав, що Баян не наважаться віддати наказ своєму війську переправитись через течію ріки, до того, як послі будуть відпущені на волю. Імператор хотів у такий спосіб виграти час, а поки що наказав ретельно підготуватись до охорони річкової переправи. Відповідальним за це став «головний над найманцями і челяддю на ім'я Вон:

Ἐν ᾧ δέ ταῦτα ἔπρασεν ὁ Ἰουστῖνος, οὐχ ἦττον παρασκευάζετο ἅμα φυλάξων τὰς διαβάσεις τοῦ ποταμοῦ• Βῶνον γάρ τὸν πρωτοστάτην τοῦ θητικοῦ καὶ οἰκετοκοῦ τῆ τοῦ ποταμοῦ ἀπένειμε φυλακῆ⁵⁸⁷.

⁵⁸⁶ Він [стратиг Юстин] здружився з послом на ім'я Ікунімон. Ікунімон таємно розповів, що [авари] одне говорять, а інше думають, а також, що вони користуються переважно простими словами і під завісою поблажливості ховають підступність. Стверджують, що заради прихильності ромеїв, вони перепливуть Істр, самі ж бажають іншого і мають наміри, якщо тільки їм вдасться перейти через річку, напасти усім військом. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 100.

⁵⁸⁷ Разом з тим Юстин готував охорону переправи річки. Охорону ріки довірив головному над найманцями і челяддю Вону. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 100.

Після того, як візантійці істотно укріпили переправу на Істрі, поставили там свої війська, а отже, були готові до можливого вторгнення аварів, тільки тоді вони відпустили послів. Ті в свою чергу були дуже засмученими тим, що не домоглися виконання своїх вимог. Менандр пише:

«Οἱ δέ πρέσβεις τῶν Ἀβάρων ἐπεὶ οὐδέν τι ὠνησαν ὥνπερ αἰτοῦντες πρὸς βασιλέα ἐφίκοντο, δῶρα, ὥσπερ σύνηθες ἦν αὐτοῖς, παραυτοῦ εἰληφότες, καὶ μὲν οὖν ὠνησάμενοι τὰ ὄσα χρεῶν, τοῦτο δέ καὶ ὀπλων, ἀφέθησαν μὲν• ὁμως δέ οὖν Ἰουστίνῳ λάθρα ἐνεκελεύσατο ὁ βασιλεὺς τρόπῳ τῷ τὰ ὄπλα ἀφελέσθαι παρά σφῶν»⁵⁸⁸.

Дізнавшись про це, василевс наказав стратигу відібрати у них зброю будь-якою ціною. Отже, коли послы поверталися додому після невдалих переговорів, на них напали підіслані за наказом імператора люди і відібрали зброю:

«Καὶ οὖν ὁ στρατηγὸς ἐπεὶ ἐδεξάτο γε αὐθις ἐπανιόντας τοὺς πρέσβεις, κατὰ ταῦτα ἐποίει»⁵⁸⁹.

Після того, як аварський каган Баян дізнався про інтриги з послами, він розлютився і відкрито оголосив ромеїв ворогами свого народу. Авари, очевидно не очікували такої реакції візантійського двору. Обурення тим, що їх обдурили, перехопивши ініціативу, ще більше роздратовало верхівку каганату.

Менандр доволі філософськи підсумовує перші посольства аварів до своєї держави, що відбулися за правління Юстиніана:

«Ἐντεῦθεν ἤρξατο ἡ δυσμένεια Ῥωμαίων τε καὶ Ἀβάρων, ἤδη ἐκ πολλοῦ ὑποτυφομένη, καὶ μάλιστα τῷ μὴ ὡς θᾶπτον ἀφεθῆναι τοὺς πρέσβεις»⁵⁹⁰.

⁵⁸⁸ Послы аварів після того, як не досягли того, що вимагали від василевса, тільки зовсім звичайні дарунки взяли, а також купили все необхідне, навіть зброю і були відпущені. Однак василевс таємно наказав Юстину в будь який спосіб зброю у них відібрати. (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exs. De leg. gent. P. 100.

⁵⁸⁹ Стратиг після того як прийняв послів, які поверталися, все те здійснив. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exs. De leg. gent. P. 100.

Після смерті Юстиніана, який вже фактично був неспроможний подолати кризові явища в усіх сферах життя Візантійської імперії протягом останніх років свого правління, у 565 р. до влади у Візантії прийшов новий імператор Юстин II. Про цього правителя ромеїв ми більш детально говорили у 2 розділі нашої дисертації. Нагадаємо лише, що за своїми якостями політика він значно поступався своєму попереднику.

У тому ж 565 році до Юстина II прибули послы з Аварського каганату. Авари, після сварки з офіційним Константинополем вичікували, бо розуміли, що з Юстиніаном вже стосунки зіпсовані і не слід очікувати від нього чогось доброго для себе. Тож, як тільки дізналися про смерть Юстиніана, авари швидко скористалися зміною влади і вирішили, що від нового імператора можуть мати більше зиску, ніж від його попередника:

«Τότε δὴ οὖν οἱ πρέσβεις τῶν Ἀβάρων ἐς πεῖραν ἰέναι τοῦ βασιλέως ἐβούλοντο, εἶγε οὐκ ἄλλως δῶρα λαμβάνειν αὐτοῖς, καὶ τῇ Ῥωμαίων ῥαθυμία ἐπεντροφᾶν, καὶ τό ἀμελές αὐτῶν οἰκεῖον τίθεσθαι κέρδος»⁵⁹¹.

Послы добились аудієнції у Юстина і через посередництво перекладача розповіли про свої прагнення і наміри. Менандр подає цікавий опис ніби-то традиційних дарунків, які одразу ж взяли собі авари, коли прибули до столиці Візантії:

«Ὅτι ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ νέου οἱ τῶν Ἀβάρων πρέσβεις παρεγένοντο ἐν Βυζαντίῳ τά συνήθη δῶρα ληψόμενοι, ἅπερ τῷ κατ' αὐτοῦς ἔθνεϊ Ἰουστινιανός ὁ πρό τοῦ βασιλέως ἐδίδου• ἦσαν δέ καλώδιά τε χρυσῶ διαπεποικιλμένα, ἐς τό εἶργειν

⁵⁹⁰ З тих пір розпочалася ворожнеча ромеїв з аварами, що з давнини тліла і [спалахнула] звісно через не відпущених швидко на волю послів. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 100.

⁵⁹¹ Послы аварів прагнули випробувати василевса і дізнатись, як би й інші дарунки взяти їм, розніженим легковажністю римлян та через їхню безпечність влаштувати собі користь. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 101-103.

τι τῶν ἀποδιδρασκόντων ἐπινενοημένα. Καί κλῖναι ὁμοίως καί ἄλλα τινά ἐς τό ἀβρότερον ἀνειμένα»⁵⁹².

Свою промову аварські послы почали з того, що розповіли імператору про дуже гарне ставлення до них за правління Юстиніана. Сподівалися, що Юстин буде не гіршим за свого попередника, а навіть кращим, і даватиме аварам більше, ніж його попередник. У свою чергу авари обіцяли бути більш вдячними Юстину, аніж Юстиніану. Декларували, що не будуть нападати на ромеїв, а також стануть відганяти інших варварів від кордонів імперії. В кінці промови послы почали відверто погрожувати візантійцям та навіть вдалися до шантажу:

«...Γνωθι γάρ, ὡς ἄλλως οὐκ ἔστι δυνατόν τόν καθ' ἡμᾶς ἡγεμόνα σοί τε καί τῇ Ῥωμαίων εὐνούστατον ἔσεσθαι πολιτεία, εἴ γε μή ἐγχειρισθείη πρότερον αὐτῷ τά ἐφ' οἷς οὐ κινεῖν ὄπλα κατά Ῥωμαίων ἔγνω»⁵⁹³.

Імператор назвав подібні промови аварів порожніми балачками, і відповів їм, що вони пред'являють зухвалі вимоги, гадаючи, що досягнуть свого. Однак, зазначав він, аварам не вдасться обдурити або залякати ромеїв погрозами, і їхні сподівання закінчатся невдало.

Аварські послы не очікували такої грубої відмови, однак Юстин був налаштований рішуче і вирішив більше не платити варварам за мир і спокій своєї держави. Він дав аварам зрозуміти, що розгледів їхню підступність і не вірить жодного нещирому слову. Юстин показав готовність і рішучість ромеїв боротися проти варварської загрози силовими методами: Ἄπιτε τοιγαροῦν

⁵⁹² При новому Юстині аварські послы прибули до Візантії для того, щоб отримали звичайні дарунки, які їхньому народові давав його попередник василевс Юстиніан. Це були невеликі мотузки, оздоблені золотом, призначені для затримання зловлених втікачів. Також для застосовування у ліжку та для інших нестримних розкошів. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 101-103.

⁵⁹³ Знай же, що по іншому не можливо нашому володарю бути прихильним до тебе і до ромейської держави, допоки спершу не буде передане те, за що він вирішив не піднімати зброю проти ромеїв. Такими були слова аварських послів, вони були невпевненими у своїх думках: то здавалося, що вони просять, то - що погрожують. Вважалось, що цим вони злякають василевса, і змусять ромеїв цілком підпорядковуватися аварам. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Exc. De leg. gent. P. 101-103.

πλεῖστον πριάμενοι παρ' ἡμῶν κἄν γούν ἐν ζῶσι τελεῖν, καί ἀντί τῶν Ῥωμαϊκῶν χρημάτων τόν καθ' ἡμᾶς φόβον εἰς σωτηρίαν εἰληφότες⁵⁹⁴.

Свою відмову виплачувати аварам данину, василевс пом'якшив рішенням платити їм за конкретну службу на користь Візантійської держави. Але без оформлень будь-яких союзів з різними умовами, які пропонували авари і з легкістю могли не дотримувати.

Після провалу перемовин, послі перебували у розгубленому стані: вони не знали, чим це все для них закінчиться і яка доля чекає на їхні справи. Вони не хотіли даремно залишатися у Візантії, але й повертатися до каганату, не досягнувши ніякого успіху, також не бажали. Проте, після довгих вагань, авари все ж таки були змушені повернутися.

До 568 р. обмін посольствами між Аварським каганатом і Візантійською імперією було призупинено. Авари пішли далі на захід і вдерлися на територію Тюрингії, на землі, де мешкали франки.

Франкський племінний союз був створений у III ст. на територіях, прилеглих до річки Рейн. Протягом наступного століття франки були союзниками Римської імперії; в цей період вони були вже розселені по Північно-Східній Галії. Суспільство на той час було неоднорідним і поділялось на дві групи – салічних франків (жили на морському узбережжі) та рипуарських (займали території на схід від ріки Маас)⁵⁹⁵.

⁵⁹⁴ ...великою вигодою для вас буде, якщо ви у кращому випадку залишитесь живими. Замість римських грошей забирайте страх до нас, який є рятівний для вас». – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Ex. De leg. gent. P. 101-103.

⁵⁹⁵ Детальніше про це див. наприклад: Старостин Д.Н. Возникновение королевства франков в контексте взаимоотношений Римской империи и варваров. Хильдерик и проблемы легитимности первых Меровингских правителей. // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. / Под ред. А. Ю. Прокопьева. – Вып. 12. – Санкт-Петербург, 2015. – С. 70-85; Annales regni Francorum // MGH.: Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover, 1895. Vol. 6; Дворецкая, И. А. Западная Европа в V-IX вв. – Москва, 1990; Лебек, С. Происхождение франков V-IX вв. Т. 1. – Москва, 1993; Левандовский, А. П. Белый слон Карла Великого. – Москва, 1993; Левандовский, А. П. Карл Великий. Через Империю к Европе. – Москва, 1995.

Найвідомішим королем, представником салічних франків є Хлодвіг з династії Меровенгів (481-511) Він об'єднав під своєю владою усіх франків і почав правити як єдиний король. За правління Хлодвіга франки захопили всю Північну Галію аж до р. Луари, захопили Аквітанію, розгромивши остготів; підкорили алеманів, і намагалися завоювати бургундів.

За правління синів Хлодвіга були підкорені Бургундія і поставлені у залежність германські герцогства Тюрінгія і Баварія, потім захопили Прованс. Таким чином, на середину VI ст. франкська держава була найбільшим варварським королівством на Заході.

У першій половині VI ст. війська франкського королівства періодично нападали на землі Італії, спочатку як найманці Візантії. Вони допомагали імператору Юстиніану реалізовувати його плани стосовно повернення собі влади над регіоном. Потім вторгнення франків стали набувати все більше загарбницького характеру на свою користь. Королю потрібна була здобич, багато нових ресурсів для того, щоб платити своїм наблизеним, та стимулювати таким чином бажання служити державі.

Отже, між 565 і 568 рр. авари зустрілися з франками. Під проводом Баяна вони вдерлися на територію Тюрінгії, контрольовану франкською державою. Вони її нещадно громили і розорювали. Не відомо, чи залишилося би щось від місцевості, якби після млявих спроб опору нападникам король франків Сігісберт (Сігісберт I, Сігіберт – правив з 561 по 575 рр.), не здався і не пішов на поступки кочовикам. Між суперниками було укладено мирний договір, а короля захопили в полон.

Після того, як Баян зрозумів, що мир між народами міцно утвердився, він повідомив полоненому франкському правителю Сігісберту, що аварське військо страждає від голоду, і що його обов'язок як короля, до того ж, місцевого, полягає у наданні допомоги армії союзників. Баян попросив забезпечити його армію усім необхідним, а також запевнив, що пробуде на франкських землях не більше трьох днів, а потім відступить. Сігісберт одразу ж

наказав відправити аварам пшеничного борошна, овочів, овець та волів. Таким чином він викупив себе з полону, заплативши аварам гарну данину:

᾽Οτι ᾽Αβάρων καί Φράγκων σπείσαμένων πρός ἀλλήλους, καί τῆς εἰρήνης ἐμπεδώτατα ἐχούσης, ἐσήμηνεν ὁ Βαΐανός Σιγισβέρτῳ τῷ τῶν Φράγκων ἡγεμόνι οἷα λιμῷ πιεζομένης αὐτῷ τῆς στρατιᾶς, καί ὡς χρεῶν εἶη βασιλέα καθεστῶτα, καί πρός γε αὐτόχθονα, μή περιδεῖν στράτευμα ἔνσπονδον. Ἐφασκε δέ, ὡς, εἴγε ἐπιρρώσει τῶν ᾽Αβάρων τό στράτευμα τοῖς ἀναγκαίοις, οὐ πλέον ἢ τρεῖς ἡμέρας αὐτοῦ ἐνδιατρίψει, εἶτα ἀπαλλαγῆσεται. Ταῦτα ἐπειδή ἀπήγγελο τῷ Σιγισβέρτῳ, παραχρῆμα ὃ γε ἄλευρά τε ἔστειλε τοῖς ᾽Αβάροις καί ὄσπρια καί οἶς καί βόας.⁵⁹⁶

На цьому історія аваро-франкських взаємин не закінчилася. Забігаючи наперед, зазначимо, що саме франки відіграють вирішальну роль у житті Аварського каганату, поклавши кінець пануванню аварів на території Європи.

У Паннонії в середині VI ст. мешкало германське плем'я лангобардів. Вони вели постійні війни з іншим германським племенем гепідів, спорідненим з готами. У VI ст. вони мешкали за Дунаєм на верхній Саві і Тисі. У 539 р., після сутичок з ромеями, вони захопили м. Сирмій і переправились через Дунай. Гепіди перебували під постійним пильним наглядом візантійської влади, так само як і інші варварські народи, зокрема, й лангобарди, а також герули.

Ромейський імператор то сплачував їм данину в обмін за спокій на кордонах, то позбавляв цих виплат, то маніпулював ними в своїх інтересах, зіштовхуючи між собою тощо. Коли авари прийшли на ці землі, лангобарди скористалися нагодою попросити у них допомоги у боротьбі з гепідами на певних умовах:

⁵⁹⁶ Авари і франки уклали між собою союз. Коли мир утвердився, то Баян оголосив франкському гегемону Сігісберту що аварське військо страждало від голоду та що той, як король, до того ж місцевий, не може залишити без допомоги армію союзників. Він [Баян] повідомив, що якщо [франки] забезпечать військо аварів усім необхідним, то він не більше трьох днів там пробуде, а потім відступить.... – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos. P. 110

Ἵτι Ἀλβούιος ὁ τῶν Λογγιβάρδων μόναρχος (οὐ γάρ αὐτῷ ἀπέληγεν ἢ πρὸς Κονιμοῦνδον ἀπέχθεια, ἀλλ' ἐκ παντός τρόπου ᾤετο δεῖν καταστρέψασθαι τὴν τῶν Γηπαίδων ἐπικράτειαν) ταύτη το ἰπρέσβεις ἐξέπεμψεν ὡς τὸν Βαΐανόν, ἐς ὀμαιχιμίαν παρακαλῶν. Παραγενομένων δέ τῶν πρέσβεων, ἠντιβόλουν μὴ περιΐδεῖν σφᾶς ὑπὸ Γηπαίδων τὰ ἀνήκεστα πεπονθύτας, μάλιστα καὶ Ῥωμαίων τῶν ἄγαν ἐχθίστων Ἀβάροις συμμαχούντων τοῖς Γήπαισιν⁵⁹⁷.

Зокрема, в разі перемоги, лангобарди повинні були віддати аварам четверту частину своєї худоби, уся земля гепідів та половина здобичі від війни також переходила у володіння кочовиків. Ті погодилися, гепіди були нещадно розгромлені:

Ἐδίδασκον δέ, ὡς οὐ κατὰ τοσοῦτον πρὸς Γήπαιδας τὸν πόλεμον ἀναρρίψωσι, καθόσον Ἰουστίνῳ μαχήσονται, βασιλεῖ τῷ τῶν Ἀβάρων ἔθνει ἐς τὰ μάλιστα δυσμενεστάτῳ γε ὄντι, ὃς παρωσάμενος τὰς Ἰουστινιανοῦ τοῦ μητραδέλφου σπονδὰς πρὸς Ἀβάρους ἐκ πολλοῦ γεγενημένης τῶν εἰωθότων ἐστέρησε. Προσετίθεσαν δέ, ὡς. εἴ γε ἔσοιντο ἅμα Λογγοβάρδοις, ἀκαταμάχητοι γενήσονται πως, καὶ ὡς καταστρεφόμενοι Γήπαιδας τοῦ τε πλούτου σφῶν, ἔτι γε μὴν καὶ τῆς ἐκείνων κοινῆ κρατήσουσι χώρας, καὶ ὡς ἡ Σκυθία τό λοιπόν αὐτοῖς εὐήμεροῦσί γε ἐς αἰί, καὶ μὲν οὖν ἡ Θράκη αὐτὴ ἔσται εὐεπίβατος, καὶ ἀπλῶς ζύν οὐδενί πόνῳ ἐκ γειτόνων ὀρμώμενοι τὴν Ῥωμαίων καταδραμοῦνται, καὶ ὡς ἄχρις αὐτοῦ γε δὴ που τοῦ Βυζαντίου ἐλάσουσιν⁵⁹⁸.

⁵⁹⁷ Король лангобардів⁵⁹⁷ Алвуіс (він продовжував не любити Конімунда та всіма способами прагнув знищити правління гепідів), відправив послів до Баяна з пропозицією створити військовий союз. Посли, які прийшли, благали не залишати їх, коли від гепідів терпіли жахіття, особливо тому, що ромеї, які дуже вороже налаштовані до аварів, були у військовому союзі з гепідами. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos. P. 110

⁵⁹⁸ Вони доводили, що не так проти гепідів воюватимуть, як проти Юстина будуть битися, василевса, який до народу аварів був налаштований вкрай вороже. Він знехтував дружніми домовленостями аварів з Юстиніаном, його [Юстина] материним братом, і повністю позбавив їх того, що їм належало за звичаєм. Додали також, що авари разом з лангобардами стануть непереможними, а коли знищать гепідів, то захоплять їхнє багатство і разом заволодіють тією країною. А коли так їм буде щастити, то й у Скіфію і навіть у

Лангобардські послы зіграли на негативних почуттях аварів до візантійців, скориставшись обізнаністю в тому, що Юстин II відмовив їх у виплаті данини.

Натомість правитель гепідів Кунімунд ще на початку війни просив допомоги у візантійців у боротьбі з лангобардами, щоб захистити свої території і головне місто Сирмій. Проте, імператор не хотів цього робити і всіляко затягував відправку військ проти аваро-лангобардської об'єднаної армії. Звісно, відкрито втручатися у конфлікти між варварами ромеї не збиралися. Вони зазвичай застосовували інші дипломатичні тактики.

На прохання лангобардів Баян відгукнувся неабияким презирством і продемонстрував свою зневагу послам. Менандр дуже яскраво і емоційно передає цей сюжет:

᾽Οτι ὁ Βαίανός τούς τῶν Λογγιβάρδων πρέσβεις δεξάμενος ἐδόκει τούτους περιφρονεῖν, τῷ βούλεσθαί γε αὐτός κερδαλεώτερον θέσθαι ὡς αὐτούς τήν συμμαχίαν, καί πῃ μὲν τό μή δύνασθαι, πῃ δέ τό δύνασθαι μὲν προΐσχετο, μή βούλεσθαι δέ. Ἐυνελόντα δέ εἶπεῖν, ἅπαντα τρόπον ἀπάτης τοῖς δεομένοις ἐπισείσας ἔδοξε μὲν πείθεσθαι μόλις, οὐκ ἄλλως δέ ἢ εἰ τό δεκατημόριον τῶν τετραπόδων ἀπάντων, ὅσα παρά Λογγιβάρδοις ὑπῆρχεν, αὐτίκα κομίσειντο, καί ὡς, εἰ γένοιτο καθυπέρτεροι, ἡμισυ μὲν τῆς λείας ἔξουσιν αὐτοί, τήν δέ τῶν Γηπαίδων χώραν εἰς τέλεον⁵⁹⁹.

Погодившись за певних вищеназваних умов, авари погодилися допомогти у боротьбі з гепідами. Так, за підтримки війська Баяна, лангобарди знищили

Фракію вони зможуть увійти і відкрито й легко здійснювати напади з сусідніх земель на ромейські території та доходитимуть аж до Візантії. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos. P. 110
⁵⁹⁹ Баян, приймаючи послів лангобардів, давав зрозуміти свою зневажливість до них, бажаючи створення вигідного для себе союзу з ними, він повідомляв, що спершу може, потім не може та й не хоче. Одним словом, усіма способами застосовуючи хитрощі до тих, хто просив, нарешті погодився на їхні вмовляння, але за умови миттєвого отримання десятої частини усіх чотириногих, яких лангобарди мають. також якщо вони переможуть ворога, то половину здобичі віддадуть [аварам] та всі землі гепідів. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos. P. 111.

плем'я гепідів, їхнього вождя Кунімунда вбили, а решта вцілілих людей або розпорошилась серед населення каганату, або втекла до Візантії, де отримала прихисток і шанс на життя.

Навесні 568 р. лангобарди назавжди залишили територію Паннонії, поступившись нею аварам, адже такими були умови союзного договору, укладеному ними проти гепідів. Лангобарди рушили у Північну Італію, осіли там і створили королівство.

Зі свідчень візантійських авторів випливає, що Юстин змилювався над аварами і дозволив їм оселитися в Паннонії. Однак, як бачимо, ромейський імператор тільки офіційно закріпив те, що й без нього було вирішене. Візантії було вигідне знищення гепідів, з якими раніше були постійні суперечки за місто Сирмій – найважливіший стратегічний пункт на р. Саві. Відтепер Сирмій став наріжним каменем у стосунках з аварами.

Авари остаточно осіли в Паннонії і створили там своє державне утворення – каганат. Таке сусідство було дуже не до вподоби візантійцям, адже постійно існувала загроза розбійницьких нападів на провінції імперії. У 568 р. каган Баян відправив до Константинополя посольство:

Ἵτι ὁ Βαϊανὸς ὁ τῶν Ἀβάρων ἡγεμὼν ἐν βουλῇ ἐποίησατο πρεσβεύσασθαι καὶ περὶ σπονδῶν λόγους προσαγαγεῖν. Τὸν δὲ Βιταλιανὸν ἐζήτει χρυσίον οἱ παρασχεῖν, ὡς ἂν μὴ λεηλασία χρήσοιτο κατὰ δὴ τὸν τῆς ἐκεχειρίας καιρὸν⁶⁰⁰.

Віталіан був префектом Іллірії. Префект (у Візантії він почав називатися епархом) – один з вищих чиновників Візантійської імперії, міський голова. Посада була заснована 359 р. у Константинополі.

Аварського посла звали Таргітієм, він підготував цілу промову, в якій через перекладача Віталіана перераховував усі вимоги кагана. Окрім золота, авари просили виплачувати їм данину в точно таких кількостях, як Юстиніан давав колись кутрігурам і утігурам. Також вони хотіли контролювати м.

⁶⁰⁰ Баян, вождь аварів, прийняв рішення відправити послів і говорити про мир. Від Віталіана він прагнув золота, дозволяючи собі натомість не вимагати і не грабувати впродовж терміну перемир'я. – (Переклад – О.Ж.) Menander Protector. Ex. De leg Rom. 154-156.

Сирμίη. Іншою вимогою Баяна була видача гепіда на ім'я Уздібад. Аргументували послі свої вимоги тим, що це вони розгромили гепідів і ті тепер повинні їм належати:

Таύτη τοι καὶ ἔστειλε τὸν Ταργίτιον ὁ τῶν Ἀβάρων ἡγούμενος, ζύν τῷ καὶ Βιταλιανὸν τὸν ἐρμηνέα, τῷ βασιλεῖ λέξοντας ὥστε τό Σιρμιόν οἱ ἐνδοθῆναι, καὶ τὰ συνήθη χρήματα, ἃ Κουτρίγουροι καὶ Οὐτίγουροι πρὸς Ἰουστινιανοῦ ἐκομίζοντο βασιλέως, οἷα δὴ αὐτοῦ ἄμφω τὸ φύλω τούτω καθελόντος• πρὸς τοῖς καὶ Οὐσδίβαδον τὸν Γήπαιδα. Ἔφασκε γὰρ τοὺς Γήπαιδας ἅπαντας αὐτῷ ἀνήκειν, ἅτε δὴ καὶ αὐτοὺς πρὸς αὐτοῦ καταπολεμηθέντας⁶⁰¹.

Менандр наводить пряму мову аварського посла Таргітія. Це дуже цінний формат викладу матеріалу для дослідників, адже ми можемо не тільки дізнатися фактологічну інформацію, але й простежити емоційне забарвлення промови, прочитати між рядків, зрозуміти ставлення того, хто говорить до свого співрозмовника. Отже, вважаємо за необхідно навести тут весь фрагмент з промовою посла перед візантійським імператором:

«ὦ βασιλεῦ, πάρειμι σταλείς ὑπὸ τοῦ σοῦ παιδός• πατήρ γὰρ αὐτὸς ἀληθῶς Βαϊανοῦ τοῦ καθ' ἡμᾶς δεσπότη. Πέποιθα δὴ οὖν, ὡς ἐπιδείξασθαι προθυμηθείης τὴν περὶ τὸν παῖδα στοργὴν τῷ διδόναι τὰ τοῦ παιδός. Οὕτω τοίνυν ἐχόντων ἡμῶν, τάχα δὲ σοῦ καὶ ἡμῶν, ἄρα οὐχὶ παραχωρήσεις αὐτῷ τῶν γερῶν; Οὐ γὰρ ἐς ἀλλότριον οὔτε μὴν πολέμιόν τινα τὰ δοδόμενα μεταθήσεις σχεδόν• οὐδὲ μεταβήσεται τῶν παρεχομένων ἢ κυριότης, ἢ πάλιν εἰς σὲ ἀναδραμεῖται διὰ τοῦ παιδός, εἶγε παράσχοις αὐτῷ τὰ ἐφ' οἷς ἦκω, τὴν τε πόλιν τὸ Σίρμιον καὶ τὰ χρήματα κατ' ἔτος, ὅσα βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς τοῖς Κουτριγούροις καὶ Οὐτιγούροις ἐδίδου, Βαϊανοῦ τήμερον δεσπύζοντος τούτων γε δήπου τῶν ἐθνῶν. Ἔτι καὶ Οὐσδίβαδον τὸν

⁶⁰¹ Правитель аварів відправив Таргітія разом з перекладачем Віталіаном до василевса з розмовою про те, щоб віддали Сирμій і гроші, які кутрігури й утігури приймали від василевса Юстиніана. Обидва ж племені були розбиті, також [вимагав видати] й гепіда Уздібада. Він говорив, що усі гепіди належать йому, бо він розбив їх. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Ex. De leg Rom. 154-156.

Γήλαιδα καὶ τοὺς περὶ αὐτόν• οὐδὲ γὰρ περὶ τούτων ἀντερεῖ τις, ὡς οὐχὶ πεφύκασιν ἀνδράποδα Βαϊανοῦ⁶⁰².

Юстин надіслав письмову відповідь, яку зачитали перед посольством. Її можна охарактеризувати як жорстку і безкомпромісну відмову. Василевс категорично відмовився виплачувати аварам данину і видати біглих гепідів. З приводу міста Сирмія імператор зазначив, якщо вірити Менандру, іронічно і зверхньо: Ἀλλά τό Σίρμιον ἐγχειρίσωμεν βαρβάροις⁶⁰³.

Юстин звинуватив Таргітія у підступності його земляків, заявивши, що краще їх тримати за ворогів, аніж бути друзями. Після закінчення посольської місії Юстин наказав полководцю Вону готуватися до війни з каганатом. Менандр передає слова Юстина II також прямою мовою, яку ми не будемо наводити тут повністю. Після виголошення своєї промови імператор вдався до рішучих дій:

Τοσαῦτα εἰπὼν ὁ αὐτοκράτωρ, μεγαληγορία τα χρησάμενος πολλῆ, τῶν ᾿Αβάρων ἀφῆκε τοὺς πρέσβεις, πρότερον Βώνῳ τῷ στρατηγῷ ἐν γράμμασι πλεῖστα ἐπιμεμψάμενος, ὅτι γε ὅλως ὡς αὐτόν τοιάδε προΐσχομένους ἔστειλεν ἐς Βυζάντιον• πρὸς γε καὶ σημήνας ἔργου ἔχεσθαι καὶ πάντα τὰ πολεμιστήρια ὄργανα ἐπισκευάζειν, σαφῶς ἐπιστάμενον, ὡς ξυγκροτηθήσεται ὁ πρὸς ᾿Αβάρους πόλεμος καὶ μάλα αὐτίκα⁶⁰⁴.

⁶⁰² «О, василевсе, я прийшов до тебе як твій син, бо ти справжній батько для Баяна, нашого господаря. Переконаний же, що показуючи свою любов твоєму сину, подаруєш йому те, що тому належить. Тому, маючи приязнь між вами й нами, невже ти не надаси йому нагороди? Володіння дарунками не перейде ані чужому, ані ворогу, а повернеться до твого сина, якщо тільки даси те, за чим я прийшов: місто Сирмій і гроші, які кожен рік василевс Юстиніан давав кутрігурам і утігурам, бо тепер Баян, без сумніву, володіє цими народами. Ще й гепіда Уздібада і його людей: бо ніхто навіть не сперечатиметься, що вони народилися рабами Баяна». – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exs. De leg Rom. 154-156.

⁶⁰³ «Та хіба ж ми передамо Сирмій варварам?» – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exs. De leg Rom. 154-156.

⁶⁰⁴ Так говорив імператор, багато похваляючись, відпустив послів аварських, спершу полководцю Вону сильно дорікнувши за те, що взагалі їх вимагав відправити з Візантії; також наказав йому за діло взятися і приготувати усю

Прошло два роки з моменту останніх переговорів між аварами і ромеями.

У 570 р. Баян з військом знову підступив до м. Сирмія, але візантійському полководцю Вону вдалося відбити атаку і утримати місто. Після цього відбулись перемовини між сторонами, Баян знову надіслав послів для переговорів у Константинополь. Авари прагнули, щоб імператор визнав їх законними власниками захоплених земель за умови видачі заручників⁶⁰⁵.

᾽Οτι αὐθις οἱ Ἄβαραι πρεσβείαν ἔστελιαν ὡς Ῥωμαίους, καί περί ὧν πολλάκις, περί τῶν αὐτῶν ἐπρεσβεύοντο. Ὡς δέ οὐδέν ὑπήκουον οἱ Ῥωμαῖοι, (οὐ γάρ Ἰουστῖνον τόν αὐτοκράτορα ἤρεσκε,) τό τελευταῖον τοῦ Ἀψίχ ἐς πρεσβείαν ἐλληλυθότος, ξυνήρεσε Τιβερίῳ καί τοῖς περί τόν Ἀψίχ παρασχεθῆναι γῆν τούς Ῥωμαίους, ἵνα κατοικήζεσθαι μέλλοιεν οἱ Ἄβαραι, εἰ γε τῶν παρά σφισιν ἀρχόντων λήψονται τούς παῖδας ὀμηρεύσοντας⁶⁰⁶.

Юстин наполягав, щоб ними стали власні діти кагана, однак той, звичайно, відмовився і запропонував зробити заручниками представників знатних аварських родин, які цілком могли б виступати гарантами миру. Компромісного рішення не досягли, і імператор наказав почати військові дії проти аварів:

військову зброю, знаючи точно, що негайно розпочнеться війна з аварами. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Exс. De leg Rom. 154-156.

⁶⁰⁵Кулаковский Ю. А. История Византии. – Т. II. (518-602). – Санкт-Петербург: Алетейя, 1996. – С. 281.

⁶⁰⁶ Авари знову надіслали посольство до ромеїв, як неодноразово вже до них відправляли. Однак жодне з них ромеям не підійшло (імператорові Юстину не сподобалося). Нарешті прибув з посольством Апсіх. Під час перемовин між Тіверієм і Апсіхом було домовлено, що ромеї дають аварам місце для поселення, натомість собі беруть дітей архонтів⁶⁰⁶ у заручники. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos P. 114, 115.

Ἄλλα γάρ τῷ αὐτοκράτορι οὐ τι ἐδόκει τοῖς πράγμασι τῶν Ῥωμαίων εἶναι λυσιτελέσ• οὐκ ἄλλως δέ εἰρηνεύδεν ἔφασκεν, εἰ γε μή αὐτοῦ δήτα τοῦ Ἀβάρων ἡγουμένου λάβοι τῶν παίδων τινάς ἐς ὀμήρους⁶⁰⁷.

Так, у 570 р. почалася війна між ромеями і аварами, перемога в якій виявилася на боці кочовиків. Баян відправив до Константинополя посольство. В результаті переговорів був укладений мирний договір:

Ἵτι μετὰ τὴν νίκην τῶν Ἀβάρων, ἠττηθέντος Τιβερίου τοῦ στρατηγοῦ, μετὰ τὰς ξυνθήκας συνήρεσε πρεσβεύσασθαι ὡς τὸν Ῥωμαίων αὐτοκράτορα. Καί δή Τιβέριος ξυναπέστειλε τῇ πρεσβείᾳ Δαμιανόν ταξίαρχον, ἐσήμηνέ τε τῷ βασιλεῖ ἅπαντα τὰ ξυνεχθέντα, καί περὶ ὧν βαύλεται τό Ἀβαρικόν. Καί ἐσπείσαντο τελέως Ῥωμαῖοί τε καὶ Ἀβαροί⁶⁰⁸..

Для Візантії він виявився невідгідним і принизливим: ромеї мали щорічно виплачувати аварам данину у розмірі 80 тис. солідів щорічно. Однак, м. Сирмій залишилося у володінні імперії. Каган закрит на це очі, тому що в той період був зайнятий утвердженням своєї влади над слов'янами⁶⁰⁹.

У 577 р. (за іншими даними 579 р.) розпочалося нашествя слов'ян на візантійські території. Вони великою армією у 100 тис. чоловік перейшли Дунай і дійшли до Македонії, Фессалії. Там вони почали нещадно грабувати і розорювати міста і села. Імператор Тиверій не мав необхідної кількості військової сили, щоб вигнати варварів з провінцій імперії. Тому він вирішив просити допомоги у аварів, з якими Візантія досі дотримувалась миру. До кагана відправили послом Іоанна, з пропозиціями умовити аварів вдертися на

⁶⁰⁷ Але імператору такий стан речей здавався невідгідним для ромеїв. Він сказав, що піде на мир з аварами тільки у тому разі, якщо отримає в заручники деяких дітей самого гегемона [кагана]. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos P. 114, 115.

⁶⁰⁸ Після перемоги аварів, поразки стратега Тиверія, після погодження умов договору необхідно було відправити посольство до ромейського імператора. Тиверій відправив разом з послами Даміана, разіарха, щоб той сповістив василевсові про все, що відбулося й про бажання аварів. Врешті-решт мирні домовленості між ромеями і аварами були затверджені. – (Переклад – О.Ж.). Menander Protector. Excerpta de legationibus barbarorum ad Romanos P. 114, 115.

⁶⁰⁹ Кулаковский Ю. А. История Византии. – Т. II. (518-602)... С. 282.

території постійного проживання слов'ян з тим, щоб останні перекинули всі свої сили на захист власних земель і залишили Візантію у спокої.

Пропозиція імператора була на часі, бо Баян і сам вже давно хотів приструнити слов'ян, котрих вважав своїми підданими. Задовго до цих подій авари надсилали посольство до слов'ян з вимогою сплати ними данини кагану. Однак слов'янський правитель на ім'я Давріта відхилив їхні вимоги і вбив послів. Баян дізнався про це не одразу, а набагато пізніше. Тож, він вирішив помститися і покарати слов'ян. До того ж, авари сподівалися знайти велику здобич на слов'янських землях.

Тіберій відправив до аварів імперський флот, який перевіз 60 тис. воїнів через Дунай. Каган напав на слов'янські поселення, спалюючи їх, розорюючи поля, грабуючи майно. Але слов'яни не вступили з аварами в бій, а втекли і переховувались в лісах і печерах⁶¹⁰. Баян звільнив багато полонених візантійців, яких слов'яни тримали у рабстві.

За допомогою аварів ромеям не вдалося вибити слов'ян зі своїх територій. Вони там міцно утвердились і облаштували своє життя на нових землях. З цього моменту починається активне заселення Македонії і Фессалії слов'янським населенням.

Близько 579/580 року різко і не очікувано погіршилися відносини між аварами і ромеями. Напередодні посол від каганату Таргітій приїхав до Константинополя за традиційною данину. Все пройшло як завжди, дари він отримав без перешкод, по дорозі додому купив необхідні товари, які продавалися тільки на території імперії.

Здавалося, ніщо не могло порушити мир між союзниками. Проте, Баян отримав візантійські гроші, озброїв війська і відправив їх до Сирмія. Це місто, розташоване на берегах ріки Сави і на той час перебувало під контролем ромеїв, перешкоджало аварам просунутись на землі Фракії, Мізії та Малої

⁶¹⁰Литаврин Г.Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир: Сборник. – Москва, 1991. – С. 11.

Скіфії⁶¹¹. Війська Баяна розбили тут табір і почали будувати міст через річку. Одночасно з цим, по Дунаю спустилась ціла флотилія аварських кораблів і розташувалася по нижній течії р. Сави⁶¹².

Візантійці розцінили це як порушення мирних домовленостей. До аварів приїхав полководець на ім'я Сіф з вимогою пояснити свої дії. Баян пояснив, що він не порушував мир з ромеями, а з цих територій він збирається напасти на спільних ворогів – слов'ян, як і два роки тому. Для задоволення своїх планів йому потрібно збудувати міст і укріпитися на Саві поблизу Сирмія. Каган присягнув на вірність візантійському імператору, приніс клятву за своїми звичаями, а також запропонував поклястися на Євангелії, що було святом для ромеїв.

Однак, попри театралізовані й показові запевнення кагана у своїх благих намірах, василевс не вірив йому. У будівництві мосту через Саву він вбачав загрозу для Сирмія, а в подальшому і для імперії взагалі. Аварам не можна було довіряти, і ромеї це вже зрозуміли за всю попередню історію спілкування з ними. До Константинополя приїхав посол від кагана, який просив надати аварам у допомогу багато кораблів для переправи через Дунай⁶¹³. Він говорив, що необхідно пройти територією імперії, а потім перебити слов'ян, котрі спустошують ромейські землі.

Тіберій заявив йому, що вважає недоцільним будувати міст та нападати на слов'ян саме зараз. Він мотивував це тим, що слов'яни можуть бути небезпечними для самих аварів, адже тут їх можуть знайти тюрки, які давно прагнуть їх знищити. Імператор спробував задобрити послів багатими дарами і сподівався, що авари відмовляться від своєї ідеї. На зворотному шляху з Константинополя на території Іллірії посла вбили слов'яни.

Одразу ж потому, до столиці імперії відправили нового посла, який заявив, що Баян збирається у новий похід проти слов'ян, котрі образили аварів

⁶¹¹Мала Скіфія – територія між Чорним морем і нижньою течією Дунаю.

⁶¹²Кулаковський Ю. А. История Византии.– Т. II. (518-602)... – С. 321.

⁶¹³Литаврин Г.Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян... – С. 11.

нападом на посольство. Солах (так звали нового посланника) досить зухвало поводив себе з імператором, вимагав передачі аварам Сирмія, адже ромеї не в змозі надати місту допомогу. За планами аварів, Тиверій мав повністю відвести свої війська від міста, а також евакуювати місцеве населення та вивезти майно, залишивши тільки голі стіни. На що імператор заявив, що радше віддасть за кагана одну зі своїх доньок, аніж передасть аварам Сирмій.

Поки тривали перемовини, каган встиг добудувати міст і завершити повну блокаду Сирмія. Відтепер кардинально змінилася риторика аварів. Вони могли відверто заявити про свої справжні наміри стосовно міста на Саві. Облога Сирмія тривала протягом двох років. Після слабкого опору з боку ромеїв, які не мали достатньо військової сили для боротьби проти аварів, місто остаточно було підкорене варварами.

В процесі війни за Сирмій змінилася влада у Візантії. У 582 р. імператор Тиверій помер, залишивши по собі тільки двох малолітніх доньок, сина-спадкоємця він не мав. Тому незадовго до смерті він відкликав зі Сходу Маврикія і заручив його зі своєю старшою донькою. Незабаром він проголосив майбутнього зятя кесарем, а невдовзі, після того, як стан його здоров'я зовсім погіршився – своїм наступником – імператором.

На початку свого правління імператор Маврикій зосередив увагу на війні з Іраном. Проте, небезпеку з боку аварів саме тепер, у складний для імперії час, не можна було применшувати. У 583 р. Баян надіслав до Константинополя посольство з вимогою доплатити до вже існуючої данини у 80 тисяч номісм ще 20 тисяч. Новий імператор змушений був відмовити кагану. По-перше, усі ресурси були кинуті на війну, а по-друге, він розумів, що апетити варварів будуть зростати зі збільшенням подачок.

Отримавши відмову у задоволенні своїх вимог Баян зі своїм військом вдерся на територію імперії і захопив м. Сингідон, котрий виконував роль головного стратегічного пункту на північному кордоні Візантії після падіння Сирмія. Потім авари просунулися далі, перейшли Балкани і прагнув йти вглиб

імперії. Маврикій прислав до нього своїх посланників для мирного вирішення проблеми, щоб не допустити подальшого вторгнення аварів.

Баян прийняв послів дуже неввічливо, почав грубо погрожувати знищенням Довгої стіни – головного зовнішнього захисного муру Візантійської імперії. Дійшло навіть до того, що каган збирався вбити посланців. Однак, його радники не дали порушити норми міжнародного права. Очевидно, авари отримали від ромеїв гарний викуп, тому що не пішли далі на імперію, а повернулися назад. Усі зруйновані ними міста і укріплення на Дунайському кордоні були швидко відновлені і потім ще довго служили захистом для імперії⁶¹⁴.

У 584 р. візантійський імператор відправив до Аварського каганату послів з метою поновити колишній мирний договір на тих самих умовах. Він дуже потребував підтримки аварів у ситуації зростаючої агресії з боку слов'ян. Але Баяна вже не влаштовували попередні умови, тепер він хотів більшого. Він відпустив посла, але відправив разом з ним свого Таргітія до імператора з проханням збільшити розмір данини. Маврикій розумів, що у випадку відмови, авари розпочнуть війну, тому він пішов на поступки і збільшив щорічні виплати аварам до 100 тис. номісм.

Мир між аварами і ромеями протримався недовго. Незабаром війська кагана вдерлися на територію імперії, розорили Мезію і Скіфію.

У 587 р. візантійська армія розгромила аварські війська поблизу Адріанополя. На деякий час Баян притих, відновлював і накопичував сили і вже у 592 р. здійснив новий похід на імперію⁶¹⁵. Почалося все з того, що у 591 р. була зроблена пауза у візантійсько-перській війні. Ромеї уклали мирний договір з Сасанідами, і цим розв'язали собі руки у боротьбі зі слов'янами, що лізли на Балкани. Почалася велика воєнна кампанія проти слов'ян.

Маврикій зосередив війська поблизу Доростолу. Командував ними талановитий стратиг Пріск. Баяну не сподобалося таке сусідство поблизу своїх

⁶¹⁴Кулаковський Ю. А. История Византии. – Т. II. (518-602)... – С. 361.

⁶¹⁵Груссе Р. Империя степей... – Т. 1. – С. 172.

володінь і він висловив невдоволення діями візантійців. Проте, імператор запевнив його в тому, що аварам не буде заподіяно ніякої шкоди, а війська висунуті проти слов'ян.

Запекла боротьба тривала досить довго, Пріску вдавалося не тільки стримувати атаки ворога, але й відчутно підірвати його сили. Багато слов'ян були захоплені в полон. Цим скористались авари, котрі під приводом того, що слов'яни є їхніми підданими, вимагали видати їм полонених.

Мудрий полководець Пріск вирішив не псувати стосунки з каганом, розуміючи, що візантійські війська ослаблені і виснажені тривалими війнами і не мають резервів для боротьби ще й з аварами. Але його солдати не зрозуміли такого вчинку і зчинили бунт, який швидко був вгамований Пріском. Проте, імператор не зрозумів тонкого тактичного ходу стратига і усунув його з посади, а на його місце поставив свого брата Петра.

Баян скористався проблемами у візантійській армії, оцінив реальні сили ромеїв і вирішив разом зі слов'янами вдертися у Фракію і Македонію. Однак, візантійське військо відбило атаку і перейшло у наступ. Вирішальна битва відбулася 601 р. на берегах річки Тиси. Аваро-слов'янське військо потерпіло поразку. Багато слов'янських воїнів втопилися в річці. Зважаючи на великі втрати, анти змушені були піти на укладення миру з Візантією.

Кагана це розлютило і він вирішив покарати зрадливих слов'ян і знищити їх доценту. Очевидно, це йому вдалося, бо після 602 р. в джерелах ніде немає згадок про антів. Звісно, що перебити всіх представників племені було нереально, ймовірно, частина розפורшилась по території регіону, асимілювалась з іншими слов'янськими племенами тощо.

У тому ж році у Візантії змінилась влада: в результаті державного перевороту на зміну імператору Маврикію прийшов Фока. Розпочався період внутрішньо і зовнішньополітичної смути в країні. Цим скористалася Персія і відновила війну з ромеями. Наступному імператору Іраклію, занятому боротьбою з Іраном, довелося миритися з заселенням варварами Балканського півострова.

У 626 р. аварський правитель в союзі з персами взяв участь в осаді Константинополя. В цей час у столиці залишився тільки один гарнізон, бо імператор з великим військом перебував у Малій Азії, повертаючись з перського походу. Каган на чолі об'єднаного 30-тисячного війська (до його складу окрім аварів увійшли гепіди, слов'яни і болгарські племена). Їм допомагали перси, котрі розташувались на азіатському березі Босфору. Їхньою метою було не впустити імператорську армію в Константинополь.

Перша атака на місто була відбита його мешканцями. Осадники взяли стіни міста у подвійне кільце. У першому колі стояли легкоозброєні слов'янські воїни, а за ними вже йшли авари. З моря йшло підкріплення зі слов'янських та іранських кораблів.

Каган відправив посла до городян з запитанням, який викуп ті готові заплатити за право залишитися живими. Однак, константинопольці відмовились від переговорів про викуп і виявили готовність захищати своє місто до смерті. Цей штурм Константинополя аварами також закінчився невдало, нападники були розбиті.

Через місяць до аварів прибуло підкріплення. Але й це не врятувало їх від поразки. Магістр Вон, командувач константинопольськими військами, дізнався про наміри кагана йти на вирішальний штурм з моря. Він висунув їм на зустріч ромейську флотилію, яка нещадно громила ворожі кораблі. На допомогу Вону імператор прислав вірменський військовий загін. Коли жителі столиці побачили, що морські війська перемагають, вони відкрили ворота і почали добивати вцілілих варварів. Розгром аваро-слов'яно-перської армії довершила буря, що розігралася на морі під кінець вирішальної битви.

Після невдалих перемовин з Воном, на які покладалися сподівання виторгувати умови вигідного миру, каган віддав наказ відступати. На шляху додому залишки колись могутнього об'єднаного війська спіткала епідемія. Тих слов'янських воїнів, що вціліли після битви, аварський правитель наказав стратити. Цей вчинок, як і інші чинники, призвів до розпаду союзного війська, з

якого вийшли обурені слов'яни. Не маючи підтримки, каган також був змушений відвести свої війська від столиці Візантії.

Поразка аварів у битві за Константинополь стала сигналом для народів каганату до повстання проти їхнього панування. Поступово слов'яни, болгари та інші племена, що входили до складу Аварського каганату, позбулися залежності від влади кагана.

Не менш важливими, а можливо й найбільш небезпечними суперниками аварів після ромеїв були франки. На початку VIII ст. вони намагалися встановити між собою союзницькі відносини. У 780 р. авари відправили до королівства послів, потім відбулося франкське посольство до каганату. Однак, це не вирішило проблеми. У 788 р. баварський князь попросив аварського правителя підтримати його у боротьбі проти франків. Той погодився і об'єднані війська рушили на королівську армію. Але перемога виявилася на боці франків, противники були розбиті дощенту⁶¹⁶.

Франкський король Карл вирішив помститися зрадливим аварам. Він укріпив свої міста і рушив війною на каганат. У 791 р між сторонами почалась велика війна, перемогу в якій здобули франки тільки завдяки спільним військовим діям зі слов'янами. Авари були дощенту розгромлені, а каганат пограбований так, що для вивозу здобичі знадобилася велика кількість возів. Після цих подій Аварський каганат швидко розпався. До військової поразки додалися внутрішні чвари, в результаті яких зрештою було вбито самого кагана. Отже, колишні союзники аварів франки відіграли вирішальну роль у житті аварів.

Отже, авари за всю свою коротку історію не змогли створити повноцінної держави в класичному розумінні цього терміну: з єдиною політичною системою, сильною державною армією, єдиною чітко визначеною територією. Саме тому вони досить швидко і втратили контроль над завойованими народами і вплив на підкорених ними народів.

⁶¹⁶Лукина С.Г. Аваро-франкские отношения VIII-IX вв... – С. 60-66.

Синкретичне штучно утворене державне утворення трималось на поєднанні двох складових – кочових елементах, які склались з таких тюркомовних номадів як кутрігури, болгари тощо, та іншій, протилежній, землеробській системі господарювання, яка була представлена в Аварському каганаті переважно слов'янськими народами. Цей конгломерат лежав в основі аварського державного об'єднання. Однак, ні про яку справжню державу у даному контексті говорити не можна.

Російська дослідниця аварів і Аварського каганату Світлана Лукіна висуває припущення, що якби кочові правителі не прагнули до постійних нападів на Візантійську імперію та на інші країни Заходу, зокрема, на королівство франків, то, можливо каганат згодом би перетворився на справжню державу з усіма, притаманними їй атрибутами і функціями⁶¹⁷. Але провоковані аварами франки не допустили цього розвитку, розгромивши державне утворення, засноване тюркомовними номадами ще в середині VI ст.

Авари, які і всі інші кочові тюркомовні народи епохи середньовіччя, справили значний вплив на формування Європи. Феномен аварів полягав у тому, що навіть на чужій території, під впливом великої кількості племен та народів, які за способом життя, віруваннями, ментальністю, типом господарювання настільки відрізнялись від кочовиків, вони не змішались, не втратили своєї ідентичності.

Авари мешкали в Європі близько двох з половиною століть. Природа європейських аварів демонструє традиційність і консервативність кочових суспільств – життя за рахунок завоювання, грабіжницьких набігів, підкорення населення з іншим типом господарства (землеробів і ремісників) та постійних пошуків нових пасовиськ для своєї худоби. Не дивно, що їхнє державне утворення не стало сильною, потужною традиційною державою, імперією в європейському розумінні цього терміну. По перше, вони не мали чітких

⁶¹⁷ Лукина С. Г. Аварский каганат в системе социополитических этнокультурных процессов эпохи раннего средневековья. – Автореферта диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ижевск, 2006. – С. 22.

кордонів, по друге – кочовики на мали бажання змінюватись, пристосовуватися до нових реалій, використовувати нові можливості.

Територія Центрально-Східної та Південної Європи постійно перебувала під пильною увагою кочовиків. На зміну аварам прийшли нові племена, створювались нові кочові держави. Степи Причорномор'я, Приазов'я, Подунав'я ще довго потому будуть об'єктом експансії варварів зі Сходу.

Свідчення Менандра Протектора стосовно аварів значною мірою є унікальними. Він описував їхні взаємини з візантіяцями, базуючись на інформації з посольських місій. Об'єктивності суджень дозволяє досягти описання стосунків аварів і іншими народами, зокрема, з так званими західними варварами – франками.

ВИСНОВКИ

Висновки дисертаційного дослідження формуються на основі власного перекладу окремих фрагментів твору Менандра Протектора.

1. В результаті аналізу писемних джерел переважно грекомовних ранньосередньовічних авторів виявлено, що джерельна база дослідження історії взаємин Візантійської імперії і кочового варварського світу початку раннього середньовіччя є інформативною, повною і доступною для розробки теми дисертаційного дослідження. Працю Менандра Протектора, яка є основним джерелом для дослідження нами взаємин Візантії з кочовими тюркськими народами Євразії, інформативно доповнюють свідчення інших ранньовізантійських істориків і хроністів. Серед них особливо виділяються роботи Прокопія Кесарійського, Пріска Панійського, Агафія Міринейського, Йордана тощо. В контексті ментальних традицій сприйняття варварів греко-римським суспільством ми зверталися до праць грецьких та римських авторів попередніх епох. З урахуванням критичного підходу до аналізу усього використаного наративу джерел, ми змогли прояснити певні спірні моменти, висвітлені у Менандра. Стан наукової розробки тематики дисертаційної роботи цілком дозволяє досліджувати взаємини імперії ромеїв з новоутвореними державними осередками зовсім інакшого типу. Наукові праці, присвячені внутрішньо та зовнішньополітичній історії Візантії, почали з'являтися ще в другій половині XIX ст. Звернення до етнічної історії народів південного Алтаю почалося наприкінці XIX – початку XX ст. Інтерес до вивчення тюркських державних утворень був започаткований археологами, а з введенням в обіг та переклад китайських наративних джерел зросла й розширилась тематика досліджень. У другій половині XX – на початку XXI ст. з'являються роботи з історії військової справи давніх тюрків, праці, присвячені аварам на Європейському континенті тощо. Теоретико-методологічним принципом, котрий ліг в основу дослідження, ми обрали світсистемний підхід. Візантійська

імперія – як основне цивілізаційне ядро та її варварська периферія. Кочовий світ раннього середньовіччя не міг існувати окремо від осілого цивілізаційного ареалу. Саме тому правителі тюркських держав майже одразу почали пошуки дипломатичних контактів з двома великими імперіями регіону – Сасанідською Персією та Візантією. Серед основних методів виділяємо історизм у висвітленні епохи, в яку жив, творив та описував Менандр Протектор. Принцип об'єктивізму застосований в аналізі джерел та інтерпретації інформації стосовно висвітлення ромеями кочовиків. Основні засади теорії суспільних формацій дозволили визначити рівень розвитку суспільств на різних стадіях їх розвитку, зокрема, кочового. В процесі написання дисертації активно застосовувався історико-порівняльний метод та метод історичних реконструкцій, особливо там, де не вистачало об'єктивних джерельних даних. Дослідження проводилось з урахуванням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, дедукції та індукції.

2. Висвітлено період історії Візантії другої половини VI ст. Період від кінця першої чверті і до самого кінця століття малодосліджений в контексті зовнішньополітичної історії Візантії. Особливо це позначилось на висвітленні кочових імперій, які постали саме в середині VI ст. і одразу ж почали провадити свою зовнішню політику, заявляючи про себе як про повноправних гравців на політичній арені євразійського регіону. Кочовий світ євразійських степів епохи раннього середньовіччя невід'ємно пов'язаний з Візантійською імперією. Середина VI ст. стала найбільш заплутаним і загадковим періодом у зовнішній політиці імперії. Ромеям довелося зіткнутися з новими варварськими державами, котрі постали на сторичній арені у 50-х рр. VI ст. й дуже швидко вийшли на рівень міжнародних комунікацій з навколишнім світом.

3. Здійснено аналіз усіх наявних відомостей про життя Менандра Протектора. Визначено, що свідчень про його життя дуже мало, тому що сам він написав про себе лише кілька речень, а його сучасники зовсім нічого про нього не згадують. Однак, ми дослідили і співставили між собою усі редакції збережених фрагментів його праці, котра не дійшла до нас у повному обсязі, а

також переклади на інші мови, здійснені впродовж XIX – XX ст. Враховуючи усі відомості про епоху, в яку жив Менандр, а також аналіз його праці, ми змогли здійснити переклад тих окремих фрагментів, в яких йдеться про посольські місії між ромеями і тюркськими кочовими народами. І вже на основі цього перекладу нам вдалося висвітлити взаємини між державами візантійців і тюрків та візантійців і аварів;

4. Простежено ментальні основи ранньовізантійського суспільства в контексті сприйняття кочових варварів. Здійснено екскурс в історію задля вивчення досвіду сприйняття кочових народів греками, римлянами й візантійцями. Визначено, що традиції сприйняття «варварів» візантійцями тягнуться своїм корінням в сиву давнину. З самих перших зіткнень з чужинцями (не-греками) еллінський світ мав своє чітке сприйняття «варварів» як інших, відмінних від них самих, людей, часто як ворогів. З часом погляди еволюціонували в залежності від ситуації: подекуди чужинців використовували заради вигоди. Звернення до історії ставлення до «варварів» протягом усього античного періоду, що знайшло своє відображення в творах грецьких і римських авторів, відчутно позначилося й на поглядах Менандра. Тож, при всій спробі об'єктивного викладу подій, автор ретранслює притаманний ромеям суб'єктивний погляд на довколишні народи. У даному випадку – на північних кочовиків, які намагалися заявити про себе, як про повноправних гравців на політичній арені в регіоні.

5. Досліджено сприйняття ромеями тюрків та їхньої держави з кардинально протилежним ромеями способом мислення, менталітету і життєвого устрою. Перші згадки про тюрків – кочовиків з Південного Алтаю – містяться саме у творі Менандра Протектора. Інформація, що міститься у тих фрагментах його праці, котрі дійшли до нашого часу, насправді унікальна. Базований на офіційних документах опис посольських місій між Великим Тюркським каганатом і Візантійською імперією дуже інформативний, незважаючи на свій невеликий обсяг. Не має аналогів опис Менандром подорожі Земарха на Алтай, у ставку тюркського кагана, а також зворотній

шлях додому. Гідроніми, топоніми і етніміми, що зустрічаються у праці, дозволяють прослідкувати точний шлях від політичного центру давніх тюрків до Константинополя, котрий з'єднав два світи, два цивілізаційні виміри – кочовий азіатський і осілий європейський;

6. На основі аналізу фрагменту праці Менандра про посольство тюрків до персів доведено, що з самого початку створення каганату, тюрки намагаються виходити на міжнародний рівень спілкування. Сасанідський Іран було обрано не випадково, в основі налагодження комунікацій між державами лежав економічний аспект. У согдійців, котрі були у складі каганату і вважалися найкращими торговцями в регіоні, було багато шовку, який потрібно було реалізовувати. Тож, Персію розглядали як один з найпотужніших торговельних партнерів і ринків збуту шовку та продукції з нього. Коли місія провалилася, тюрки звернули увагу на Захід, тобто іншу найбільшу імперію середземноморського та європейського регіону – Візантію. В процесі опису деталей посольства, Менандр чітко відображує ставлення саме ромулів до персів. Одвічна боротьба двох імперій у VI ст. набула свого апогею. Кочовики в цій ситуації опинились розмінною монетою в суперництві між двома імперіями. В основі ворожнечі лежав економічний чинник, в першу чергу, торговельний, а головним товаром традиційно був шовк та вироби з нього. Після провальної дипломатичної місії тюрків до сасанідів, согдійські купці, які перебували в наближенні до кагана і нерідко радниками правителя, ініціювали посольство до Константинополя. Головна ідея полягала у заключні договору про дружбу і торгівлю. Тюркам, по перше, необхідно було заручитись підтримкою величної імперії у протистоянні з персами, по друге, візантійські ринки були ще більш привабливими, аніж персидські. Сасаніди мали налагоджені караванні шляхи і мали шовку в достатку, користуючись монополією на його продаж в регіоні. Це було дуже невигідним Візантії через високу ціну і залежність від персів. Ромулі прийняли пропозицію тюрків, переслідуючи власні інтереси, прагнучи використати останніх у своїх зовнішньополітичних справах стосовно Ірану.

7. Спираючись на відомості Менандра, доповнені іншими джерелами та науковою літературою, досліджено шлях візантійського посольства під проводом Земарха до держави тюрків. Опис перебування ромеїв у ставці тюркського кагана дозволив дослідити побут, господарське життя, релігійні вірування, внутрішньополітичний устрій тюрків у каганаті. Подана Менандром інформація про Великий Тюркський каганат є унікальною, тому що жодних згадок про Південний Алтай та державу тюрків у візантійських авторів не зустрічалось. Менандр першим не тільки згадує про них, але й детально описує. Інформація письменника є достовірною і об'єктивною, що пізніше підтверджено археологічними розкопками, проведеними на півдні Алтаю в другій половині XIX ст. Автор користувався матеріалами посольських місій, описаних прямими учасниками подорожі. Хоча прямих доказів цього у нас немає, ми можемо дозволити собі стверджувати це, базуючись на самому тексті праці Менандра. На основі всебічного аналізу окремих фрагментів праці Менандра ми дослідили сприйняття тюркських народів візантійцями. Суб'єктивний погляд у даному контексті відіграє значну роль з огляду на те, що ми можемо таким чином простежити ставлення ромеїв до новоутворених державних об'єднань з кардинально відмінною від їхньої системою як політично-економічних, так і життєво-ментальних цінностей;

8. з'ясовано інформативність і повноту відомостей візантійських письменників про аварів в контексті активних комунікацій і основних аспектів взаємодії цього народу на теренах Європи з Візантійською імперією в середині VI ст. Для кращого розуміння геополітичної ситуації в південноєвропейському регіоні досліджено причини появи аварів на кордонах Візантії та висвітлено перші спроби дипломатичних контактів між державами. На основі свідчень ранньовізантійських джерел, у тому числі й праці Менандра, визначили місце і роль аварів у міжнародній взаємодії на теренах Європи середини VI ст. Згідно з ранньовізантійськими джерелами, авари, потерпаючи від переслідувань алтайськими тюрками, втекли від них на територію Європи і створили в Паннонії своє власне велике політичне утворення. Питанню етногенезу цих

тюркомовних кочовиків присвячено багато досліджень, однак ця тема не розкрита в історіографії в повній мірі. Про походження аварів писали ще ранньовізантійські автори, висуваючи різні, подекуди легендарні версії. Аварський каганат став синкретичним державним утворенням, зосередженням конгломерату різних народів і племен під управлінням кочових тюркомовних аварів. Великий відсоток у державі становило слов'янське населення.

9. висвітлено усі наявні відомості про аварів у Менандра, проаналізовано ставлення ромеїв до кочовиків. Авари у Менандра займають достатньо великий обсяг його праці. Описуючи їх як вже знайомий ромеям народ, він також пов'язує свою розповідь про аварів з посольствами від Аварського каганату і візитами у відповідь. Поряд з аваро-візантійськими, доволі складними взаєминами, Менандр не може не згадати інших учасників тогочасних міжнародних відносин. Мова йде про «варварські» (у термінології Менандра) народи західної частини Європи – франків, гепідів, лангобардів тощо. Фрагменти, котрі стосуються аварів у Менандра, дозволяють подивитися на останній етап Великого переселення народів в усьому розмаїтті взаємин окремих етносів (як західних осілих германців, так і східних азіатських кочовиків) не тільки з Візантією, але й між собою.

Дуже важливим моментом, на якому ми прагнули акцентувати увагу у процесі роботи над дисертацією, став саме суб'єктивний погляд візантійського придворного письменника на відносно нових і малознайомих в імперії тюркомовних кочовиків, котрі дуже стрімко з'явилися у політичній орбіті Візантії, створили потужну державу, та стали певною мірою конкурентами великих держав раннього Середньовіччя. Як би не намагався Менандр об'єктивно і беземоційно описувати історію дипломатичних взаємин тюрків і аварів з ромеями, все ж таки, у тексті простежується певний світогляд прошарку освічених і заможних римлян-ромеїв, виразником якого і був автор твору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

ДЖЕРЕЛА:

1. Ammianus Marcellinus. History, Volume III: Books 27-31. Excerpta Valesiana. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 331. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1986. 602 p.
2. Annales regni Francorum // MGH. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannover, 1895. Vol. 6. 204 p.
3. Excerpta historica iussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta / Ed. C. de Boor. Berlin, 1903. T. 1: Excerpta de legationibus. P. 606-976.
4. Fragmenta Historicorum Graecorum. Volumen Quartum. / Collegit, disposuit, notis et prolegomenis illustravit Carolus Mullerus. / Editore Ambrosio Firmin Didot. – Parisii, 1851. 872 p.
5. John of Ephesus. II // Lives of the Eastern Saints / E. W. Brooks. – Paris: Firmin-Didot, 1924. – 834 p
6. John of Ephesus. I // Lives of the Eastern Saints / E. W. Brooks. – Paris: Firmin-Didot, 1923. – 854 p.
7. Menander Protector. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. – Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. – Bonnae, 1829. P. 280-444/
8. Menandri. Exc. Deleg. Rom. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. – Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. – Bonnae, 1829. P. 343-426.
9. Philostorgius. Historia Ecclesiastica. // PG. P., 1858. – LXV. – Col. 459-638; Philostorgius. Kirchengeschichte. / Philostorgius. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen. – Berlin, 1981. 340 p.

10. Priscus Panites. // *Fragmenta historicorum Graecorum*. Vol. 4. Paris, 1841-1883. P. 69-110
11. Zosimus. *Historia nova*. / Ed. F. Paschoud. Zosime. *Histoire nouvelle*. – Vols. 1-3.1. Paris, 1971. 416 p.
12. Αποσπασματία της Μενάνδρου ιστορίας εκ του Σούδα. // Menander. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / Ed. B.G. Niebuhrii. – Pars I.: Dexippi, Eunarii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis *Historiarum Beliquiae*, Procopii et Prisciani *Panegyrici*. – Bonnae, 1829. P. 438-444.
13. Агафий Миренейский. О Царствовании Юстиниана. / Пер., статья и примечания М.В. Левченко. – М.-Л., 1953. – 221 с.
14. Аммиан Марцеллин. Римская история. / Пер. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни под ред. Л. Ю. Лукомского. // СПб, 2000. – 576 с.
15. Дионисий Александрийский (Периэгет). Описание Ойкумены. / Вступительная статья, перевод и комментарии Илюшечкиной Е.В. // *Вестник древней истории*. – № 4. – Москва. 2005. – С. 214-231.
16. Зосим. Новая история. [Перевод, комментарий, указатели Н.Н. Болгова] – Белгород, 2010. – 344 с.
17. Йордан. О происхождении и деяниях Гетов. / Перевод и комм. Е. Ч. Скржинской. – СПб., 1997. – 946 с.
18. Клавдий Птолемей Руководство по географии // *Античная география*. / Сост. проф. М. С. Боднарский. – Москва, 1953. – С. 281-323.
19. Левинская И.А., С.Р. Тохтасьев. Менандр Протектор. // *Свод древнейших письменных известий о славянах*. – Том I (I–VI вв.) – Москва, 1994. – С. 311–356.
20. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. / В переводе с греческого Оболенского В.И. и Терновского Ф.А. – Москва, 1884. – 370 с.
21. Маврикий. Тактика и стратегия. – СПб., 1903. – 241 с.

22. О стратегии. Византийский военный трактат VI века. / Изд. подг. В.В. Кучма. – СПб., 2007. – 160 с.
23. Приск Панийский. Готская история. // Вестник древней истории, № 4. – 1948. – Перевод В. В. Латышева. С. 675—698.
24. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках. / Пер. С. П. Кондратьева. – М., 1996. – 167 с.
25. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. / Перевод, статья, комментарии А. А. Чекаловой. – М., 1993. – 570 с.
26. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами, вандалами и готами. Перевод с греческого Спиридона Дестуниса. – Ч. 1 – СПб., 1876. – 708 с.
27. Сокращение «Церковной истории» Филосторгия. // Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах. – Т. 1, Кн. 1-6. – Рязань, 2004. – С. 360-441.
28. Феофилакт Симокатта. «История». / Отв. ред. Н. Пигулевская. – М., 1957. – 224 с.
29. Церковная история Эрмия Созомена Саламинского. – Кн. 9, гл. 5. – СПб., 1851. – 670 с.
30. Эвнапий Сардиец. История. // Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец. / Пер. Г. С. Дестуниса. – СПб., 1 860. С. 62-143.

ЛИТЕРАТУРА

31. Авенариус А. Авары и славяне. Держава само. // Раннефеодальные государства и народности: Южные и западные славяне VI-XII вв. – Москва, 1991. -С. 26-37.
32. Алексеев С. В. Славянская Европа V-VI вв. – Москва, 2005. – 416 с.

33. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности. // Живая старина, 1896. - Вып. III-IV. – С. 277-456.
34. Артамонов М. И. История Хазар. – Ленинград, 1962 – 523 с.
35. Астериос Г. Юстиниан Великий - император и святой. – Бальмонт, Массачусетс, 1982. – 448 с.
36. Афанасьев, Г. Е. Донские аланы: социальная структура алано-ассо-буртасского населения в бассейне Среднего Дона. – Москва, 1993 – 184 с.
37. Бартольд В. В. Работы по исторической географии. // Сочинения. – Т. 3. – Москва, 1965. – 713 с.
38. Бартольд В. В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века. // Сочинения. – Т. III. - М., 1965
39. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. // Сочинения. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов - М., 1968. – С. 19-195.
40. Бартольд В.В. Сочинения. – Т. V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов – М., 1968. – 759 с.
41. Бгажба О. Х., Лакоба С. З. История Абхазии. С древнейших времен до наших дней. – Сухум: 2007.
42. Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. – Л., 1951. – 256 с.
43. Бернштам А. Н., Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая, М. – Л., 1952. – 348 с.
44. Бибиков. М.В. Историческая литература Византии. – СПб., 1998. – 315 с.
45. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. I. – Москва-Ленинград, 1950. – 382 с.
46. Бромлей, Ю. В. Среднее Подунавье в VI IX вв.: Авары. Славяне. Падение Аварского каганата // История Венгрии. – М., 1971. - Т. 1. -С. 74-86
47. Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – Москва, 2000. – 544 с.

48. Буданова В.П. Великое переселение народов: Этнополитические и социальные аспекты. – СПб.: Алетейя, 2011. – 337 с.
49. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – Санкт-Петербург, 2001. – 416 с.
50. Вальденберг В.Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства – СПб., 2008. – 536 с.
51. Васильев А.Н. История Византийской империи. Время до крестовых походов (до 1081) – М., 2000. – 968 с.
52. Васильевский В.Г. Византия и печенеги, т. 1. - СПб., 1908. – 401 с.
53. Васютин С. А. Социально-политическая организация кочевников Центральной Азии поздней древности и раннего средневековья (отечественная историография и современные исследования). – Барнаул, 2009. – 400 с.
54. Величко А. История византийских императоров. В 5 томах. – Т. 2. – М.: Вече, 2012. – 343 с.
55. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. – Москва, 1946. – 292 с.
56. Гавритухин, И. О. Хронология «среднеаварского» периода. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. -Т. 2.-С. 44-159
57. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. – Ленинград, 1979. – 217 с.
58. Гаркавец А.Н. Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А.Н. Гаркавца. – Алматы: Баур, 2005. – 1034 с.
59. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Книга 1. - Душанбе, 1989. – 371 с.
60. Генинг, В. Ф. Проблема происхождения венгров. // Советская археология – 1977. – №1. - С. 23-35.
61. Геффкен И. Из истории первых веков христианства / Под ред. В.В. Битнера. – Санкт-Петербург, 1908. – 88 с.
62. Гийу А. Византийская цивилизация. – 2005. – 552 с.

63. Груссе Р. Империя степей. Атилла, Чингисхан, Тамерлан. – Т. 1. – Перевод с франц. Х.К. Хамраева. / Сост. Б. М. Сужиков. – Алматы: «Санат», 2005. – 289 с.
64. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва, 1993. – 536 с.
65. Гурбич О.С. Теоретичні засади світ-системного аналізу / О.С. Гурбич // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х. : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 912: сер. «Питання політології», вип. 17. – С. 42 – 48
66. Дашков С.Б. Цари царей – Сасаниды. Иран III-VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях. – Москва, 2008. – 356 с.
67. Дворецкая И. А. Западная Европа в V-IX вв. – Москва, 1990. – 323 с.
68. Дейвіс Н. Європа. Історія. – Київ, 2012. – 496 с.
69. Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. – Ростов-на-Дону, 1997. – 576 с.
70. Джонсон Б. Омріяний Рим. / Переклад з англ. Б. Превіра – Харків, 2020. – 256 с.
71. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке. –СПб., 1908. – 687 с.
72. Дьяков В.Н. Начало политического кризиса Римской империи (180-235 гг.) // Уч. зап. МГПИ. – Москва, 1957. – Т. 104. – Вып. 5. – С. 32-58.
73. Дюшен Л. История древней Церкви. – Москва, 1912. – 446 с.
74. Жданович О. Авари та їх взаємини з Візантійською імперією у праці Менандра Протектора. // Мовні і концептуальні картини світу. – Випуск 48. - Київ : Київський університет, 2014 – С. 149-164.
75. Жданович О. В. В Латишев як представник історико-філологічного напрямку російської науки про античність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Випуск 18. – Київ, 2009. – С. 293-301.

76. Жданович О. Варвари на Боспорі (III-IX ст.) // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Випуск III. – Одеса, 2011. – С. 200-201.

77. Жданович О. Варвари-кочовики в орбіті економічних інтересів Сасанідського Ірану та Візантії // Часопис Української історії. Вип. 43. – Київ, 2021. – С. 7-14.

78. Жданович О. Варварська периферія Візантійської імперії (до питання про етногенез тюркських народів раннього середньовіччя) // Етнічна історія народів Європи. – Випуск 62. – Київ, 2020. – С. 60-68.

79. Жданович О. Взаємини кочовиків Причорноморського степу з Візантійською імперією протягом IV–VI ст. на основі свідчень візантійської авторів. // Збірник наукових праць Національного Науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. К.: ННДІУВІ, 2013. – Т. XXXI. – С. 213-232.

80. Жданович О. Візантійське посольство до тюрків за твором Менандра Протектора. // УІЖ. - № 5. - К., 2012. - С. 157-164.

81. Жданович О. Візантійський історик Менандр Протектор та його епоха. // Гілея. Науковий вісник. – Випуск 146 (№ 7) Частина 1. Історичні науки. – Київ, 2019. С. 45-49.

82. Жданович О. Джерела та історіографія по історії давніх тюрків // Гілея. Науковий вісник. – Випуск 156 (№ 5). Історичні науки. – Київ, 2020. С. 39-45.

83. Жданович О. Економіка візантійських провінцій // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Том. 1. Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 179-187.

84. Жданович О. Кочевники и Византийская империя в трудах ранневизантийских историков IV-VI вв. // Золотоордынское обозрение. - № 1 (7) – Казань, 2015. – С. 33-49.

85. Жданович О. Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV-VI ст. (на основі свідчень візантійських авторів) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип 14. - Київ, 2014. - С. 13-28.
86. Жданович О. Культурно-релігійна політика Константина Великого. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 8. – Київ, 2008, – С. 26-34.
87. Жданович О. Менандр Протектор. История: О посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 г. (перевод и комментарии) // Золотоордынское обозрение - № 1 (3) – Казань, 2014 - С. 22-33
88. Жданович О. Образ варвара-кочовика у ранньовізантійських грецьких текстах. // Текст и образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – Київ, 2016. – С. 30-39.
89. Жданович О. Основоположник грецької християнської історіографії – Євсевій Кесарійський // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 11. – С. 137-144.
90. Жданович О. Посольства аваров к Византии у Менандра Протектора (комментированный перевод фрагментов источника) // Золотоордынское обозрение. – Т. 4. - № 4. – Казань, 2016 – С. 881–893.
91. Жданович О. Посольство Земарха в ставку тюркского кагана (перевод и комментарии к фрагментам труда Менандра Протектора) // Золотоордынское обозрение. – № 2 (4). – Казань, 2014 - С. 6-21
92. Жданович О. Римська імперія епохи Діоклетіана і Константина: основні тенденції розвитку політичної історії // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. - Київ, 2016. - Вип. 5. - С. 138-148.
93. Жданович О. Традиції та звичаї тюрків очима ромеїв (на основі перекладу фрагменту "Історії" Менандра Протектора). // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. - Випуск 110. - К., 2012 - С. 23-25.
94. Жданович О. Філософські вчення у ранній Візантії: пошуки сенсу буття. // Україна в Центрально-Східній Європі. - Вип. 2012-2013 рр. – Київ, 2013. - С. 51-64.

95. Жданович Олеся. Авари в Європі: кочовики в системі візантійської дипломатії раннього Середньовіччя. – Київ: Темпора, 2019. – 80 с.
96. Жданович Олеся. Аріанство в епоху Константина Великого. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – 222 с.
97. Жданович Олеся. Великий Тюркський каганат: кочова імперія євразійських степів. – Київ: Темпора, 2019. – 72 с.
98. Жданович Олеся. Воїни степів. Гуни на території України. – Київ: Темпора, 2017. – 76 с.
99. Жданович Олеся. Зі Скандинавії у Причорномор'я. Військове мистецтво готів на теренах України. – Київ: Темпора, 2017. – 96 с.
100. Залізник Л. Стародавня історія України. – Київ: Темпора, 2012. – 542 с.
101. Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских стезей конца IV — V века нашей эры. // АСГЭ. - Вып. 18. - Л.: «Аврора». 1977. – С. 92-100.
102. Иерусалимская А.А. Кавказ на Шёлковом пути. Каталог временной выставки. – СПб, 1992. – 71 с.
103. Иерусалимская А.А. «Великий шёлковый путь» и Северный Кавказ. - ГЭ. – Л., 1972. – 14 с.
104. Иерусалимская А.А. Аланский мир на «шёлковом пути» (Мощевая Балка — историко-культурный комплекс VIII-IX вв.) // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. – ГЭ. - Л., 1978. - С. 151-162.
105. Иерусалимская А.А. Археологические параллели этнографически засвидетельствованным культам Кавказа. // Советская Этнография. – 1983 - № 1. – С. 101-118.
106. Иерусалимская А.А. Западные ткани на Дальнем Востоке (эллинизм и раннее средневековье). // Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока. – ГЭ. - Л., 1975. - С. 40-52.

107. Иерусалимская А.А. К вопросу о связях Согда с Византией и Египтом (об одной уникальной ткани из могильника Мощевая Балка). // Народы Азии и Африки, 1967. – № 3. - С. 120-126

108. Иерусалимская А.А. К вопросу о торговых связях Северного Кавказа в раннем средневековье. // Сообщения Госуд. Эрмитажа. – Т. XXIV - 1963. – С. 35-39.

109. Иерусалимская А.А. К сложению школы художественного шелкоткачества в Согде. // Средняя Азия и Иран. – ГЭ. - Л., 1972. – С. 5-58

110. Иерусалимская А.А. Мешочки для амулетов из могильника Мощевая Балка и христианские ладанки. // Сообщения Госуд. Эрмитажа. - Т.XLVII – 1982. – С. 53-56.

111. Иерусалимская А.А. Находки предметов христианского культа в могильнике Мощевая Балка. // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. – ГЭ. – Л., 1985. – С. 101-112.

112. Иерусалимская А.А. О северокавказском «шёлковом пути» в раннем средневековье. // Советская Археология, 1967, № 2 – С. 55-78.

113. Иерусалимская А.А. Шёлковая ткань с Бахрамом Гуром из могильника Мощевая Балка. // ТГЭ. Культура и искусство народов Востока. Т.V. – Л., 1961. – С. 40-50

114. Иерусалимская А.А., Милованов Е.А. Лук из Мощевой Балки. // Сообщения Госуд. Эрмитажа. Вып.41 – 1976. – С. 40-44.

115. Иностранцев К.А. Хунну и гунны. – Ленинград, 1926. – 156 с.

116. История Ирана. / Под ред. М.С. Иванова. – М., 1977. – 497 с.

117. Исхаков Д. М. Измайлов И. Л. Этнополитическая история татар в VI – первой четверти XV вв. - Казань, 2000. – 136 с.

118. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. / За ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів, 2011. – 880 с.

119. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – Москва-Ленинград, 1951. – 642 с.

120. Кляшторный С. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964. – 214 с.
121. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб., 2005. – 346 с.
122. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. – СПб., 2009. – 432 с.
123. Ковалев С.И. Основные вопросы происхождения христианства. – Москва-Ленинград, 1964. – 259 с.
124. Ковалевская, В. Б. Кавказ и аланы. – Москва, 1984. – 192 с.
125. Колосовская Ю.К. Римский провинциальный город, его идеология и культура // Культура Древнего Рима. – Москва, 1985. – Т. 2. – С. 167-258.
126. Комар А.В. Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье. // Сугдейский сборник. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 169-618.
127. Коробов, Д. С. Социальная организация алан Северного Кавказа IV-IX вв. – СПб, 2003 – 380 с.
128. Корсунский А.Р. К вопросу о византийских завоеваниях в Испании в VI-VII вв. // ВВ. – XII. - 1957. – С. 31-45.
129. Крадин Н. Н. Кочевники Евразии. Алматы, 2007 – 416 с.
130. Крадин Н. Н. Кочевые общества. Владивосток, 1992. – 240 с.
131. Крадин Н. О природе "кочевых империй". Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. // Альтернативные пути к цивилизации. – М., 2000. С. 314-336.
132. Крекић Б., Томић Л. Менандар, Византијски извори за историју народа Југославије, Том I, Византолошки институт САНУ. – Београд, 1955. – 302 с.
133. Кузнецов В.А. Очерки истории аллан. – Владикавказ, 1992. – 392 с.
134. Кулаковский Ю. А. История Византии. – Т. II. (518-602) – СПб.: Алетейя, 2003. – 492 с.
135. Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. – К.: Стилос, 2001. – 225 с.

136. Кызласов И. Л. Материалы к ранней истории тюрков. I Древнейшие сведения об армии. // Российская археология, 1996. – № 3. – С. 73-89.
137. Кызласов И. Л. Рунические письменности евразийских степей. – Москва, 1994. – 346 с.
138. Кызласов Л. Р. Очерки по истории Сибири и Центральной Азии. – Красноярск, 1992. – 224 с.
139. Кызласов Л.Р. Культурные взаимосвязи тюрков и иранцев в VI-XIII вв. (язык, письменность, религия). // Этнос и культура. - № 6. – 2004 г. – Москва, 2004. – С. 3-13.
140. Лебек С. Происхождение франков V-IX вв. Т. 1. – Москва, 1993. – 352 с.
141. Левандовский А. П. Белый слон Карла Великого. – Москва, 1993. – 320 с.
142. Левандовский, А. П. Карл Великий. Через Империю к Европе. – Москва, 1995. – 260 с.
143. Левченко М.В. Византийский историк Агафий и его мировоззрение. // Агафий. О царствовании Юстиниана. – Москва-Ленинград, 1953 – С. 167-203.
144. Литаврин Г.Г. Известия Менандра Протиктора об отношениях аваров и славян. // Византия и славяне: Сборник статей. – Москва, 1999. – С. 548-567.
145. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – Москва, 1974. – 233 с.
146. Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира», М., 1972. – 274 с.
147. Лубо-Лесниченко Е.И. Великий Шёлковый путь. // Вопросы истории. – 1985. – № 9. – С. 88-100
148. Лукина С. Г. Раннесредневековая письменная традиция об особенностях Аварского каганата. // Историк и его дело: Сборник научных статей. Специальный выпуск. Ижевск, 2003. – С. 218-226.

149. Лукина С.Г. Аваро-франкские отношения VIII-IX вв. // Историк и его дело. Серия памяти профессора В.Е. Майера: Межвузовский сб. науч. тр. – Вып. 4. – Ижевск, 2005. – С. 60-66.
150. Лукина С. Г. Аварский каганат в системе социополитических этнокультурных процессов эпохи раннего средневековья. – Автореферта диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ижевск, 2006. – 26 с.
151. Луконин В.Г. Древний и ранне.средневековый Иран. Очерки истории культуры. – М.: «Наука», 1987. – 298 с.
152. Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. – Москва, 2016. – 664 с.
153. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: тексты и переводы. – Москва-Ленинград, 1952. – 118 с.
154. Марков Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – Москва, 1976. – 320 с.
155. Наследова Р.А. Вторжение славян и их расселение на территории Византийской империи. // История Византии. В трех томах. – Том 1. – С. 337-354
156. Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – 655 с.
157. Очерки по истории Византии. / Под ред. В.К. Бенешевича. – СПб., 1912. – 584 с.
158. Пигулевская Н. Византия на путях в Индию. Из торговли Византии с Востоком в IV—VI вв. – М.-Л., 1951. – 410 с.
159. Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. – Москва-Ленинград, 1941. – 172 с.
160. Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. – Москва, 1946. – 292 с.

161. Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М.. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1958. – 391 с.
162. Пигулевская Н.В. Византийская дипломатия и торговля шелком в V-VII вв. // ВВ. – Т. I (XXXVI). – М., 1947. - С. 184-185.
163. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. – М.: Наука, 1982. – 188 с.
164. Поляковская М.А. Византия, византийцы, византилисты. – Екатеринбург, 2003. – 432 с.
165. Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев. – Москва-Ленинград, 1953. – 444 с.
166. Ранович А.Б. Античные критики христианства. (Фрагменты из Лукиана, Цельса, Порфирия и др.). – Москва, 1935. – 259 с.
167. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – Москва, 1989. – 752 с.
168. Разин Е.А. История военного искусства – Том. 2. – Москва, 1994. – 656 с.
169. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – Москва, 1987. – 336 с.
170. Сергеев И.П. Римская империя в III в. нашей эры. Проблемы социально-политической истории. – Харьков: Майдан, 1999. – 212 с.
171. Синиця Євген. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. / Євген Синиця. – Київ: Темпора, 2012. – 276 с.
172. Скржинська М.В. Менандр Протиктор // Енциклопедія історії України у 10 томах. – Київ: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 612.
173. Старостин Д.Н. Возникновение королевства франков в контексте взаимоотношений Римской империи и варваров. Хильдерик и проблемы легитимности первых Меровингских правителей. // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. / Под ред. А. Ю. Прокопьева. – Вып. 12. – СПб., 2015. – С. 70-85

174. Сюзюмов М.Я. Внутреннее и внешнее положение Византийского государства в IV в. // История Византии. В 3-х томах. / Под ред. С.Д. Сказкина – Том 1. – Москва, 1967 – С. 164-183.
175. Сюзюмов М.Я. К вопросу о кризисе в Римской империи в III в. // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1978. – Вып. 15. – С. 5-22.
176. Тенишев Э. Р. Древнетюркская эпиграфика Алтая // Тюркологический сборник, М., 1966. – С. 262-265.
177. Толстов С. П. Древний Хорезм. – М., 1949. – 352 с.
178. Томсен В. История языковедения до конца XIX века: краткий обзор основных моментов. / Перевод с немецкого / В. Томсеню – Москва, 2021. – 158 с.
179. Удальцова З. В. Мировоззрение византийского историка. // Византийский временник. - Том 33. – С. 47-73..
180. Удальцова З.В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV-VII вв.) – Москва, 1974. – 288 с.
181. Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке. – Москва, 1959. – 547 с.
182. Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Т. 1. – Москва, 1996. – 827 с.
183. Фрейберг Л. Античное литературное наследие в византийскую эпоху. // Античность и Византия. – Москва, 1975. – С. 5-53.
184. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002. – 604 с.
185. Хвостова К.В. Византия и Запад. Сравнение цивилизационных параметров. // Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви, 800-летие захвата Константинополя крестоносцами). Тезисы докладов XVII Всероссийской научной сессии византинистов. – Москва: ИВИ РАН, 2004. – С. 165-168.
186. Хосроев. А. Л. История манихейства – СПб, 2007. – 480 с.
187. Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах. – СПб., 1997. – 194 с.

188. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986. – 269 с.
189. Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск, 1991. – 190 с.
190. Чапичадзе Заза. История Грузии / Заза Чапичава. – Тбилиси, 2016. – 290 с.
191. Чекалова А.А. Византия между державой Сасанидов и варварскими королевствами Запада в IV – первой половине VII в. // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб., 1999. – С. 81-105.
192. Чекалова А.А. Запад и Восток в представлении ранневизантийских авторов. // Византия и Запад (950-летие схизмы христианской церкви, 800-летие захвата Константинополя крестоносцами). Тезисы докладов XVII Всероссийской научной сессии византинистов. – Москва: ИВИ РАН, 2004. – С. 168-170.
193. Чекалова А.А. Прокопий Кесарийский: личность и творчество. // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. / Перевод, статья, комментарии А.А. Чекаловой. – Москва, 1993. – С. 421-456.
194. Чичуров И.С. К проблеме авторского самосознания византийских историков VI-IX вв. // Античность и Византия. – Москва, 1975. – С. 203-218.
195. Шафарик П. Славянские древности – Т. II – Кн. 1. – Москва, 1837-1848. – 462 с.
196. Шмеман А. Исторический путь православия. – Париж, 1989. – 388 с.
197. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческих отношений в западных провинциях Римской империи в III в. н.э. – Москва: Изд-во АН СССР, 1957. – 512 с.
198. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Исследования, статьи, лекции. / Под. ред. Я.П. Алькора. – Ленинград, 1936. – 572 с.

199. Щукин М.Б. Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура. – СПб, 2005. – 576 с.
200. Adams Jonathan M., D. Hall Thomas, Turchin Peter. East-West Orientation of Historical Empires // *Journal of World-Systems Research* (University of Connecticut). – 12. - No. 2. – 2006. – P. 219–229
201. Anastos Milton V. Justinian's Despotic Control over the Church as illustrated by his Edicts on the Theopaschite Formula and his Letter to Pope John II in 553. // *Studies in Byzantine intellectual history*. – Variorum reprints, London, 1979. – P. 1-11.
202. Asterios Geostergios. Justinian the Grate. The Emperor and Saint. - Belmont, Massachusetts, 1983. 312 p.
203. Bachrach Bernard S. A History of Alans in the West. – Minneapolis, 1973. 161 p.
204. Baldwin B. Menander Protector. – DOP, 1978. – Vol. 32. P. 99-125.
205. Barker A. Scientific Method in Ptolemy's Harmonics. Cambridge, 2000. 281 p.
206. Blockley R.C. The History of Menander the Guardsman. – Liverpool, 1985. 307 p.
207. Brandt Troels. The Heruls. // Web-article // 2012, Режим доступа: <http://gedevasen.dk/heruls.pdf>.
208. Brodka D. Zum Geschichtsverständnis des Menander Protektor. // Dariusz Brodka u.a. (Hrsg.): *Continuity and Change. Studies in Late Antique Historiography* (Electrum 13). Krakau 2007. – S. 95–103.
209. Brown P. Society and the holy in late antiquity. – California, 1982. 347 p.
210. Brummelen van G. Lunar and planetary interpolation tables in Ptolemy's Almagest // *Journal for the history of astronomy*, 25, 1994. P. 297-311.
211. Bury J. B. A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.). – Vol. 1. – London and NewYork, 1889. 605 p.

212. Bury J. B. A History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian. – Vol. 2. – Chapter XIX. – New York, 1889. 257 p.
213. Cambridge History of the Byzantine Empire. 500-1492. / Ed. By Jonathan Shepard. Cambridge University Press, 2019. 220 p.
214. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux. – Paris, 1903. – IV. 380 p.
215. Cohen S. B. Geography and Politics in a Divided World. Oxford. 1971. 334. p.
216. Colonna M. E. Gli storici Bizantini dal IV al XV secolo - Napoli: Armanni, 1956. 163 p.
217. Cresci L. R. Teoria e prassi nello stile e nella storiografia di Menandro Protettore. – *Κοινωνία*. Organo dell' Associazione de studi tardoantichi. Napoli, 1981. T. 5. P. 63-96.
218. Dignas B., Winter, E. Rome and Persia in late antiquity. Cambridge, 2007. P. 321-322.
219. Dimitroukas Ioannis. The Trip of the Great Persian Embassies to Byzantium during the Reign of Iustinian I (527-565) and Its Logistic. // *Byzantina Symmeikta*. 18. 2008. P 171-184.
220. Dionisius Periegesis. Orbis description. / Ed. K. Muller // GGM, 1861. Vol. II. P. 103-176.
221. Doblhofer Ernst. Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren: aus den Excerpta de legationibus des Konstantinos Porphyrogenetos ausgewählte Abschnitte des Priskos und Menander Protektor (Byzantinische Geschichtsschreiber 4). Graz, 1955. 223 p.
222. Dodgeon M. The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 226–363. London, 1991. 460 p.
223. Drachmann A. G. Heron and Ptolemaios // *Centaurus*, 1, 1950. P. 117-131.

224. Garland L. *Byzantine Empresses. Woman and power in Byzantium AD 527-1204*. London-New-York, 1999. 343 p.
225. Golden P. *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden. 1992. 494 p.
226. Greatrex G., Lieu, S. N. C. *The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 363–630*. London, 2002. 406 p.
227. Gregory T. *A History of Byzantium*. – Blackwell Publishing., Oxford, 2005. 382 p.
228. Grousset R. *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1970. 687 p.
229. Haas C. *Alexandria in Late Antiquity*.- Baltimore and London, 1997. 494 p.
230. Harmatta J. *The last century of Pannonia // Acta Antiqua – t. XVIII/ - Budapest, 1970. 361-371 p.*
231. *Historici Graeci Minores. / Edidit Ludovicus Dindorfius. / Vol. II Menander Protector et Agathias. – Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1871. 453 p.*
232. Howard-Johnston J. D. *East Rome, Sasanian Persia and the end of antiquity: historiographical and historical studies. – Aldershot, 2006. 438 p.*
233. Hunger H. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. – Bd. 1-2. – München, 1978. 528 p.*
234. Hussey J.M. *The Orthodox Church in the Byzantine Empire. - Oxford University Press, 1990. 442 p.*
235. Jacobs M. *Das Christentum in der antiken Welt. Von der Fruhkatholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. – Gottingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. 331 p.*
236. Jorga N. *Medaillons d’histoire litteraire byzantine. – Byz. 1925. – Vol. 2.*
237. Kaegi JR. *Byzantine Military Unrest 471-843. An Interpretation. Amsterdam, 1981. 373 p.*

238. Kaegi W. E. *Byzantium and the Decline of Rome*. – Princeton, 1968. 373 p.
239. Karapli K. *Δάρας μια πόλη-φρούριο στην Άνω Μεσοποταμία (6^{ος}-11^{ος}αιώνες)*. // *Κλητόριον είς μνήμην Νίκου Οικονομίδη*. – Athens-Thessaloniki, 2005. – P. 137-160.
240. Karayannopoulos J. Weiss G. *Quellenkunde zur Geschichte von Byzans (324-1453)*. – Wiesbaden, 1982. 515 p.
241. Kazuo Enoki. *On the nationality of the Ephthalites*. // *Memoirs of the research department of the Toyo Bunko (the oriental library)*. – No 18. – Tokyo, 1959. – P. 1-59
242. Krumbacher K. *Geschichte der byzantinischen Literatur*. – München, 1897. 1199 p.
243. Lieu S. N. C. *The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 226–363*. London, 1991. 460 p.
244. Litvinsky B.A. *The Hephthalite Empire // History of Civilizations in Central Asia*. – Vol. III. *The crossroad of civilizations: AD 250-750*. – Unesco. – 1996. – P. 135-183
245. Lopez R. E. *Silk Industry in the Byzantine Empire*. *Speculum*. Vol. XX. 1945. P 1-42.
246. Madgearu, A. *The province of Scythia and the Avaro-Slavic invasions (576-626)*. // *Balkan studies*. - Thessaloniki, 1996. - Vol. 37, № 1. - P. 35-61.
247. Martindale J. *The Prosopography of the Later Roman Empire*. III vol. Cambridge 1992. 1626 p.
248. Moravcsik Gyula. *Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Turkvölker*. Leiden, 1983. 376 p.
249. Norwich J. *A Short History of Byzantium*. New York, 1999. 496 p.
250. Odahl.Ch. *Constantine And The Christian Empire* London and NY, 2004. 434 p.
251. Oman C.W. *The Byzantine Empire*. London, 1892. 744 p.
252. Parker E. *Thousand Years of the Tartars*. Shanghai, 1895. 371 p.

253. Polany K., Conrad M. Arsenberg, Harry W. Pearson, eds. *Trade and Market in the Early Empire*. Glencoe, 1957. p. 243-270.
254. Romano G., Solmi A. *Le dominazioni barbariche in Italia*. – Milano, 1940. 682 p.
255. *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery*. / Edited by Garry Seaman and Daniel Marks. – Los-Angeles, 1991. 366 p.
256. Schafer E.H. *The Golden Peaches of Samarkand. // A Study of T'ang Exotics*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press. 2016. 800 p.
257. Schindler Cl. *Geographische Lehrdichtung // Geographie und verwandte Wissenschaften / Hrsg. von W. Hübner*. Stuttgart, 2000. S. 163–183.
258. Stein. *Innermost Asia*. – Oxford, 1928. 547 p.
259. Szemerényi Oswald. *Four Old Iranian ethnic names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*. – Wien, 1980. 46 p.
260. Schaeder H.H. *Iranica. // «Abhandlungen der Königliche: Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse»- 3. Folge*. – 1934.
261. *The Roman eastern frontier and the Persian Wars, A.D. 363–630*. London, 2002. 402 p.
262. Toomer G. Ptolemy. *Complete Dictionary of Scientific Biography*, 1970. P. 186-207.
263. Treadgold W. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford, California, 1997. 1019 p.
264. Treadgold W. *The early Byzantine Historians*. Basingstoke 2007. 431 p.
265. Tsavari I. *Histoire du texte de la description de la terre de Denys le Périégète*. Jannina, 1990.
266. Vedeler Marianne. *Silk for the Vikings*. Oxford: Oxbow Books, 2014. 125 p.
267. Wolfram Herwig: *History of the Goths*. / Translated by Dunlop Thomas J. – Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1988. 613 p.
268. Wozniak F. E. *Byzantine diplomacy and the Lombard-Gepidic Wars. // Balkan studies – Bd. 20 – 1979 – P.139-158*.

269. Zhdanovych O. Diplomatic relationship between Avars and Byzantine Empire by Menander Protector // *Textus et Studia*. – Krarow, 2017. -P. 139-151.

270. Zhdanovych O. The economic life of Turks of the Grade Turkic Khanate based on the materials of Menander Protector // *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1, 2, 3*. – Yayintarihi: Aralık 2019. p. 365-371.

271. Αντονόπουλος Π. Πέτρος Πατρίκιος. Ο Βυζαντινός διπλωμάτης, αξιωματούχος και συγγραφέας. *Historical Monographs*. – Athens, 1990. 266 p.

272. Καραπλή Κ., «Δάρας», Μία πόλη-φρούριο στην Άνω Μεσοποταμία (6^{ος}-11^{ος} αι.), στο *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, p. 137-160.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

Кочовики і Візантія у Менандра. Монографія. Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. 236 с.

Статті у фахових виданнях України:

1. В.В Латишев як представник історико-філологічного напрямку російської науки про античність // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Випуск 18. – Київ, 2009. – С. 293-301

2. Основоположник грецької християнської історіографії – Євсевій Кесарійський // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 11. – С. 137-144.

3. Економіка візантійських провінцій // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – Том. 1. Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 179-187.

4. Варвари на Боспорі (III-IX ст.) // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Випуск III. – Одеса, 2011. – С. 200-201.

5. Традиції та звичаї тюрків очима ромеїв (на основі перекладу фрагменту "Історії" Менандра Протектора). // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. - Випуск 110. - К., 2012 - С. 23-25.

6. Візантійське посольство до тюрків за твором Менандра Протектора. // УІЖ. - № 5. - К., 2012. - С. 157-164.

7. Взаємини кочовиків Причорноморського степу з Візантійською імперією протягом IV–VI ст. на основі свідчень візантійської авторів. // Збірник наукових праць Національного Науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. К.: ННДІУВІ, 2013. – Т. XXXI. – С. 213-232.
8. Філософські вчення у ранній Візантії: пошуки сенсу буття. // Україна в Центрально-Східній Європі. - Вип. 2012-2013 рр. – Київ, 2013. - С. 51-64.
9. Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV-VI ст. (на основі свідчень візантійських авторів) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 14. - Київ, 2014. - С. 13-28.
10. Авари та їх взаємини з Візантійською імперією у праці Менандра Протектора. // Мовні і концептуальні картини світу. – Випуск 48. - Київ : Київський університет, 2014 – С. 149-164.
11. Образ варвара-кочовика у ранньовізантійських грецьких текстах. // Текст и образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – Київ, 2016. – С. 30-39.
12. Римська імперія епохи Діоклетіана і Константина: основні тенденції розвитку політичної історії // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. - Київ, 2016. - Вип. 5. - С. 138-148.
13. Візантійський історик Менандр Протектор та його епоха. // Гілея. Науковий вісник. – Випуск 146 (№ 7) Частина 1. Історичні науки. – Київ, 2019. С. 45-49.
14. Джерела та історіографія по історії давніх тюрків // Гілея. Науковий вісник. – Випуск 156 (№ 5). Історичні науки. – Київ, 2020. С. 39-45.
15. Варварська периферія Візантійської імперії (до питання про етногенез тюркських народів раннього середньовіччя) // Етнічна історія народів Європи. – Випуск 62. – Київ, 2020. – С. 60-68.
16. Варвари-кочовики в орбіті економічних інтересів Сасанідського Ірану та Візантії // Часопис Української історії. Вип. 43. – Київ, 2021. – С. 7-14

Статті в іноземних виданнях:

1. Менандр Протектор. История: О посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 г. (перевод и комментарии) // Золотоордынское обозрение - № 1 (3) – Казань, 2014 - С. 22-33
2. Посольство Земарха в ставку тюркского кагана (перевод и комментарии к фрагментам труда Менандра Протектора) // Золотоордынское обозрение. – № 2 (4). – Казань, 2014 - С. 6-21
3. Кочевники и Византийская империя в трудах ранневизантийских историков IV-VI вв. // Золотоордынское обозрение. - № 1 (7) – Казань, 2015. – С. 33-49.
4. Посольства аваров к Византии у Менандра Протектора (комментированный перевод фрагментов источника) // Золотоордынское обозрение. – Т. 4. - № 4. – Казань, 2016 – С. 881–893.
5. Diplomatic relationship between Avars and Byzantine Empire by Menander Protector // Textus et Studia. – Krarow, 2017. -P. 139-151.
6. The economic life of Turks of the Grade Turkic Khanate based on the materials of Menander Protector // Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1, 2, 3. – Yayın tarihi: Aralık 2019. p. 365-371.

Науково-популярні видання:

1. Зі Скандинавії у Причорномор'я. Військове мистецтво готів на теренах України. – Київ: Темпора, 2017. – 96 с.
2. Воїни степів. Гуни на території України. – Київ: Темпора, 2017. – 76 с.
3. Авари в Європі: кочовики в системі візантійської дипломатії раннього Середньовіччя. – Київ: Темпора, 2019. – 80 с.
4. Великий Тюркський каганат: кочова імперія євразійських степів. – Київ: Темпора, 2019. – 72 с.

Апробація результатів дисертаційного дослідження

1. Круглий стіл «Історична наука і суспільство: минуле, сучасне, майбутнє (до 2500-річчя з дня народження Геродота)». – 15 грудня 2015 р. (Київ). Доповідь;
2. Міжнародна наукова конференція «VIII Дриновські читання» – 29-31 березня 2016 р. (Харків). Доповідь;
3. Семінар з історії Криму на тему «Виклики сучасності та історичний досвід». – 15 квітня 2016 р. (Київ). Доповідь;
4. Всеукраїнська науково-практична конференція «Крим і Україна: спільна історія і майбутнє». – 19 квітня 2016 р. (Київ). Доповідь;
5. Семінар з історії Криму, організований Громадською організацією «Інститут історичного просвітництва та демократії» та Всеукраїнським благодійним фондом «Україна – ЮНЕСКО» за підтримки Посольства Республіки Туреччина в Україні та Меджлісу кримськотатарського народу. – 26 жовтня 2016 р. (Київ). Доповідь;
6. Міжнародна науково-практична конференція «Україна-Греція: історія відносин, сучасні виклики та перспективи співпраці», 16 травня, 2017. (Київ). Доповідь;
7. Міжнародний круглий стіл «Україна і Литва крізь віки: стан і перспективи наукової співпраці», 17-18 травня 2017 р. (Херсон). Доповідь;
8. Міжнародна конференція «Ukraine-Norway: Far apart, closely connected, Joint conference, Museum of Cultural History, Sankt Olavs gate 29, 13th December 2017», (м. Осло, Норвегія). Доповідь;
9. III Міжнародний історико-економічний конгрес – 25-27 квітня 2019 (м. Ізмір, Туреччина). Доповідь.